

**ΑΝΟΙΚΤΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΥΠΡΟΥ**

**ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΙΑ»**

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΕΠΙΠΕΔΟΥ ΜΑΣΤΕΡ

**ΘΕΩΡΙΑΤΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ
ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ:
ΜΙΑ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ**

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΛΙΝΑΡΔΑΚΗ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ:
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Ν. ΣΑΜΑΡΑΣ

ΛΕΥΚΩΣΙΑ, ΙΟΥΝΙΟΣ 2018

Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου

Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών
Επικοινωνία και Δημοσιογραφία

Μεταπτυχιακή διατριβή

**Θεωρία της Επικοινωνίας και
Θεωρία της Λογοτεχνίας:
Μια Διαλεκτική**

Χριστίνα Λιναρδάκη

**Επιβλέπων Καθηγητής:
Αθανάσιος Ν. Σαμαράς**

Η παρούσα μεταπτυχιακή διατριβή υποβλήθηκε προς μερική εκπλήρωση των απαιτήσεων για απόκτηση μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στη Χριστίνα Λιναρδάκη από τη Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών του Ανοικτού Πανεπιστημίου Κύπρου

Ιούνιος 2018

Περίληψη

Η συνάφεια της επικοινωνίας με τη λογοτεχνία μοιάζει να είναι μεγάλη: και στις δύο λειτουργεί το σχήμα πομπός – μήνυμα – δέκτης (ή: συγγραφέας – λογοτεχνικό έργο – αναγνώστης), αλλά επίσης και οι δύο εμπλέκουν αφηγήσεις. Ωστόσο υπάρχουν εγγενείς αντιστάσεις, που προκύπτουν από γεγονότα όπως το ότι στην επικοινωνία σκοπός είναι η μεταβίβαση ενός μηνύματος που αντιστοιχεί στην πραγματικότητα, ενώ η πρώτη ύλη της λογοτεχνίας είναι η μυθοπλασία.

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται η εδραίωση μιας διαλεκτικής μεταξύ των δύο πεδίων. Προς τούτο χρησιμοποιείται η μέθοδος της εμπειρικά θεμελιωμένης θεωρίας, η οποία όμως εφαρμόζεται με καινοτόμο τρόπο. Συγκεκριμένα, επιλέγεται ένας αριθμός επικοινωνιακών μοντέλων από τη θεωρία της επικοινωνίας, προκειμένου να εξαχθούν τύποι με βάση αυτά, ενώ η θεωρία της λογοτεχνίας χρησιμοποιείται ως το εμπειρικό υλικό επί του οποίου δοκιμάζεται η διαλεκτική των δύο πεδίων και η δυνατότητα σύγκρισής τους.

Κατόπιν, εφαρμόζεται η μέθοδος της διαρκούς σύγκρισης και διερευνάται η δυνατότητα μετασχηματισμού των τύπων της θεωρίας της επικοινωνίας κατά τρόπο ώστε να αντιστοιχίζονται με ανάλογους, προφανείς ή υπόρητους, τύπους στη θεωρία της λογοτεχνίας και αντιστρόφως. Ο βαθμός κατά τον οποίο οι τύποι που προκύπτουν από τη θεωρία της επικοινωνίας μπορούν να αντιστοιχιστούν με τύπους από τη θεωρία της λογοτεχνίας καθορίζει και τον βαθμό συνάφειας των δύο πεδίων.

Αναζητούνται απαντήσεις στα ακόλουθα ερευνητικά ερωτήματα:

Ερευνητικό Ερώτημα 1: Ποιος βαθμός συνάφειας υπάρχει ανάμεσα στις θεωρίες οι οποίες καταγράφονται στα δύο επιστημονικά πεδία;

Ερευνητικό Ερώτημα 2: Είναι εφικτή η σύγκριση των δύο επιστημονικών πεδίων με αυτήν τη μεθοδολογία;

Ερευνητικό Ερώτημα 3: Υφίσταται δυνατότητα εμπλουτισμού της λογοτεχνικής θεωρίας και της θεωρίας της επικοινωνίας μέσω της συστηματικής διερεύνησης της διαλεκτικής μεταξύ τους;

Από την έρευνα που διεξάγεται προκύπτει ότι οι δύο θεωρίες έχουν μεγάλο βαθμό συνάφειας και ότι η σύγκρισή τους είναι εφικτή στο πλαίσιο της εμπειρικά θεμελιωμένης θεωρίας. Όσο για τη δυνατότητα εμπλουτισμού των δύο θεωριών, η έρευνα δείχνει ότι ο μεγάλος βαθμός συνάφειάς τους δεν αφήνει σημαντικά περιθώρια εμπλουτισμού της μίας από την άλλη, επιτρέπει όμως να αναδυθούν ερωτήματα από τις ρωγμές της μίας θεωρίας, για τις οποίες δεν υπάρχει επικάλυψη από την άλλη θεωρία. Το εάν και πώς αυτά θα απαντηθούν, συνιστά αντικείμενο μελλοντικής έρευνας αναφορικά με τα δύο αυτά πεδία.

Summary

The relevance of communication to literature seems to be great: in both there is the active chain sender – message – receiver (or: author – literary work – reader), and both involve narratives. However, there are differences that arise from certain facts e.g. that in communication the aim is to transfer a message that responds to reality, whereas the *materia prima* of literature is fiction, i.e. imagination.

In this dissertation, we attempt to establish a dialectic between the two fields. To this end, we apply grounded theory, however in an innovative way: a number of models from the theory of communication is selected and factors are extracted from them, whilst literary theory is used as the empirical data on which the dialectic of the two fields is tested, along with their possibility to be compared.

Afterwards, the method of constant comparison helps us to explore the possibility of transforming the factors from communication theory in such a way so as to correspond to other, obvious or not, factors from literary theory and vice versa. The degree to which the factors from communication theory can be matched with factors from literary theory defines the degree of relevance between the two fields.

Answers to the following research questions are sought:

Research Question 1: *What is the degree of relevance between the theories in the two scientific disciplines?*

Research Question 2: *Is the comparison of the two scientific disciplines possible, with the selected methodology?*

Research Question 3: *Does the possibility of enriching literary theory and communication theory through the systematic exploration of the dialectic between them exist?*

From our research, it becomes obvious that the two theories have a large degree of relevance and that their comparison with the selected methodology is possible. As far as the possibility of enriching the two theories is concerned, research has shown that their large affinity does not allow much for enrichment; however, it allows the emergence of questions from gaps in one theory that are not covered by the other. Whether and how these questions can be answered, is something that needs to be discovered in the framework of future research concerning these two fields.

Ευχαριστίες

The world is full of places. Why is it that I am here?
(Wendell Berry, 1965/2012)¹

Στη μακρά λίστα των ανθρώπων που πρέπει να ευχαριστήσω γι' αυτήν την εργασία, πρώτοι ασφαλώς έρχονται οι επιβλέποντες καθηγητές μου: η Σοφία Ιορδανίδου και ο Αθανάσιος Ν. Σαμαράς από το ΑΠΚΥ, και η Αντιγόνη Βλαβιανού από το ΕΑΠ, που με εμπιστεύθηκαν όσον αφορά το θέμα, γνωρίζοντας ότι οδηγεί σε δρόμους μακριά από την πεπατημένη. Ευχαριστώ ιδιαίτερα τη Σοφία Ιορδανίδου, υπεύθυνη του ΜΠΣ, επειδή εκείνη ήταν η αιτία που ξεκίνησα το μεταπτυχιακό και αγάπησα το πεδίο της επικοινωνίας· τον Αθανάσιο Σαμαρά, επιβλέποντα της διατριβής μου, πρώτα επειδή με έμαθε ότι δεν ωφελεί να βαρυγκομούμε για τον καιρό που στέλνει ο Θεός όταν είμαστε στη θάλασσα και κατά δεύτερο λόγο επειδή φρόντισε να με εξοπλίσει με τα μεθοδολογικά εργαλεία που επέτρεψαν στην παρούσα διατριβή να έχει ισχυρά θεωρητικά θεμέλια· τέλος, την Αντιγόνη Βλαβιανού-Δετζώρτζη, μέλος της τριμελούς επιτροπής, που χωρίς δισταγμό με συνέτρεξε στο πόνημά μου, ελέγχοντας τα αναφερόμενα στη θεωρία της λογοτεχνίας και συνεισφέροντας πολύτιμες γλωσσικές παρατηρήσεις.

Ακολούθως, ευχαριστώ ολόψυχα την οικογένειά μου: τον σύζυγό μου, Σπύρο Οικονόμου, και τα παιδιά μου, Γιάννη και Μαρίζα, για την υπομονή και την αμέριστη συμπαράστασή τους· τους οφείλω επιπρόσθετα μία συγνώμη για τις ώρες που τους στέρησα, περνώντας τες παρέα με τα βιβλία και τον υπολογιστή μου αντί με κείνους.

Ευχαριστίες οφείλω επίσης στον εργοδότη μου, την Τράπεζα της Ελλάδος, που διαθέτει πολιτική επιδότησης μέρους του κόστους των μεταπτυχιακών που παρακολουθούν οι υπάλληλοί της και ιδιαίτερα τη συνάδελφο Γιώτα Κλώτσα, που με διαφώτισε σχετικά· στη Βιβλιοθήκη της Τράπεζας και ιδιαίτερα στη συνάδελφο Μαρία Γαβρίλη, που με προθυμία με συνέδραμε στις βιβλιογραφικές μου αναζητήσεις· κυρίως όμως ευχαριστίες οφείλω στους προϊσταμένους μου για τον χώρο – πραγματικό και συμβολικό – που με γενναιοδωρία μου διέθεσαν: την Υποδιευθύντριά μου, Εύα Σεμερτζάκη, ιδιαίτερα όμως τον Διευθυντή μου, Παναγιώτη Παναγάκη, τον οποίο επίσης ευχαριστώ για το βιβλίο της θεωρίας της λογοτεχνίας που μου είχε χαρίσει πριν από χρόνια, χωρίς να γνωρίζει ότι θα ερχόταν η ώρα που θα αποτελούσε βιβλίο αναφοράς στη μεταπτυχιακή μου διατριβή.

Και, φυσικά, όλους τους υπόλοιπους συναδέλφους που με βοήθησαν με τον έναν ή τον άλλον τρόπο: μεταξύ αυτών, ιδιαίτερα την Έφη Παναγιωτίδη, που η

¹ *The Long-Legged House*, Berkeley, CA: Counterpoint, 162.

γραφιστική της δεινότητα αποδείχθηκε πολύτιμη στην κατασκευή των σχημάτων και διαγραμμάτων της εργασίας, την Αντιγόνη Βασιλοπούλου, που μου δάνεισε ένα από τα βασικότερα βιβλία στα οποία στηρίχθηκα για το κεφάλαιο που πραγματεύεται τη θεωρία της επικοινωνίας, και τον Νίκο Δουγέκο, που δεν συμβιβάζεται με τίποτε λιγότερο από το τέλειο αποτέλεσμα και αποτέλεσε για μένα φωτεινό παράδειγμα.

Δεν μπορώ να μην ευχαριστήσω θερμά ακόμη τρεις φίλους: τον Ανδρέα Κακριδή, τη Χάρι Κανελλοπούλου και τη Δήμητρα Νικολού. Τη Δήμητρα για τη φρεσκάδα με την οποία αντιμετωπίζει τα πράγματα και για τις διαφωτιστικές συζητήσεις μας· τη Χάρι για το υπόδειγμα εξισορρόπησης επαγγελματικής και προσωπικής ζωής, αλλά και άριστου time management που αποτελεί· και τον Ανδρέα, επειδή ο τρόπος που γράφει και η μεθοδικότητα με την οποία εργάζεται δεν αποτέλεσαν απλώς σταθερή έμπνευση για μένα, άλλαξαν ολοκληρωτικά την αντίληψή μου περί βέλτιστου δυνατού αποτελέσματος.

Ευχαριστώ, τέλος, τη Βιβλιοθήκη και τις διοικητικές υπηρεσίες του ΑΠΚΥ για την άμεση ανταπόκρισή τους στα αιτήματά μου, το διδακτικό προσωπικό των μαθημάτων των εξαμήνων και όλους ανεξαιρέτως τους συμφοιτητές μου για το άριστο κλίμα που υπήρξε μεταξύ μας.

Χάρη σε όλους τους παραπάνω ανθρώπους, το μεταπτυχιακό πρόγραμμα γενικά, και η εκπόνηση αυτής της διατριβής ειδικότερα, ήταν ένα υπέροχο ταξίδι.

Η παρούσα διατριβή είναι αφιερωμένη στη μνήμη των γονιών μου.

Περιεχόμενα

1. Εισαγωγή	9
1.1. Η συνάφεια με την πραγματικότητα, πηγή διαφορών μεταξύ επικοινωνίας και λογοτεχνίας	11
1.2. Ερευνητικά ερωτήματα και μέθοδοι	13
1.3. Εγγενείς σημαντικότητες	14
2. Μεθοδολογία	16
2.1. Η διαδικασία της τυποποίησης	17
2.1.1. Τύποι από τη θεωρία της επικοινωνίας	20
2.1.2. Υπο-τύποι από τη θεωρία της επικοινωνίας	21
2.2. Το εμπειρικό υλικό και η επεξεργασία του	23
3. Θεωρία της επικοινωνίας	24
3.1. Γραμμικά μοντέλα	26
3.1.1. Η Φόρμουλα του Lasswell	26
3.1.2. Η μαθηματική θεωρία της επικοινωνίας	27
3.1.3. Μοντέλο διαπροσωπικής συμμετρίας	28
3.1.4. Γενικό μοντέλο επικοινωνίας	29
3.1.5. Εννοιολογικό μοντέλο	30
3.1.6. Το γλωσσικό μοντέλο του Jakobson	32
3.2. Κυκλικά-Δομικά-Συστημικά μοντέλα	33
3.2.1. Κυβερνητικό-συστημικό μοντέλο	34
3.2.2. Σημειωτική θεωρία	35
3.2.3. Μοντέλο της ορχήστρας	36
3.2.4. Μοντέλο κωδικοποίησης/αποκωδικοποίησης	37
3.3. Μαζική επικοινωνία: μοντέλα και προσεγγίσεις	38
3.3.1. Σχολή της Φραγκφούρτης	38
3.3.2. Ιεραρχία των επικοινωνιακών αποτελεσμάτων	39
3.3.3. Διφασική ροή της επικοινωνίας	40
3.3.4. Προσέγγιση των χρήσεων και ικανοποιήσεων	40
3.3.5. Η διαδικασία μαζικής επικοινωνίας σύμφωνα με τον Maletzke	42
3.3.6. Το μοντέλο συνπροσανατολισμού	43
3.3.7. Το μοντέλο του λόγου των μέσων	44
3.4. Κοινωνία του δικτύου: μοντέλα και θεωρίες	44
3.4.1. Το μυκήλιο μοντέλο	45
3.4.2. Διαδικαστικό μοντέλο προσωπικής γνώμης	45
3.4.3. Φυγόκεντρες εναντίον κεντρομόλων επιδράσεων	47
3.5. Συμπερασματικά	48
3.6. Σημείωση για τους υπο-τύπους	51

4. Θεωρία της λογοτεχνίας	54
4.1. Με επίκεντρο τον συγγραφέα	56
4.1.1. Ο θάνατος του συγγραφέα	60
4.2. Με επίκεντρο το κείμενο	62
4.2.1. Με βάση το κείμενο, αλλά πέρα από αυτό	63
4.2.1.1. Μαζική κουλτούρα	64
4.3. Με βάση το συγκεκριμένο	66
4.3.1. Στρατευμένη λογοτεχνία: Η περίπτωση της μαρξιστικής κριτικής	68
4.4. Με επίκεντρο τον αναγνώστη και τις ερμηνείες του	70
4.5. Με επίκεντρο άλλους παράγοντες	76
4.5.1. Σχέσεις εξουσίας και χρόνος	76
4.5.2. Ο κώδικας	77
4.5. Συμπερασματικά	78
5. Συμπεράσματα	85
5.1. Συνάψεις	86
5.2. Αντιστάσεις και ωφέλειες	87
5.3. Λοιπά συμπεράσματα από τη σύγκριση	91
5.4. Το μεθοδολογικό εργαλείο	92
5.5. Χρησιμότητες	93
5.6. Περαιτέρω διαλεκτικές	94
5.7. Λογοτεχνία και επικοινωνία	95
6. Βιβλιογραφία	96

Κεφάλαιο 1

Εισαγωγή

*We'll start the fire
in morning streets
with a flick-clip
on a matchbox
and light a trail²*

Είναι ένα βροχερό πρωινό. Κάποιος άνθρωπος περπατάει στον δρόμο. Ξαφνικά, βλέπει να εκτυλίσσεται μπροστά στα μάτια του ένα ολέθριο αυτοκινητιστικό δυστύχημα.³

Εάν αυτός ο άνθρωπος είναι δημοσιογράφος, θα πρέπει να συγκρατήσει στη μνήμη και το σημειωματάριό του όλα τα στοιχεία που θα συλλέξει από προσωπική παρατήρηση και από την αστυνομία, ώστε να μπορέσει να γράψει εμπειρισταωμένα για το συμβάν. Αλλά δεν αρκεί απλώς να το περιγράψει: πρέπει να το εκθέσει στο πλαίσιο μιας αφήγησης, να διηγηθεί μια ιστορία. Θα αναζητήσει, επομένως, ανάμεσα στα στοιχεία, κάτι που θα κεντρίσει το ενδιαφέρον των αναγνωστών: Ποια ήταν η ταυτότητα των θυμάτων; Υπήρχαν παιδιά ανάμεσά τους; Υπάρχει κάτι ιδιαίτερο σχετικά με το δυστύχημα, που το κάνει να ξεχωρίζει από άλλα παρόμοια; Αν θελήσει το ρεπορτάζ του να είναι διδακτικό, ίσως παραθέσει και ορισμένα στατιστικά στοιχεία που θα δείχνουν τη συχνότητα με την οποία συμβαίνουν τέτοιου είδους δυστυχήματα· ίσως πάλι ενσωματώσει κάποια παραίνεση: «φοράτε τη ζώνη ασφαλείας, τηρείτε τις αποστάσεις και οδηγείτε προσεκτικά».

² Conor Letham (2014), απόσπασμα από το ποίημα “Thirst” – διαθέσιμο στο hellopoetry.com/conor-letham/poems/

³ Για τον κάπως παράδοξο τρόπο εισαγωγής στην εργασία, που οδηγεί μακριά από ακαδημαϊκές διατυπώσεις, ακολουθήθηκαν οι παραινέσεις στο Jablonka, I. (2014/2017), *Η ιστορία είναι μια σύγχρονη λογοτεχνία – Μανιφέστο για τις κοινωνικές επιστήμες*, Αθήνα: εκδ. Πόλις. Βλ. π.χ. την παραίνεση «να προσπαθήσουμε να γράψουμε πιο ελεύθερα, με μεγαλύτερη ακρίβεια και πρωτοτυπία, πιο στοχαστικά, όχι για να εξοβελίσουμε την επιστημονικότητα από την έρευνα αλλά, αντίθετα, για να την ενισχύσουμε». (σελ. 18).

Αν δεν είναι δημοσιογράφος και είναι ένας επικοινωνιολόγος του Υπουργείου Μεταφορών, θα ακολουθήσει παρόμοια διαδικασία, μόνο που δεν θα το κάνει για να γράψει ένα ρεπορτάζ, αλλά για να συντάξει μια αναφορά προς την αρμόδια υπηρεσία του Υπουργείου ή ένα δελτίο τύπου. Πιθανώς να χρησιμοποιήσει τα ίδια ακριβώς στοιχεία που θα χρησιμοποιήσει και ο δημοσιογράφος, όμως ο τόνος που θα υιοθετήσει θα είναι ανάλογος των επιδιώξεών του: καυστικός, προειδοποιητικός κ.ο.κ.

Αν είναι απλώς ένας άνθρωπος που θέλει να μιλήσει για το δυστύχημα στον φίλο με τον οποίο έχει ραντεβού για καφέ λίγο αργότερα, θα προσπαθήσει να περιγράψει τι ακριβώς έγινε όσο καλύτερα το θυμάται και θα προσθέσει στην αφήγησή του αξιολογικές κρίσεις («ήταν φρικτό») ή ακόμη και τα συναισθήματα που τον κατέκλυσαν τη στιγμή της σύγκρουσης («ένιωσα το αίμα μου να παγώνει»).

Έστω όμως πως είναι συγγραφέας. Τότε, θα επιστρέψει στο σπίτι του και το απόγευμα θα ακούσει για το δυστύχημα στις ειδήσεις ή θα διαβάσει γι' αυτό την επομένη στις εφημερίδες. Θα ξεκινήσει και αυτός να γράφει μια ιστορία. Αντίθετα με τον δημοσιογράφο και τον επικοινωνιολόγο ή τον απλό άνθρωπο που περιγράφει το δυστύχημα προφορικά, μπορεί να αποφασίσει να μη στηριχθεί στα πραγματικά δεδομένα: ίσως θελήσει να γράψει ένα αστυνομικό μυθιστόρημα και στη δική του ιστορία το δυστύχημα να προκληθεί, επειδή π.χ. οι επιβαίνοντες στο ένα αυτοκίνητο έχουν ληστέψει πριν από λίγο μια τράπεζα και προσπαθούν να διαφύγουν· ή ίσως αποφασίσει να γράψει ένα κοινωνικό μυθιστόρημα και να θεωρήσει ότι οι επιβάτες ήταν ένα ζευγάρι στα πρόθυρα του διαζυγίου, με τα παιδιά του στο πίσω κάθισμα και ότι οδηγήθηκαν όλοι στο δυστύχημα, επειδή ο καβγάς απέσπασε την προσοχή του οδηγού· οτιδήποτε εξάψει τη φαντασία του. Τίποτε, ωστόσο, δεν τον εμποδίζει να χρησιμοποιήσει τα δεδομένα ακριβώς όπως είναι.

Κανένας από τους τέσσερεις αυτούς ανθρώπους δεν θα σταθεί απλώς και μόνο στο δυστύχημα. Καθένας τους θα αφηγηθεί μια ιστορία με βάση αυτό.

Παρατηρήσεις τέτοιου τύπου είναι αποκαλυπτικές της συνάφειας ανάμεσα στη φύση της επικοινωνίας και τη φύση της λογοτεχνίας, τόσο σε επίπεδο δραστηριότητας όσο όσο και επιστημονικού πεδίου. Στην επικοινωνία, υπάρχει κάποιος (ένας πομπός) που λέει ή γράφει κάτι (ένα μήνυμα) προς κάποιον άλλον (έναν δέκτη). Στη λογοτεχνία, υφίσταται ακριβώς το ίδιο σχήμα, μόνο που ο πομπός αποκαλείται «συγγραφέας» ή «ποιητής», το μήνυμα είναι πάντα γραπτό, τουλάχιστον από την ανακάλυψη της τυπογραφίας και μετά, και αποκαλείται «λογοτεχνικό έργο», ενώ ο παραλήπτης αποκαλείται «αναγνώστης». Τόσο όμως το «μήνυμα» όσο και το «λογοτεχνικό έργο» μπορούν να συνδιαλέγονται με την πραγματικότητα με ποικίλους τρόπους, όπως θα εκτεθεί αμέσως παρακάτω, με σκοπό να αναδειχθεί η συνάφεια των δύο πεδίων.

1.1 Η συνάφεια με την πραγματικότητα, πηγή διαφορών μεταξύ επικοινωνίας και λογοτεχνίας

Στη δημοσιογραφία υπάρχει ένα αίτημα αντικειμενικότητας όσον αφορά την αναπαράσταση ενός γεγονότος.⁴ Μάλιστα, ο ισχυρισμός της δημοσιογραφίας ότι προσφέρει αληθινές εικόνες της πραγματικότητας είναι υπεύθυνος για μεγάλο μέρος του status (ως «τέταρτης εξουσίας») που απολαμβάνει,⁵ επειδή το αναγνωστικό κοινό περιμένει ειλικρινά μίαν όσο το δυνατόν πιο αντικειμενική αναπαραγωγή του τι πραγματικά συνέβη.

Αντικειμενικότητα είναι η πίστη ότι μια ιδέα είναι αληθινή ή ψευδής, ανεξάρτητα από την πεποίθηση κάποιου για το αν είναι αληθινή ή ψευδής, όντως.⁶ Η αντικειμενικότητα είναι συνυφασμένη με την έννοια της αλήθειας, μολονότι η ειδησεογραφική αντικειμενικότητα είναι ένας τρόπος λειτουργίας του μηχανισμού παραγωγής των ειδήσεων, που αποτελεί συγχρόνως έναν τρόπο οργάνωσης της εγγενούς μεροληψίας. Η τελευταία, επειδή δεν είναι εσκεμμένη, δεν μπορεί να θεωρηθεί προπαγανδιστική, αλλά απλώς δομική ή διαρθρωτική. Στη φιλοσοφική διάσταση της αντικειμενικότητας όμως, αν δεν υπάρχει απόλυτη αλήθεια, πώς μπορεί κάποιος να «ξέρει» οτιδήποτε; Αν δεν υπάρχει αλήθεια, δεν υπάρχει γνώση. Κι αν δεν υπάρχει γνώση, το μόνο που υπάρχει είναι μια ποικιλία από απόψεις.⁷

Από την άλλη, είναι αδύνατον να υπάρχει μόνο μία, απόλυτη αλήθεια, όταν οτιδήποτε συμβαίνει μπορεί να περιγραφεί με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους, που δεν μπορούν παρά να θεωρηθούν εξίσου αληθινοί, αφού όντως περιγράφουν το τι συνέβη.⁸ Ανάμεσα, λοιπόν, στην επιθυμία της αλήθειας και στον σκεπτικισμό περί της υπάρξεώς της, ορισμένοι προκρίνουν τον όρο «φιλαλήθεια» (truthfulness), αφού ο όρος «αλήθεια» περιγράφει κάτι το ανέφικτο, εν πολλοίς.⁹ Άλλωστε, στον 20ό αιώνα, και το ίδιο το πρότυπο της αλήθειας έχει αλλάξει. Οι εξελίξεις στις θετικές επιστήμες έδειξαν ότι ο

⁴ «Στην πράξη, η δημοσιογραφία που πραγματώνει την αξία της “αντικειμενικότητας” παράγει την ιστορία που είναι απαραίτητη προϋπόθεση για τη λειτουργία της δημοκρατίας». Βλ. Ιορδανίδου, Σ. (2018), «Η “ρευστή” ταυτότητα του νέου δημοσιογράφου», στο Ιορδανίδου, Σ. & Στρατηλάτης, Κ. (επιμ.), *Εκδοχές της ελευθερίας στη μηντιακή μας πραγματικότητα*, Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, 23.

⁵ Βλ. Wien, C. (2005), “Defining objectivity within journalism”, *Nordic Review*, 26(2), 3. Διαθέσιμο στο: <https://www.degruyter.com/downloadpdf/j/nor.2005.26.issue-2/nor-2017-0255/nor-2017-0255.pdf> (ημ/νία ανάκτησης: 10.3.2018).

⁶ Wong, D. (2011), “Making an Effort to Understand”, *Philosophy Now*, Jan/Feb 2011, 10.

⁷ Στο ίδιο.

⁸ Baggini, J. (2003), “The Philosophy of Journalism”, *Open Democracy*, διαθέσιμο στο: https://www.opendemocracy.net/media-journalismwar/article_1218.jsp (ημ/νία ανάκτησης: 10.3.2018).

⁹ Βλ. σχετικά Williams, B. (2003), “Truth and Truthfulness”, *Philosophy*, 78 (305), 411-414.

παρατηρητής αποτελεί μέρος του παρατηρουμένου. Κι αφού συμβαίνει αυτό, η αλήθεια δεν μπορεί εκ των πραγμάτων να είναι αντικειμενική.¹⁰

Ωστόσο, η προσπάθεια επίτευξης αντικειμενικότητας ή φιλαλήθειας στην αναπαράσταση της πραγματικότητας είναι η μία όψη του νομίσματος. Η άλλη όψη του είναι η κατασκευή της πραγματικότητας. Τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας παράγουν συχνά περιγραφές των γεγονότων που απομονώνουν κατά το δοκούν επιμέρους στοιχεία με συγκεκριμένο τρόπο, ουσιαστικά ανακατασκευάζοντάς τα. Ακόμη κι αν δεν συνυπολογίσουμε το ζήτημα της στρατηγικής χειραγώγησης (προπαγάνδας), διαπιστώνουμε ότι και στην καθημερινή ειδησεογραφία προτιμάται η παρουσίαση μιας ανωμαλίας ή μιας αναταραχής από την έκθεση μιας ήρεμης κατάστασης και αυτός ο άξονας επιλέγεται σταθερά για την περιγραφή του τι συνιστά κοινωνική καθημερινότητα. Εστιάζοντας στην κοινωνία κατ' αυτόν τον τρόπο, τα ΜΜΕ την παρουσιάζουν ως μια διαρκή πηγή «προβλημάτων» που απαιτούν «λύσεις», τα οποία με τη σειρά τους παράγουν άλλα «προβλήματα» που απαιτούν κι αυτά «λύσεις».¹¹ Ό,τι δεν εκφράζεται επαρκώς ως πραγματικότητα, προβάλλεται ως αίτημα.¹² Κι αυτό αποτελεί μια κατασκευασμένη εικόνα.

Στη λογοτεχνία, από την άλλη, η κατασκευή της πραγματικότητας είναι ο κανόνας. Πλην όμως, ακόμη κι όταν ο συγγραφέας προσπαθούσε να αναπαραστήσει πιστά την πραγματικότητα, στο πλαίσιο μιας πιστής *μμήσεως*, τις εποχές που θεωρείτο ότι αποστολή της τέχνης είναι να αντανakλά τον εξωτερικό κόσμο σαν καθρέπτης,¹³ τα κείμενά του παρέμεναν κατασκευές.

Με άλλα λόγια, οι γενικεύσεις ενός βιβλίου μυθοπλασίας λειτουργούν «ως βεβαιωτικοί ισχυρισμοί με αξιώσεις αλήθειας επί του εξωκειμενικού κόσμου»¹⁴ και, ως εκ τούτου, συσχετίζουν τη μυθοπλαστική αφήγηση με την πραγματικότητα του αληθινού κόσμου. Οι εν λόγω «βεβαιωτικοί ισχυρισμοί» παραμένουν, όμως, επινοημένες αφηγήσεις.¹⁵ Τα κείμενα δεν αντιστοιχούν σε

¹⁰ Bleich, D. (1975), "The Subjective Character of Critical Interpretation", *College English*, 36, 739-755. Μετάφραση από το Newton, K.M. (1988/2013), ό.π., 354.

¹¹ Για τη συμπόνια που προκαλούν οι συναφείς ειδήσεις στα ακροατήρια, βλ. Σαμαράς, Α. Ν. (2014), «Εικόνες κρατών - θεωρητικό πλαίσιο και εφαρμογές» στο Σαμαράς, Α. Ν. (επιμ.), *Εικόνες κρατών: Στρατηγικές επικοινωνίας, ήπια ισχύς και Μέσα ενημέρωσης*, Αθήνα: εκδ. Καστανιώτη, 25.

¹² Βλ. Luhmann, N. (1996/2001), *Η πραγματικότητα των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας*, μτφρ.: Π. Ζέρη, Αθήνα: εκδ. Μεταίχμιο, 150 κ.ε.

¹³ Περισσότερα για την αρχή της μμήσεως, βλ. στην §3.1 του κεφαλαίου που πραγματεύεται τη θεωρία της λογοτεχνίας.

¹⁴ Βλ. λήμμα «Μυθοπλασία και αλήθεια» στο Abrams, M.H. (1957/2016), *Λεξικό λογοτεχνικών όρων*, μτφρ.: Γ.Δεληβοριά-Σ.Χατζιωαννίδου, Αθήνα: εκδ. Πατάκη.

¹⁵ Η συνέχεια αυτής της παραγράφου βασίζεται στο Iser, W. (1971), *Die Appellstruktur der Texte. Unbestimmtheit als Wirkungsbedingung literarischer Prosa*, Konstanz: Univeristätsverlag Konstanz και στη μετάφραση αποσπασμάτων από αυτό, όπως παρατίθενται στο Newton, K.M. (επιμ.) (1988/2013), *Η λογοτεχνική θεωρία του*

κανένα συγκεκριμένο αντικείμενο του «βιόκοσμου» (Lebenswelt κατά τον Iser¹⁶), αλλά παράγουν τα αντικείμενά τους χρησιμοποιώντας στοιχεία του. Αν ένα λογοτεχνικό κείμενο συσχετιστεί σε μεγάλο βαθμό με τα πραγματικά και, ως εκ τούτου, επαληθεύσιμα δεδομένα, μπορεί να εμφανίζεται ως αντανάκλασή τους. Όμως το κείμενο μπορεί να διαθέτει τόσες αντιστάσεις, ώστε να μην είναι δυνατή η εξίσωση με τον πραγματικό κόσμο· τότε ο κόσμος του συγκροτείται με τρόπο ανταγωνιστικό προς τον οικείο.

Για να λειτουργήσουν οι κατασκευές της λογοτεχνίας, συγγραφέας και αναγνώστης συνάπτουν μια άρρητη συμφωνία πως θα ακολουθήσουν συγκεκριμένες συμβάσεις, οι οποίες όμως ουδέποτε προβλήθηκαν ως πραγματικοί ισχυρισμοί, επομένως δεν υπόκεινται στο κριτήριο της αλήθειας ή του ψεύδους, όπως προαναφέρθηκε, διέπει τις προτάσεις του μη μυθοπλαστικού λόγου.¹⁷ Αντίθετα δηλαδή με το αναγνωστικό κοινό μιας εφημερίδας που περιμένει να βρει σε αυτήν «αντικειμενικές» (a.k.a. «αμερόληπτες») αναπαραστάσεις του τι πραγματικά συνέβη, ο αναγνώστης ενός λογοτεχνικού έργου γνωρίζει ευθύς εξ αρχής ότι, κατά την πράξη της ανάγνωσης, θα γίνει μάρτυρας ενός πλαστού κόσμου με «αξιώσεις αλήθειας» επί του πραγματικού.

Παρά τα παραπάνω, οι αρχικές ενδείξεις παραμένουν: η διαφορά ανάμεσα σε έναν δημοσιογράφο που γράφει μια ιστορία για κάποιο συμβάν και σε έναν συγγραφέα που, με αφορμή κάποιο συμβάν, ξεκινά να γράψει μια ιστορία δεν είναι και τόσο μεγάλη. Όχι από τη στιγμή που και ο πρώτος ενσωματώνει στις αφηγήσεις του επιπλέον στοιχεία – συμπεριλαμβανομένων των προσωπικών αξιολογικών του κρίσεων – που είναι άσχετα με το συμβάν αυτό καθεαυτό. Τελικά, το σημείο όπου σταματά η αναπαράσταση της πραγματικότητας και ξεκινά η κατασκευή της έγκειται στη διακριτική ευχέρεια του γράφοντος.

1.2 Ερευνητικά ερωτήματα και μέθοδοι

Με αφορμή τα παραπάνω και τη διαπιστωμένη συνάφεια των δύο επιστημονικών πεδίων (επικοινωνίας και λογοτεχνίας), στην παρούσα εργασία θα επιχειρηθεί η εδραίωση μιας διαλεκτικής μεταξύ τους. Προς τούτο χρησιμοποιείται η μέθοδος της εμπειρικά θεμελιωμένης θεωρίας, η οποία ως προσέγγιση εντάσσεται στην ποιοτική ανάλυση. Η ποιοτική ανάλυση διερευνά τις μη μετρήσιμες, μη ποσοτικοποιημένες διαστάσεις της κοινωνικής πραγματικότητας και των κοινωνικών φαινομένων ή αυτές που, λόγω της φύσης των ερευνητικών ερωτημάτων, δεν είναι επιθυμητό ή χρήσιμο να ποσοτικοποιηθούν.¹⁸ Η εμπειρικά θεμελιωμένη θεωρία, από την άλλη, αφορά

εικοστού αιώνα, μτφρ.: Α. Κατσικερός & Κ. Σπαθαράκης, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 342-343.

¹⁶ Βλ. Iser, W. (1971), *Die Appellstruktur der Texte. Unbestimmtheit als Wirkungsbedingung literarischer Prosa*, Konstanz: Universitätsverlag Konstanz.

¹⁷ Βλ. και λήμμα «Μυθοπλασία και αλήθεια» στο Abrams, M.H. (1957/2016), ό.π.

¹⁸ Ιωσηφίδης, Θ. (2017), *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας και επιστημολογία των κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα: εκδ. Τζιόλαφ, 1.

κυρίως ερευνητικά ζητήματα τα οποία είναι σχετικά «ανεξερεύνητα» και τα οποία διερευνώνται δίχως να διατυπώνονται εξ αρχής συγκεκριμένες θεωρητικές υποθέσεις εργασίας, όπως συνηθίζεται στις ποσοτικές μεθόδους. Οι θεωρητικές υποθέσεις εργασίας δεν προηγούνται, αλλά έπονται της εμπειρικής έρευνας, με άλλα λόγια βασίζονται και θεμελιώνονται στα εμπειρικά δεδομένα.¹⁹

Με την παρούσα εργασία επιδιώκεται μια καινοτόμος εφαρμογή της εμπειρικά θεμελιωμένης θεωρίας, καθώς το εμπειρικό υλικό είναι μια άλλη θεωρία, η θεωρία της λογοτεχνίας, και όχι προσωπικές συνεντεύξεις ή άλλο υλικό πεδίου. Συγκεκριμένα, επιλέγεται ένας αριθμός επικοινωνιακών μοντέλων από τη θεωρία της επικοινωνίας,²⁰ προκειμένου να εξαχθούν τύποι με βάση αυτά, ενώ η θεωρία της λογοτεχνίας χρησιμοποιείται, εν συνεχεία, ως το εμπειρικό υλικό επί του οποίου δοκιμάζεται η διαλεκτική των δύο πεδίων και η δυνατότητα σύγκρισής τους.

Κατόπιν, εφαρμόζεται η μέθοδος της διαρκούς σύγκρισης και διερευνάται, πιο συγκεκριμένα, η δυνατότητα μετασχηματισμού των τύπων της θεωρίας της επικοινωνίας κατά τρόπο ώστε να αντιστοιχίζονται με ανάλογους, προφανείς ή υπόρρητους, τύπους στη θεωρία της λογοτεχνίας και αντιστρόφως. Ο βαθμός κατά τον οποίο οι τύποι που προκύπτουν από τη θεωρία της επικοινωνίας μπορούν να αντιστοιχιστούν με τύπους από τη θεωρία της λογοτεχνίας καθορίζει και τον βαθμό συνάφειας των δύο πεδίων.

Αναζητούνται απαντήσεις στα ακόλουθα ερευνητικά ερωτήματα:

***Ερευνητικό Ερώτημα 1:** Ποιος βαθμός συνάφειας υπάρχει ανάμεσα στις θεωρίες οι οποίες καταγράφονται στα δύο επιστημονικά πεδία;*

***Ερευνητικό Ερώτημα 2:** Είναι εφικτή η σύγκριση των δύο επιστημονικών πεδίων με αυτήν τη μεθοδολογία;*

***Ερευνητικό Ερώτημα 3:** Υφίσταται δυνατότητα εμπλουτισμού της λογοτεχνικής θεωρίας και της θεωρίας της επικοινωνίας μέσω της συστηματικής διερεύνησης της διαλεκτικής μεταξύ τους;*

1.3 Εγγενείς σημαντικότητες

Η εργασία εκκινεί με επίγνωση κάποιων εγγενών σημαντικοτήτων: κατ' αρχάς, η ίδια η προσπάθεια σύγκρισης δύο διαφορετικών επιστημονικών πεδίων είναι σημαντική, επειδή ενέχεται σε αυτήν μεγάλος βαθμός καινοτομίας σε πρακτικό επίπεδο. Μολονότι η διεπιστημονικότητα προβάλλει στις μέρες μας ως

¹⁹ Στο ίδιο, 107.

²⁰ Σημειώνεται εξ αρχής ότι η συστηματοποίηση της θεωρίας της επικοινωνίας διά των μοντέλων προφανώς δεν καλύπτει όλες τις εκφάνσεις της θεωρίας ή το σύνολο των εννοιών της, τα μοντέλα όμως επιλέχθηκαν ως ο πλέον πρόσφορος τρόπος εξαγωγής συνεκτικών τύπων.

ενδεδειγμένο παράδειγμα έρευνας και εργασίας, δεν έχουν καταβληθεί προσπάθειες σύγκρισης διαφορετικών επιστημονικών πεδίων, ώστε να καταδειχθούν με συστηματικό τρόπο οι συνάφειες και οι αποκλίσεις τους. Για τη σύγκριση των δύο συγκεκριμένων πεδίων (επικοινωνίας και λογοτεχνίας) ειδικότερα, η τελευταία καταγεγραμμένη προσπάθεια ανήκει στον Roman Jakobson το 1958· σε αυτήν γίνεται αρκετά εκτενής αναφορά, τόσο στο κεφάλαιο που πραγματεύεται τη θεωρία της επικοινωνίας όσο και στο αντίστοιχο που πραγματεύεται τη θεωρία της λογοτεχνίας.

Η μεθοδολογία που εφαρμόζεται στην παρούσα εργασία κρίνεται σημαντική, διότι συνιστά μία συνεκτική πρόταση και έναν ενδεχομένως πρόσφορο τρόπο σύγκρισης διαφορετικών πεδίων, που θα μπορούσε να λειτουργήσει επίσης ως υπόδειγμα για τη σύγκριση και άλλων επιστημονικών πεδίων στο μέλλον.

Κεφάλαιο 2

Μεθοδολογία

*The method of the enterprising is to plan with audacity
and execute with vigor.²¹*

Όπως προαναφέρθηκε, η παρούσα εργασία ακολουθεί την προσέγγιση της ποιοτικής έρευνας. Αναζητεί τις μη μετρήσιμες, μη ποσοτικοποιημένες διαστάσεις της πραγματικότητας ή εκείνες που δεν είναι επιθυμητό ή χρήσιμο να ποσοτικοποιηθούν.²² Η ποιοτική έρευνα χρησιμοποιείται ακριβώς όταν τα ερευνητικά ερωτήματα *επιτάσσουν* τη χρήση αυτού του είδους προσέγγισης.²³

Η ποιοτική έρευνα υποθέτει ότι ο κόσμος δεν συνέχεται «από μια σειρά αντικειμενικών εξωτερικών κοινωνικών γεγονότων (social facts), τα οποία είναι δυνατόν να προσδιοριστούν επακριβώς και να εξηγηθούν μέσα από την ανακάλυψη σταθερών κανονικοτήτων (regularities), αλλά από ένα πυκνό και πολλαπλό πλέγμα νοηματικών και ερμηνευτικών οριζόντων».²⁴ Σύμφωνα με τους Denzin & Lincoln, η ποιοτική έρευνα «είναι μια “πλαισιοθετημένη” δραστηριότητα (situated activity), η οποία τοποθετεί τον παρατηρητή στον κόσμο». Αποτελείται από ερμηνευτικές πρακτικές «που κάνουν τον κόσμο ορατό και τον μετασχηματίζουν».²⁵

Στις αρχές του 20ού αιώνα, αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της ποιοτικής έρευνας μεγάλη ποικιλία προσεγγίσεων και θεωριών. Στις διαφορετικές στρατηγικές ποιοτικής ανάλυσης, που έχουν πλέον αναπτυχθεί, συγκαταλέγεται και η εμπειρικά θεμελιωμένη θεωρία (grounded theory), η οποία «στοχεύει στην ανακάλυψη θεωρίας μέσω των κατηγοριών που αναδύονται από τα

²¹ Αποδίδεται στον επιγραμματογράφο Christian Nestell Bovee, αγνώστου κατά τα λοιπά προέλευσης.

²² Ιωσηφίδης, Θ. (2017), *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας και επιστημολογία των κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα: εκδ. Τζιόλα, 1.

²³ Flick, U. (2014/2017), *Εισαγωγή στην ποιοτική έρευνα*, μτφρ.: Ν. Ζιώγας, Αθήνα: εκδ. Προπομπός, 26.

²⁴ Στο ίδιο, 6.

²⁵ Denzin, N. & Lincoln, Y. S. (2005), *The Sage Handbook of Qualitative Research* (3rd edition), Thousand Oaks, CA: Sage, 3. Η απόδοση «πλαισιοθετημένη» από το Πουρκός, Μ. & Δαφέρμος, Μ. (2010), ό.π.

δεδομένα».²⁶ Αναπτύχθηκε από δύο κοινωνιολόγους, τους Barney Glaser και Anselm Strauss, οι οποίοι εξέδωσαν το 1967 το βιβλίο *The discovery of Grounded Theory*.²⁷

Η αρχική εκδοχή της μεθοδολογίας της εμπειρικά θεμελιωμένης θεωρίας, όπως περιγράφεται στο εν λόγω βιβλίο, βασιζόταν στη θετικιστική φιλοσοφία, η οποία πρεσβεύει ότι υπάρχει σαφής σχέση ανάμεσα στον κόσμο (αντικείμενα, γεγονότα, φαινόμενα) και στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι τον αντιλαμβάνονται και τον κατανοούν. Κύριοι στόχοι της ήταν η αντικειμενικότητα, η δυνατότητα γενίκευσης των αποτελεσμάτων, η ανακάλυψη σχέσεων αιτίας-αποτελέσματος και η επίτευξη συναφών προβλέψεων.²⁸ Προκειμένου να διασφαλιστεί η πολυπρόθητη αντικειμενικότητα, οι Glaser & Strauss (1967) πρότειναν να αγνοηθεί η βιβλιογραφία σχετικά με το υπό διερεύνηση θέμα πριν από την έναρξη της ερευνητικής διαδικασίας,²⁹ θεωρώντας ότι υπήρχε κίνδυνος ο ερευνητής να επιβάλει τις δικές του υποθέσεις και κατηγοριοποιήσεις στα δεδομένα, αντί να τους επιτρέψει να αναδειχθούν μέσα από αυτά.

Ο Strauss όμως, ανέπτυξε στη συνέχεια μίαν άλλη εκδοχή της εμπειρικά θεμελιωμένης θεωρίας, από κοινού με την Juliet Corbin, τη δεκαετία του 1990.³⁰ Η ανανεωμένη αυτή εκδοχή αναγνώριζε τη σημασία – και το αναπόφευκτο – της υποκειμενικότητας του ερευνητή και περιείχε επίσης μια εντυπωσιακή μετατόπιση της αρχικής θέσης του Strauss ως προς τη χρήση της βιβλιογραφίας στα αρχικά στάδια της έρευνας.³¹ Όπως έγραψε μεταφορικά ο Kelle, αναφερόμενος στον Strauss, ο θεμελιωτής της εμπειρικά θεμελιωμένης θεωρίας αποδέχθηκε εντέλει ότι κάθε παρατήρηση είναι «έμφορτη» θεωρίας (theory-laden) και αναγνώρισε ότι ένα ανοικτό μυαλό (open mind) δεν σημαίνει κατ' ανάγκην ένα άδειο κεφάλι (empty head),³² αφού, κατά τον Τσιώλη, οι Strauss & Corbin (1998) αναγνώρισαν ότι «η σχετική με το θέμα βιβλιογραφία μπορεί να αξιοποιηθεί ως εργαλείο που διευρύνει τον στοχασμό ως προς τις πτυχές ενός φαινομένου, διευκολύνει τη διατύπωση εννοιολογικά σημαντικών

²⁶ Φραγκιαδάκη, Ε. (2010), «Θεμελιωμένη θεωρία: Ανασκόπηση των σύγχρονων προσεγγίσεων και μεθοδολογικά ζητήματα» στο Πουρκός, Μ. & Δαφέρμος, Μ. (επιμ.), *Ποιοτική έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες*, Αθήνα: εκδ. Τόπος, 413.

²⁷ Glaser, B. & Strauss, A. (1967/2008), *The discovery of Grounded Theory: strategies for qualitative research*, New Jersey: Transaction Publishers.

²⁸ Φραγκιαδάκη, Ε. (2010), ό.π., 414.

²⁹ Glaser, B. & Strauss, A. (1967/2008), ό.π., 37.

³⁰ Strauss, A. & Corbin, J. (1998), *Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*, Thousand Oaks, CA: Sage.

³¹ Στο ίδιο, 58.

³² Kelle, U. (2005), “Emergence vs. Forcing of Empirical Data? A Crucial Problem of Grounded Theory Reconsidered”. Forum: Qualitative Social Research, διαθέσιμο στο <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/467>. Ημερομηνία ανάκτησης: 15.5.2018.

ερωτημάτων και παρέχει ενδιαφέρουσες ιδέες για τα κριτήρια της θεωρητικής δειγματοληψίας».³³

Μερικά χρόνια αργότερα, η Kathy Charmaz ανέπτυξε μια ακόμη προσέγγιση της εμπειρικά θεμελιωμένης θεωρίας, με βάση την επιστημολογία του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού, αυτήν τη φορά.³⁴ Στο πλαίσιο της εν λόγω προσέγγισης, αναγνωρίστηκε ότι υπάρχουν «πολλαπλές πραγματικότητες» και ότι ο ερευνητής δεν μπορεί να είναι απλώς παθητικός παρατηρητής: οι κατηγορίες κατασκευάζονται με βάση και τη δική του ερμηνεία των δεδομένων.

Η εμπειρικά θεμελιωμένη θεωρία παραμένει πιστή σε κάποια στοιχεία της θετικιστικής επιστημολογίας, «διότι δίνει έμφαση στις τεχνικές μελέτης του εξωτερικού κόσμου, των πράξεων, των νοημάτων και των προθέσεων, όμως, εμπεριέχει επίσης στοιχεία ερμηνείας από την πλευρά του ερευνητή».³⁵ Αυτό παρατηρήθηκε και στην παρούσα εργασία, καθώς η προσωπική γνωστική παρακαταθήκη της ερευνήτριας την οδήγησε στη διάκριση συγκεκριμένων συναφειών και αντιστάσεων (ή ομοιοτήτων και διαφορών) ανάμεσα στις δύο θεωρίες. Ένας άλλος ερευνητής θα μπορούσε ενδεχομένως να βρει περισσότερες ή λιγότερες ή διαφορετικές συνάφειες και αντιστάσεις.

Μολονότι η θεωρία της λογοτεχνίας δεν είναι συστηματοποιημένη έτσι που να επιτρέπει την εύκολη τυποποίησή της, προσφέρει ωστόσο μια συμπαγή βάση προς σύγκριση με τη θεωρία της επικοινωνίας, καθώς επιτρέπει την αναγνώριση και εξαγωγή παραγόντων που μπορούν να τυποποιηθούν κατ' αναλογία προς τους τύπους της θεωρίας της επικοινωνίας. Στο ίδιο πνεύμα με την καταφανή αντιστοιχία συγγραφέας/ποιητής = τύπος 1, λογοτεχνικό έργο = τύπος 2 και αναγνώστης = τύπος 3, αναγνωρίζονται συνολικά 30 περίπου τύποι και 40 υπο-τύποι που αντιστοιχίζονται στη συνέχεια με συναφείς τύπους και υπο-τύπους της θεωρίας της λογοτεχνίας. Ο βαθμός συνάφειας των δύο θεωριών προκύπτει ακριβώς από την έκταση εφαρμογής της συγκεκριμένης αντιστοίχισης.

³³ Τσιώλης, Γ. (2014), *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*, Αθήνα: εκδ. Κριτική, 87.

³⁴ Charmaz, K. (2006), *Constructing Grounded Theory: A Practical Guide Through Qualitative Analysis*, Thousand Oaks, CA: Sage. Πριν από τη Charmaz και άλλοι μελετητές πρότειναν διαφορετικές προσεγγίσεις της εμπειρικά θεμελιωμένης θεωρίας. Ενδεικτικά αναφέρονται οι Rennie, D.L., Phillips, J.R. & Quartaro, G.K. (1988), "Grounded Theory: A Promising Approach to Conceptualisation in Psychology?", *Canadian Psychology*, 29(2), 139-150.

³⁵ Φραγκιαδάκη, Ε. (2010), ό.π., 416. Βλ. και Haraway, D. (1988), "Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective", *Feminist Studies*, 14(3), 575-599, για το θέμα της «τοποθέτησης» (positionality) του ερευνητή, της θέσης δηλαδή που κατέχει μέσα σε ένα συγκεκριμένο σύστημα κοινωνικών σχέσεων που προσδιορίζεται από χαρακτηριστικά, όπως το φύλο, η κοινωνική τάξη, η φυλή, η εθνότητα, η θρησκεία, οικογενειακή ιστορία κ.λπ.

Πιο συγκεκριμένα, στο πλαίσιο της εμπειρικά θεμελιωμένης θεωρίας, τα δεδομένα των διαφορετικών περιπτώσεων της θεωρίας εκκίνησης τεμαχίζονται και τα επιμέρους τμήματα οργανώνονται με βάση ένα σταδιακά διαμορφούμενο σύστημα κατηγοριών ή τύπων. Το σύστημα αυτό, που αποτελεί ουσιαστικά μια κωδικοποίηση, δεν περιλαμβάνει απλά μια ταξινόμηση ή παρόμοιου τύπου οργάνωση των επιμέρους τμημάτων: είναι μια διαδικασία εννοιολόγησης και θεωρητικοποίησης.³⁶ Η εφαρμογή της μεθόδου στην παρούσα εργασία αναλύεται διεξοδικά παρακάτω.

2.1 Η διαδικασία της τυποποίησης

Στην παρούσα εργασία, απομονώθηκαν 21 μοντέλα που έχουν αναπτυχθεί στο πλαίσιο της θεωρίας της επικοινωνίας και χρησιμοποιήθηκαν για την αναζήτηση των παραγόντων που είναι ενεργοί στη διαδικασία της επικοινωνίας. Τα μοντέλα δεν περιλαμβάνουν προφανώς όλες τις έννοιες της θεωρίας της επικοινωνίας, ωστόσο ήταν τα πλέον πρόσφορα σχήματα για την εξαγωγή τύπων που θεωρήθηκε *a priori* ότι θα παρουσίαζαν συνάφεια με τους αντίστοιχους τύπους από τη θεωρία της λογοτεχνίας.

Ειδικότερα, βάση για τη διαμόρφωση των τύπων παραγόντων αποτέλεσαν:

(α) τα ακόλουθα επτά γραμμικά/διαδικαστικά μοντέλα: βασικό μοντέλο (Αριστοτέλης, 4ος αι. π.Χ.), φόρμουλα της ερώτησης (Lasswell, 1948), μαθηματική θεωρία της επικοινωνίας (Shannon & Weaver, 1949), μοντέλο διαπροσωπικής συμμετρίας (Newcomb, 1953), γενικό μοντέλο επικοινωνίας (Gerbner, 1956), εννοιολογικό μοντέλο (Westley & McLean, 1957) και γλωσσικό μοντέλο (Jakobson, 1960).

(β) τα ακόλουθα τέσσερα κυκλικά/δομικά/συστημικά μοντέλα ή θεωρίες: κυβερνητικό μοντέλο (Wiener, 1948), σημειωτική θεωρία (Mead, 1962), μοντέλο της ορχήστρας (Bateson, Mead & Wiener, 1973) και μοντέλο κωδικοποίησης/αποκωδικοποίησης (Hall et al., 1980),

(γ) τα ακόλουθα επτά μοντέλα και προσεγγίσεις της μαζικής επικοινωνίας: κριτική θεωρία της Σχολής της Φραγκφούρτης (1930 κ.ε.), ιεραρχία των επικοινωνιακών αποτελεσμάτων (19ος αι. κ.ε.), μοντέλο της διφασικής ροής της επικοινωνίας (Katz & Lazarsfeld, 1955), προσέγγιση των χρήσεων και ικανοποιήσεων (Rosengren, 1974), μοντέλο για τη διαδικασία της μαζικής επικοινωνίας (Maletzke, 1963 & 1972), μοντέλο συν-προσανατολισμού (McLeod & Chaffee, 1973) και μοντέλο του λόγου των Μέσων (Fiske, 1987),

³⁶ Σύμφωνα με τον A. Strauss. Βλ. Τσιώλης, Γ. (2014), ό.π., 77.

(δ) τα ακόλουθα τρία μοντέλα της κοινωνίας του δικτύου:³⁷ μυκήλιο μοντέλο (Brouwer, 1967), διαδικαστικό μοντέλο προσωπικής γνώμης (Taylor, 1982) και φυγόκεντρες έναντι κεντρομόλων επιδράσεων (McQuail, 2001).

Η επιλογή μόνο 21 από τα (ασφαλώς περισσότερα σε πλήθος) μοντέλα που έχουν αναπτυχθεί στο πλαίσιο της θεωρίας της επικοινωνίας εμπίπτει στην πρακτική της θεωρητικής δειγματοληψίας (theoretical sampling) ως στρατηγικής επιλογής περιπτώσεων, η οποία δεν συμβαδίζει μόνο με την παραγωγή και την ανάλυση των δεδομένων, αλλά αντλεί επίσης από αυτές.³⁸ Στην πραγματικότητα, όπως ήδη ειπώθηκε, επιλέχθηκαν μοντέλα που κρίθηκαν εκ πρώτους συμβατά με τη θεωρία της λογοτεχνίας, χωρίς ωστόσο να υπάρχει πλήρης εσοπτεία της. Ωστόσο, η επιλογή κρίθηκε σκόπιμη, προκειμένου να γίνει διάκριση μεταξύ του ουσιώδους και του επουσιώδους.³⁹

Τα μοντέλα δεν ήταν απολύτως συνεκτικά. Κάθε επιστήμονας διαμορφωτής ενός μοντέλου αντιμετώπισε το ζήτημα της επικοινωνίας από την προφανή και πλέον πρόσφορη για κείνον σκοπιά, ανάλογα με την έμφαση που ήθελε να δώσει. Επομένως, υπήρξε ένας βαθμός πολυπλοκότητας, που χρειάστηκε να αντιμετωπιστεί στην προσπάθεια εξαγωγής συνεκτικών τύπων.

2.1.1 Τύποι από τη θεωρία της επικοινωνίας

Με βάση τα εν λόγω 21 μοντέλα, εντοπίστηκαν 30 διαφορετικοί τύποι παραγόντων που συντελούν στην επικοινωνία, με την ακόλουθη διαδικασία: Έστω το βασικό επικοινωνιακό μοντέλο: «πομπός-μήνυμα-δέκτης». Ο πομπός θεωρήθηκε τύπος 1, το μήνυμα τύπος 2 και ο δέκτης τύπος 3. Το ίδιο έγινε διαδοχικά με όλα τα μοντέλα και τους παράγοντες στους οποίους αυτά εστιάζουν (η διαδικασία εκτίθεται αναλυτικά στο κεφάλαιο 2, που πραγματεύεται τη θεωρία της επικοινωνίας), έως ότου εντοπίστηκαν οι εν λόγω 30 τύποι, οι οποίοι παρουσιάζονται αναλυτικά στον «Συγκεντρωτικό πίνακα τύπων» στο τέλος του κεφαλαίου 2.

Κατά την τυποποίηση, κατέστη εξ αρχής σαφές ότι δεν επρόκειτο για μια τεχνικού τύπου διαδικασία μηχανικής ταξινόμησης των δεδομένων, για λόγους π.χ. εύκολης ανάκτησης. Ήδη από το αρχικό στάδιο, η τυποποίηση αναδείχθηκε ως ερμηνευτική διαδικασία. Η απόδοση ενός τύπου είναι κάτι περισσότερο από την αντιστοίχιση με έναν τίτλο ή μια ετικέτα, αφού προϋποθέτει μια διαδικασία προϊούσας αφαίρεσης και θεωρητικοποίησης. Μέσω της διαδικασίας αυτής, τα

³⁷ Στην πραγματικότητα, τα τρία αυτά μοντέλα εντάσσονται στις προσεγγίσεις της μαζικής επικοινωνίας, αντανακλούν όμως εξίσου καλά και τα χαρακτηριστικά της κοινωνίας του δικτύου.

³⁸ Glaser, B. & Strauss, A. (1967/2008), ό.π., 45 κ.ε.

³⁹ Τσιώλης, Γ. (2014), ό.π., 83.

επιμέρους στοιχεία αναπλαισιώνονται: δημιουργούνται νέες συνδέσεις, νέες συσχετίσεις και αναδεικνύονται νέες πτυχές του υπό διερεύνηση θέματος.⁴⁰

2.1.2 Υπο-τύποι από τη θεωρία της επικοινωνίας

Πέραν των «καθαρών» τύπων, εντοπίστηκαν επίσης διαφορετικές εκδοχές ορισμένων τύπων, στο πλαίσιο της κωδικοποίησης κατ' άξονα⁴¹ ή της αναγνώρισης «οικογενειών κωδικών»,⁴² κατά περίπτωση. Στους εν λόγω υπο-τύπους α' επιπέδου δόθηκαν γράμματα του λατινικού αλφαβήτου, π.χ. 10a. Υπήρξαν και περαιτέρω εξειδικεύσεις των αρχικών υπο-τύπων (πέραν των a, b, c,...), δηλαδή υπο-τύποι β' επιπέδου, οι οποίοι επισημάνθηκαν με λατινικούς αριθμούς: i, ii, iii,..., π.χ. 21bi, 21biii κ.ο.κ.

Όταν ολοκληρώθηκε η διαδικασία τυποποίησης, διαμορφώθηκε ένα «Διάγραμμα των σχέσεων μεταξύ των παραγόντων επικοινωνίας» (Εικόνα 22), που επιτρέπει να γίνουν γρήγορα κατανοητές οι σχέσεις ανάμεσά τους.

2.2 Το εμπειρικό υλικό και η επεξεργασία του

Με την ολοκλήρωση της διαδικασίας τυποποίησης των παραγόντων, ολοκληρώθηκε και το σκέλος της θεωρίας που παράγει τη γενική ερμηνεία των δεδομένων και ευαισθητοποιεί ως προς αυτά, σύμφωνα με το ακόλουθο σχήμα:

Εικ. 1: Μοντέλο εμπειρικά θεμελιωμένης θεωρίας⁴³

⁴⁰ Στο ίδιο, 104. Ενδεικτική είναι η έννοια του «συγκειμένου», η οποία στη θεωρία της λογοτεχνίας έμοιαζε αλλού να σημαίνει «διαφορετικά κείμενα αναφοράς» και αλλού τις «γενικότερες συνθήκες που επηρεάζουν το 2». Όμως, αυτός ο διαχωρισμός δεν ήταν αρκετός, αφού σύντομα οι «γενικότερες συνθήκες που επηρεάζουν το 2» αποδείχθηκε ότι αναλύονταν περαιτέρω στις «ιστορικές συνθήκες» και την «εκάστοτε συγκυρία», οπότε έπρεπε να γίνει αντίστοιχη διάκριση. Το «συγκείμενο» στη θεωρία της επικοινωνίας είναι ο τύπος 16 και οι ιστορικές συνθήκες που καθορίζουν το 2 είναι ο τύπος 24. Δεν υπάρχει, ωστόσο, τύπος για τη συγκυρία (τη στιγμή δηλαδή που διαμορφώνεται ή ερμηνεύεται το 2) στη θεωρία της επικοινωνίας, όπως υπάρχει στη θεωρία της λογοτεχνίας.

⁴¹ Φραγκιαδάκη Ε. (2010), ό.π., 425· Ιωσηφίδης, Θ. (2017), ό.π., 109.

⁴² Οι «οικογένειες κωδικών» περιλαμβάνουν είτε αιτιολογικά σχήματα είτε έννοιες που αποδίδουν μια διαδικασία. Βλ. Τσιώλης, Γ. (2014), ό.π., 85.

⁴³ Βλ. Ezzy, D. (2002), *Qualitative Analysis, Practice and Innovation*, New South Wales: Allen and Unwin, 18.

Στη συνέχεια, αναζητήθηκε η ύπαρξη των τύπων στη θεωρία της λογοτεχνίας, η οποία διαδραμάτισε τον ρόλο του εμπειρικού υλικού. Παρ' ότι δεν ήταν ζητούμενο, αφού «στην ποιοτική έρευνα, ένας μικρός αριθμός δείγματος θεωρείται επαρκής»,⁴⁴ καταβλήθηκε προσπάθεια να συμπεριληφθεί μεγάλο μέρος των Σχολών/ρευμάτων/ τάσεων που έχουν σημειωθεί στη θεωρία της λογοτεχνίας, κυρίως στη διάρκεια του 20ού αιώνα. Αναφορικά με τον βαθμό δυσκολίας του εγχειρήματος, ως σημειωθεί εδώ ότι, εάν το περιεχόμενο των μοντέλων στη θεωρία της επικοινωνίας χαρακτηρίστηκε πολύπλοκο, το περιεχόμενο της θεωρίας της λογοτεχνίας θα πρέπει κατ' αναλογία να θεωρηθεί ένα «απόλυτο χάος», καθώς συχνά οι Σχολές σχηματίζονται ως αντίδραση σε προϋπάρχουσες και θεωρητικοί που ξεκινούν ως εκπρόσωποι κάποιας, καταλήγουν εκφραστές μιας άλλης. Όσο για τις πεποιθήσεις των Σχολών, όχι σπάνια υπαγορεύονταν από κάποια κυρίαρχη τάση ή ιδεολογία, η οποία ερμηνεύει προϋπάρχοντα σχήματα με διαφορετικούς όρους. Επιπλέον, σε κανένα σημείο της έρευνας δεν απαντήθηκε προσπάθεια συστηματοποίησης των δεδομένων της θεωρίας της λογοτεχνίας και, συνεπώς, ήταν απαραίτητη η αναδίφηση των πηγών και η εκ του μηδενός προσπάθεια στοιχειώδους συστηματοποίησης των (ειδιάλλως χασοτικών) θεωρητικών δεδομένων.

Προς τον σκοπό αυτόν, εφαρμόστηκε η μέθοδος της διαρκούς σύγκρισης (constant comparison), που συνίσταται στη σύγκριση των δεδομένων μεταξύ τους αλλά και με τους ήδη εντοπισμένους τύπους,⁴⁵ η ύπαρξη των οποίων αναζητήθηκε μέσα στη θεωρία της λογοτεχνίας.

Ακολουθήθηκε η λογική της απαγωγής (abduction):⁴⁶ προκειμένου να διερευνηθεί το βασικό ερευνητικό ερώτημα (ότι δηλαδή υπάρχει συνάφεια ανάμεσα στη θεωρία της επικοινωνίας και τη θεωρία της λογοτεχνίας) διατυπώθηκε ένας νέος κανόνας: ότι υπάρχει μεγάλου βαθμού συνάφεια ανάμεσα στις δύο θεωρίες. Προκαταβλήθηκε μια υπόθεση, της οποίας η

⁴⁴ Βλ. Φραγκιαδάκη, Ε. (2010), ό.π., 422.

⁴⁵ Glaser, B. & Strauss, A. (1967/2008), 101-115. Βλ. επίσης, Τσιώλης, Γ. (2014), ό.π., 77· Ιωσηφίδης, Θ. (2017), ό.π., 108· Φραγκιαδάκη, Ε. (2010), ό.π., 419-420.

⁴⁶ Από πολλούς συγγραφείς, η απαγωγική λογική είναι ένας συνδυασμός επαγωγικών και παραγωγικών βημάτων που διασφαλίζουν τόσο την κατασκευή υποθέσεων από τα δεδομένα (επαγωγή) όσο και τον έλεγχο τους (παραγωγή). Βλ. σχετικά το Breuer, F. (2010), *Reflexive Grounded Theory. Eine Einführung für die Forschungspraxis*, Wiesbaden: VS-Verlag, 53. Για τα επιμέρους βήματα της απαγωγικής λογικής, βλ. Τσιώλης, Γ. (2014), ό.π., 90-91: «ο απαγωγικός συλλογισμός έχει, ειδικότερα, την εξής μορφή: για να εξηγηθεί το υπό εξέταση γεγονός διατυπώνεται ένας νέος κανόνας· εν συνεχεία, συνάγονται εκείνες οι υποθέσεις των οποίων η επικύρωση είναι απαραίτητη για να ισχύει ο κανόνας· οι υποθέσεις τίθενται υπό έλεγχο στη βάση των νέων δεδομένων [...] Κάτι τέτοιο προϋποθέτει, βέβαια, τη δημιουργικότητα (creativity) και την επινοητικότητα του ερευνητή και καθίσταται δυνατό με τον «πειραματισμό» του τόσο με τη θεωρία όσο και το εμπειρικό υλικό [...] Η αξιοποίηση του υποθετικού συλλογισμού και ειδικότερα της λογικής της απαγωγής είναι συμβατή με τις αρχές της εμπειρικά θεμελιωμένης θεωρίας και της ποιοτικής έρευνας γενικότερα, διότι συστηματοποιεί τις διαδικασίες της “ανακάλυψης”».

επικύρωση ήταν απαραίτητη για να ισχύει ο κανόνας: ότι οι περισσότεροι τύποι που εντοπίστηκαν κατά τη διαδικασία τυποποίησης της θεωρίας της επικοινωνίας μπορούν να αντιστοιχιστούν με ανάλογους τύπους στη θεωρία της λογοτεχνίας. Κατόπιν, η εν λόγω υπόθεση τέθηκε υπό έλεγχο στη βάση των εμπειρικών δεδομένων βάσει μιας νέας εφαρμογής της μεθόδου διαρκούς σύγκρισης που προαναφέρθηκε.

Όταν ολοκληρώθηκε και αυτή η διαδικασία, κατασκευάστηκε πίνακας αντιστοιχιών και διαμορφώθηκε επίσης ένα «Διάγραμμα των σχέσεων μεταξύ των παραγόντων της λογοτεχνίας» (Εικόνα 23), που επιτρέπει μια γρήγορη σύγκριση με το αντίστοιχο Διάγραμμα από τη θεωρία της επικοινωνίας (Εικόνα 22).

Οι επιμέρους διαδικασίες και τα αποτελέσματα εκτίθενται διεξοδικά στις σελίδες που ακολουθούν.

Θα μπορούσε να είχε χρησιμοποιηθεί κάποια άλλη μέθοδος; Θα μπορούσε ίσως να είχε γίνει προσφυγή στην κριτική ανάλυση λόγου (Critical Discourse Analysis - CDA), στο πλαίσιο της οποίας θα αναζητείτο π.χ. η συχνότητα αναφοράς ενός όρου σε καθεμία από τις δύο θεωρίες και με βάση αυτήν τη συχνότητα θα καταρτίζονταν τύποι κ.λπ. Όμως η διαδικασία θα ήταν πολύπλοκότερη και ενδεχομένως ελάχιστα αποκαλυπτική υπόρρητων σχημάτων που μπόρεσαν να αναδειχθούν ικανοποιητικά με την εμπειρικά θεμελιωμένη θεωρία, η οποία υιοθετήθηκε. Επομένως, η υιοθέτηση της συγκεκριμένης μεθόδου δεν ήταν απλώς η πλέον πρόσφορη, αλλά συνιστούσε μονόδρομο ουσιαστικά.

Κεφάλαιο 3

Θεωρία της επικοινωνίας

*The greatest enemy of communication is the illusion of it.*⁴⁷

Στο παρόν κεφάλαιο, διερευνούνται τα επικοινωνιακά μοντέλα που θεωρήθηκε α priori ότι εμφανίζουν συνάφεια με τη θεωρία της λογοτεχνίας και αναζητούνται οι παράγοντες της επικοινωνίας. Τα μοντέλα έχουν διαιρεθεί σε τέσσερις άξονες, σύμφωνα με τις κατηγοριοποιήσεις στη βιβλιογραφία: (α) γραμμικά-διαδικαστικά, (β) κυκλικά-δομικά-συστημικά, (γ) μαζικής επικοινωνίας, (δ) κοινωνίας του δικτύου.

Όπως προβλέπεται στο πλαίσιο της εμπειρικά θεμελιωμένης θεωρίας, απομονώνονται οι παράγοντες της επικοινωνίας που αναδεικνύονται σε εκάστοτε μοντέλο και λαμβάνουν αριθμηση ως διακριτοί τύποι ή υπο-τύποι (σχετ. βλ. στη Μεθοδολογία· διεξοδική εξήγηση για τους υπο-τύπους, βλ. στο τέλος του παρόντος κεφαλαίου).

*

Ο τρόπος που αντιλαμβανόμαστε την επικοινωνία σε βάθος χρόνου ως μηχανισμό,⁴⁸ ως αλληλόδραση⁴⁹ ή ως «λειτουργία που συγκροτεί το άτομο-μέλος μιας κουλτούρας ή μιας κοινωνίας»,⁵⁰ εξελίσσεται ώστε να αντανakλά την ολοένα μεταβαλλόμενη αντίληψή μας για την πραγματικότητα. Δεν πρέπει να λησμονείται ότι «μέχρι πρόσφατα η μελέτη της επικοινωνίας θεωρούνταν υποπεδίο της κοινωνιολογίας, της κοινωνικής ψυχολογίας και της

⁴⁷ William H. Whyte, 'Is anybody listening?', *Fortune magazine*, 74, Σεπτ. 1950.

⁴⁸ "By Communication is here meant the mechanism through which human relations exist and develop": Cooley, Ch. H. (1909), *Social Organization*, New York: Charles Scribner's Sons, 61. Διαθέσιμο στο: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.b4096014;view=1up;seq=109> (ημ/νία ανάκτησης 15.10.2017).

⁴⁹ «...μια μορφή αλληλόδρασης, ή μια διαδικασία που συμβαίνει μεταξύ προσώπων». Βλ. Park, R. (1948/1990), «Σκέψεις για την επικοινωνία και την κουλτούρα» στο: Λιβιεράτος, Κ. & Φραγκούλης, Τ. (επιμ.), *Το μήνυμα του Μέσου*, μτφρ. Α. Λυκιαρδοπούλου, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 45.

⁵⁰ Fiske, J. (1989/2010), *Εισαγωγή στην επικοινωνία*, μτφρ.: Β. Μεσσήνη – Ε. Λούντζη, Αθήνα: εκδ. Αιγόκερως, 9.

σημειολογίας»,⁵¹ δηλαδή δεν νοείται ως αυτόνομο επιστημονικό πεδίο. Επίσης, ότι ακόμη πιο πρόσφατα «η θεωρία της επικοινωνίας ταυτίστηκε με τη μελέτη των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας». ⁵² Ωστόσο, στις μέρες μας η μαζική επικοινωνία έχει «παλιώσει» μπροστά στα τάχιστα και διαρκώς εξελισσόμενα δεδομένα που έφερε η κοινωνία του δικτύου,⁵³ η οποία, ως ένα νέο μέτρο, αφήνει ένα πρόσφορο έδαφος για καινούριους ορισμούς.

Συμπυκνωμένες αντιλήψεις για το τι είναι επικοινωνία, καθώς και για το ποιοι είναι οι κύριοι συντελεστές διαμέσου των οποίων πραγματοποιείται, αλλά και το ποιος ή τι είναι ο κύριος φορέας νοήματος στην όλη διαδικασία εντοπίζονται στα επικοινωνιακά μοντέλα που εκπόνησαν διάφοροι μελετητές από τα τέλη του 19ου αιώνα, κυρίως όμως στον 20ό αιώνα, στην προσπάθειά τους να καταγράψουν τη φύση της σύνθετης αυτής διεργασίας, τότε χάριν της επιστήμης καθεαυτήν κα τότε για απώτερους σκοπούς.

Η αντίληψη ότι επικοινωνία είναι αυτό που διαμείβεται μεταξύ ανθρώπων, όταν κάποιος θέλει να πείσει κάποιον άλλον για κάτι, με την πειθώ δηλαδή να καθορίζει την πράξη,⁵⁴ επικρατούσε ήδη από την αρχαιότητα: Η φράση του Αριστοτέλη «σύγκειται μὲν γὰρ ἐκ τριῶν ὁ λόγος, ἕκ τε τοῦ λέγοντος καὶ περὶ οὗ λέγει καὶ πρὸς ὄν, καὶ τὸ τέλος πρὸς τοῦτόν ἐστιν, λέγω δὲ τὸν ἀκροατὴν» («τρία είναι τα συστατικά στοιχεία ενός λόγου: ο ομιλητής, το θέμα για το οποίο μιλάει και, τέλος, αυτός στον οποίο απευθύνεται: αυτός, δηλαδή ο ακροατής, είναι και ο τελικός στόχος του λόγου») είναι αρκετά γνωστή.⁵⁵ Ο Αριστοτέλης με άλλα λόγια αναγνώρισε τρία βασικά συστατικά της επικοινωνιακής πράξης: τον πομπό, το μήνυμα και τον δέκτη. Αυτά επαναλαμβάνονται σε όλα τα μεταγενέστερα μοντέλα, ανεξαρτήτως των επιμέρους στοιχείων που προστίθενται. Για του26ς σκοπούς της παρούσας

⁵¹ ΜακΚουέλ, Ντ. & Βιντάλ, Σ. (2001), *Σύγχρονα μοντέλα επικοινωνίας για τη μελέτη της μαζικής επικοινωνίας*, μτφρ. Κ. Μεταξά, Αθήνα: εκδ. Καστανιώτη, 13.

⁵² Katz, E. & Lazarsfeld, R.F. (1955), *Personal influence*, New York: Free Press, όπως αναφέρεται στο: ΜακΚουέλ, Ντ. & Βιντάλ, Σ. (2001), *ό.π.*, 13.

⁵³ Βλ. π.χ. Castells, M. (1996), “The Rise of the Network Society” από το τρίτομο έργο του ίδιου *The Information Age: Economy, Society and Culture*, Vol. I, Oxford, UK: Wiley-Blackwell. Διαθέσιμο στο:

https://deterritorialinvestigations.files.wordpress.com/2015/03/manuel_castells_the_rise_of_the_network_societybookfi-org.pdf (ημ/νία ανάκτησης: 18.10.2017).

⁵⁴ Η πειθώ θεωρήθηκε κυρίαρχος μοχλός της επικοινωνίας για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα έκτοτε, μέχρι και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Μόνο κατά τη δεκαετία του 1970, όταν εισήχθησαν στο πεδίο της επικοινωνίας μέθοδοι από τη γλωσσολογία, την ανθρωπολογία και άλλα γνωστικά πεδία, άρχισε να εδραιώνεται η άποψη ότι η επικοινωνία σημαίνει και συνεπάγεται πολλά περισσότερα από την πειθώ. Βλ. συναφή συζήτηση στην εισαγωγή του Σ. Παπαθανασόπουλου, «Μια συνοπτική ανασκόπηση της έρευνας της μαζικής επικοινωνίας», στο ΜακΚουέλ, Ντ. & Βιντάλ, Σ. (2001), *ό.π.*, 18, 21.

⁵⁵ Αριστοτέλης (περ. 4ος αι. π.Χ.), *Ρητορική*, Βιβλίο Πρώτο, μτφρ. Δ. Λυπουρλής, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2002, χωρία 1358a36-1358b2.

εργασίας, τα τρία αυτά συστατικά θεωρούνται ως οι τύποι 1, 2 και 3, αντίστοιχα.

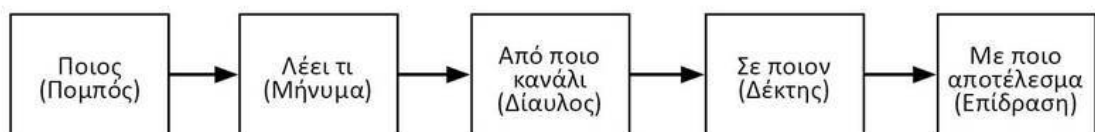
3.1 Γραμμικά-Διαδικαστικά μοντέλα επικοινωνίας

Ο Αριστοτέλης δημιούργησε τη μήτρα μέσα στην οποία χύθηκε αρχικά η ερευνητική σκέψη, για να γίνει παράλληλα τροχοπέδη της, αφού όρισε ότι η πρόθεση του πομπού να πείσει τον δέκτη έχει τόσο μεγάλη σημασία, ώστε να διαμορφώνει την επικοινωνιακή πράξη, εξαφανίζοντας κάθε άλλη συνιστώσα. Η Διαδικαστική Σχολή βασίστηκε, σε μεγάλο βαθμό, σε αυτήν ακριβώς την αντίληψη.

3.1.1 Η Φόρμουλα του Lasswell

Περίπου 24 αιώνες μετά τον Αριστοτέλη, το 1948, ο Harold Lasswell θα γράψει ένα άρθρο,⁵⁶ όπου θα πει: «Ένας βολικός τρόπος να περιγράψουμε μια πράξη της επικοινωνίας είναι να απαντήσουμε στα παρακάτω ερωτήματα: Ποιος; Λέει τι; Από ποιο κανάλι; Σε ποιον; Με ποιο αποτέλεσμα;».

Τα ερωτήματα αυτά, που αποκλήθηκαν εκ των υστέρων «Φόρμουλα του Lasswell», αν αποτυπωθούν σε γραμμικό μοντέλο, δίνουν το ακόλουθο διάγραμμα:⁵⁷

Εικ.2: Η Φόρμουλα του Lasswell (1948). Πηγή: ΜακΚουέλ & Βιντάλ (2001:39).

Σύμφωνα με την Καϊτατζή-Γουίτλοκ,⁵⁸ η Φόρμουλα «αντανακλά τη γενικότερη 'πατερναλιστική' άποψη της εποχής» του Lasswell, την οποία ευνόησαν οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι που είχαν προηγηθεί. Η χρήση της, όμως, είχε και άλλη συνέπεια: «νομιμοποίησε» ένα μηχανικής και τεχνικής προέλευσης εργαλειακό πρότυπο για την επικοινωνία.⁵⁹ Η αποτύπωση, με άλλα λόγια, της Φόρμουλας ως μιας σειράς επαγωγών σε γραμμική σειρά δημιούργησε μια εικόνα και μια εντύπωση της επικοινωνίας ως μονόδρομης, μηχανικής διαδικασίας – είναι μία εικόνα που δέσμευσε και κατηύθυνε τη σκέψη πολλών επόμενων ερευνητών.

⁵⁶ Lasswell, H.D. (1948) "The Structure and Function of Communication in Society" στο Bryson, L. (ed.) *The Communication of Ideas: a series of addresses*, New York: Harper & Bros, 215-228.

⁵⁷ Βλ. ΜακΚουέλ Ντ. & Βιντάλ, Σ. (2001), ό.π., 39.

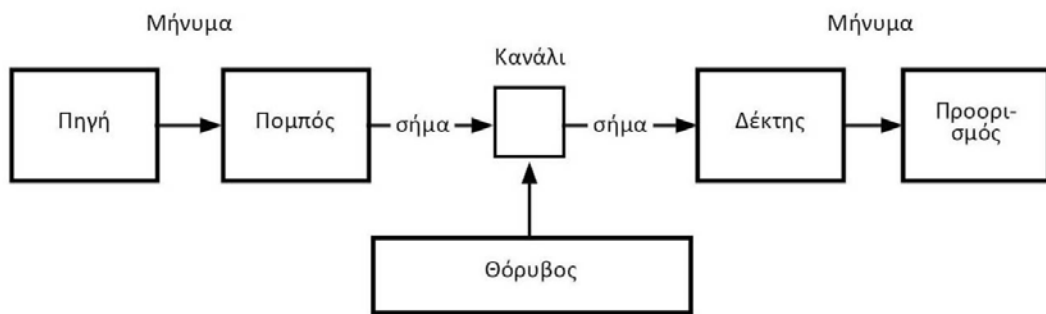
⁵⁸ Βλ. Καϊτατζή-Γουίτλοκ, Σ. (2012), *Επικοινωνία: Θεωρία στην πράξη*, Αθήνα: εκδ. Λιβάνη, 71 επ.

⁵⁹ Στο ίδιο.

Η Φόρμουλα προσθέτει δύο νέες συνιστώσες στις αρχικές του Αριστοτέλη: τον δίαυλο και την επίδραση, οι οποίες θεωρούνται, αντίστοιχα, τύποι 4 και 5, όπως ο πομπός θεωρήθηκε τύπος 1, το μήνυμα τύπος 2 και ο δέκτης τύπος 3.

3.1.2 Η μαθηματική θεωρία της επικοινωνίας

Έναν χρόνο μετά τον Lasswell, το 1949, ο μαθηματικός Claude Shannon, ο οποίος εργάστηκε στα εργαστήρια της τηλεφωνικής εταιρίας Bell, θα κατασκευάσει μαζί με δύο συνεργάτες του ένα πομποκεντρικό μοντέλο επικοινωνίας, που περιγράφει με τη σειρά του την επικοινωνία ως γραμμική διαδικασία. Το μοντέλο εξειδίκευσε εν συνεχεία ο Warren Weaver.⁶⁰

Εικ. 3: Το μοντέλο των Shannon & Weaver (1949). Πηγή: ΜακΚουέιλ & Βιντάλ (2001:43).

Σύμφωνα με το παρόν μοντέλο, μεταξύ αυτών που έχουν ήδη οριστεί ως 1 και 3 παρεμβάλλεται πλήθος συνιστωσών, κυρίως μηχανικής φύσεως, που καθιστούν το 2 πιο ευπρόσβλητο και τη λήψη του σύμφωνα με την πρόθεση του 1, ο οποίος το έχει επιλέξει μεταξύ άλλων πιθανών μηνυμάτων, πιο αβέβαιη. Επιπλέον, το μοντέλο αναδεικνύει το γεγονός ότι «ένα αποστελλόμενο και ένα παραλαμβανόμενο μήνυμα δεν είναι πάντα ταυτόσημα».⁶¹ Στο ερώτημα γιατί δεν υπάρχει ταυτοσημία, το μοντέλο απαντά με μια καινοτόμο έννοια, τον θόρυβο, που είναι «οτιδήποτε προστίθεται στο σήμα κατά τη διάρκεια της μετάδοσης και της λήψης του χωρίς την ανάλογη πρόθεση της πηγής».⁶² Καθίσταται προφανές ότι το μήνυμα θεωρείται για πρώτη φορά ως κύριος φορέας νοήματος, αντικαθιστώντας στον ρόλο αυτόν την πρόθεση του πομπού. Ας σημειωθεί ότι το μήνυμα διαχωρίζεται για πρώτη φορά από το σήμα, το

⁶⁰ Weaver, W. (1949/2008), “The Mathematics of Communication” στο Mortensen, D., *Communication Theory*, New Brunswick, USA; London, UK: Transaction Publishers, 27 επ.

⁶¹ ΜακΚουέιλ Ντ. & Βιντάλ, Σ. (2001), ό.π., 43.

⁶² Fiske, J. (1989/2010), ό.π., 15-16. Ο Fiske παραθέτει επίσης πιθανές πηγές θορύβου: μια παραμόρφωση του ήχου, ένα τρίξιμο στο σύρμα, τον στατικό ηλεκτρισμό, ένα άβολο κάθισμα κατά τη διάρκεια μιας διάλεξης, σκέψεις πιο ενδιαφέρουσες από τον λόγο του ομιλητή.

οποίο ορίζεται ως υλικός φορέας του μηνύματος (π.χ. το ηλεκτρικό ρεύμα στο σύρμα).⁶³

Το μοντέλο εισάγει δύο ακόμη έννοιες: της περισσότητας (redundancy) και της εντροπίας (entropy). Η πρώτη είναι «το προβλεπτό ή το συμβατικό σ' ένα μήνυμα»,⁶⁴ ό,τι δηλαδή το καθιστά εύκολα κατανοητό από τον δέκτη. Η δεύτερη αφορά τον βαθμό απροβλεψίας ή απροσδιοριστίας που περιέχει το μήνυμα, ο οποίος δυσχεραίνει την πρόσληψή του.

Στην εξειδίκευση του μοντέλου, ο Weaver εισάγει και την έννοια της ανάδρασης, την οποία εννοεί ως «ένα είδος επιστροφής της πληροφορίας από τον προορισμό στην πηγή»,⁶⁵ που δεν αλλοιώνει όμως τη γραμμικότητα του μοντέλου. Επειδή η έννοια δεν σχηματοποιείται στην απεικόνιση του μοντέλου, δεν λαμβάνεται υπ' όψιν στην παρούσα εργασία. Το ίδιο συμβαίνει και με την έννοια του κώδικα, η οποία άλλωστε απαντάται πιο κάτω.⁶⁶

Τα νέα στοιχεία, επομένως, που εισάγει το μοντέλο και που λαμβάνονται υπ' όψιν είναι ο αναμεταδότης (6), ο λήπτης (7), το σήμα (8), ο θόρυβος (9), καθώς και δύο συνθήκες που αποτελούν εγγενή χαρακτηριστικά του μηνύματος: η περισσότητα (10) και η εντροπία (10a).

3.1.3 Μοντέλο διαπροσωπικής συμμετρίας

Το 1953, ο Theodore Newcomb, κοινωνικός ψυχολόγος, επεξέτεινε μια παλαιότερη θεωρία του Heider, ο οποίος είχε ασχοληθεί με τον βαθμό ισορροπίας (balanced states) ή έλλειψής της στην επικοινωνία, που συντελείται ανάμεσα σε δύο πρόσωπα σε σχέση με κάτι τρίτο.⁶⁷ Η επέκταση αυτή του Newcomb απέδωσε ένα μοντέλο,⁶⁸ το οποίο διαφοροποιείτο σημαντικά από τους πομποκεντρικούς και γραμμικούς προκατόχους του, καθώς ενσωμάτωνε για πρώτη φορά την έννοια της ανάδρασης:

⁶³ Στο ίδιο.

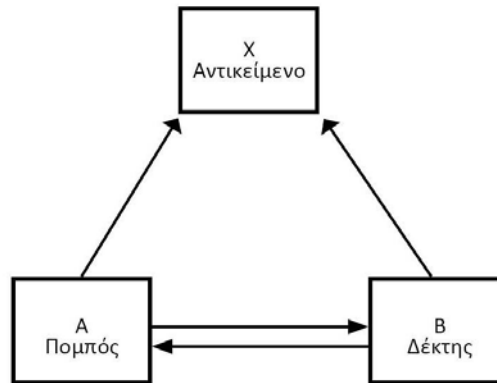
⁶⁴ Fiske, J. (1989/2010), ό.π., 18.

⁶⁵ Weaver, W. (1949), ό.π., 39.

⁶⁶ Στο ίδιο, 33.

⁶⁷ Heider, F. (1946), "Attitudes and Cognitive Organization", *Journal of Psychology*, 21, 107-112. Βλ. επίσης, Newcomb, T. (1953), "An approach to the study of Communicative Acts", *Psychological Review*, 60, No. 6, 399.

⁶⁸ Newcomb, T. (1953), ό.π., 393-404.

Εικ. 4: Το μοντέλο του Newcomb (1953). Πηγή: ΜακΚουέλ & Βιντάλ (2001:56).

Το μοντέλο δεν επιφέρει προσθήκες στη λίστα των τύπων συντελεστών επικοινωνίας που έχει μέχρι στιγμής καταρτιστεί, επιφέρει όμως μια σημαντική ποιοτική διαφοροποίηση: Από τη συμμετρία του διαγράμματος προκύπτει ότι ο προσανατολισμός του A (ή 1) και ο προσανατολισμός του B (ή 2) ως προς το X (που μπορεί να είναι μήνυμα, συμβάν, αντικείμενο ή κάποιο άλλο πρόσωπο, έχει δηλαδή τέτοια ευρύτητα που δεν επιτρέπει την τυποποίησή του) εκλαμβάνονται, για πρώτη φορά, ως ισοδύναμοι.

3.1.4 Γενικό μοντέλο επικοινωνίας

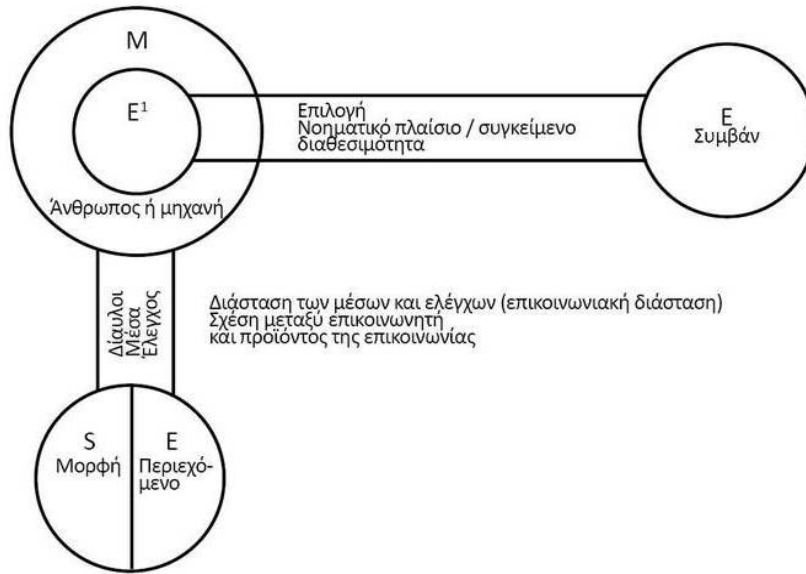
Το 1956 ο Αμερικανός καθηγητής επικοινωνίας George Gerbner παρουσίασε ένα μοντέλο που φιλοδοξούσε να έχει ευρύ φάσμα εφαρμογών.

Το μοντέλο είναι αρκετά περίπλοκο και η συνεισφορά του έγκειται στο ότι: (α) συνδέει, για πρώτη φορά, την επικοινωνιακή πράξη με την πραγματικότητα μέσα στην οποία συμβαίνει ή την οποία επικαλείται (το συμβάν), (β) εισάγει την παράμετρο της αντίληψης τόσο του πομπού όσο και του δέκτη στην εν λόγω πράξη και κάνει μνεία στους εγγενείς παράγοντες που επηρεάζουν τη διαμόρφωση του μηνύματος από την πλευρά του πομπού, καθώς και την ερμηνεία του από την πλευρά του δέκτη, και (γ) εισάγει επιπλέον έννοιες, όπως η διαθεσιμότητα, η προσβασιμότητα και ο έλεγχος του μέσου, οι οποίες δεν ενδιαφέρουν ωστόσο στην παρούσα εργασία.⁶⁹

Όσον αφορά τα (α) και (β), θεωρείται ότι το νόημα είναι αποτέλεσμα διαλεκτικής ανάμεσα στο ερέθισμα (την «πραγματικότητα») και τον πομπό ή ανάμεσα στο μήνυμα και τον δέκτη. Δεν εντοπίζεται δηλαδή στο μήνυμα μόνο.⁷⁰

⁶⁹ Gerbner, G. (1956), "Toward a General Model of Communication", *Audio Visual Communication Review*, 4, No. 3, 171-199.

⁷⁰ Contra: Shannon & Weaver, βλ. §3.1.2 πιο πάνω.

Εικ. 5: Το μοντέλο του Gerbner (1956). Πηγή: ΜακΚουέλ & Βιντάλ (2001:51)

Ένα άλλο στοιχείο που κομίζει το μοντέλο είναι η θεώρηση του μηνύματος ως αποτελούμενου από δύο επιμέρους στοιχεία: τη μορφή και το περιεχόμενο,⁷¹ τα οποία συμπληρώνουν το ένα το άλλο σε τέτοιο βαθμό, ώστε αν δεν υπάρχει το ένα, να μη νοείται το άλλο. Αναφέρεται επίσης, όσον αφορά το μήνυμα, η ύπαρξη ενός υποκείμενου νοηματικού πλαισίου, του συγκεκριμένου.⁷²

Με βάση τα παραπάνω, αποδίδονται στο μήνυμα ως μορφή η τιμή τύπου 2a, στο μήνυμα ως περιεχόμενο η 2b, στο συμβάν η 11, στην ερμηνεία/ανάγνωση του 11 από τον 1 η 12, στους εγγενείς παράγοντες του 1 που επηρεάζουν τη διαμόρφωση του 2 η 13, στην ερμηνεία/ανάγνωση του 2 από τον 3 η 14, στους εγγενείς παράγοντες που επηρεάζουν την αντίληψη του 3 η 15 και στο συγκεκριμένο, ως νοηματικό πλαίσιο για τα 11 και 12 ή 11 και 14 (κατ' αναλογία, και το 2), η 16.

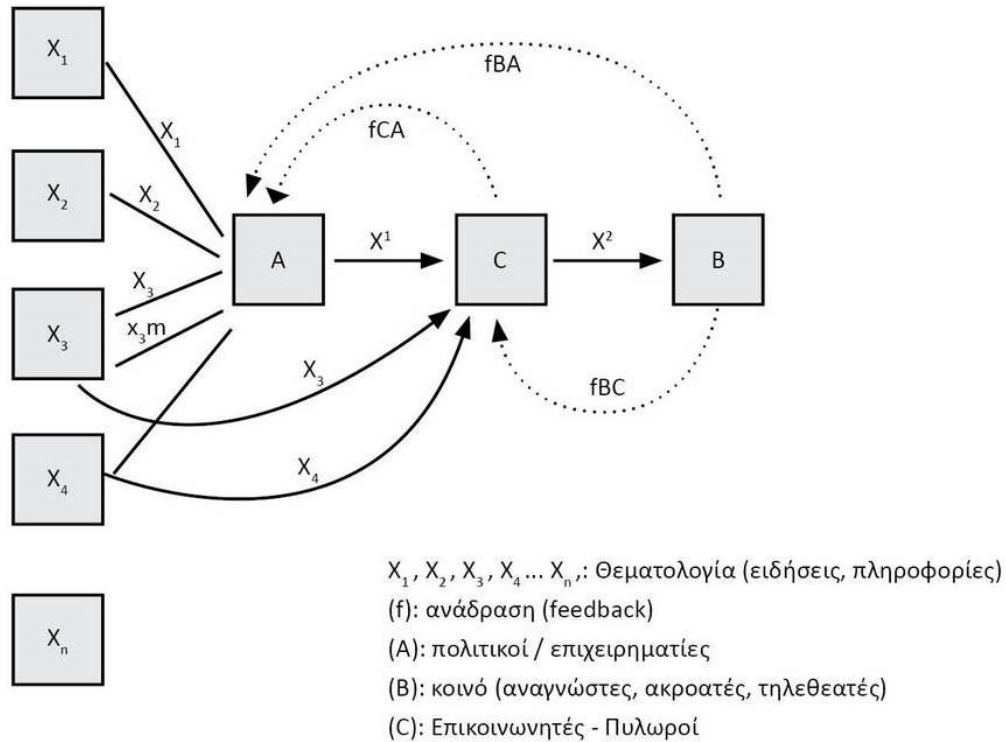
3.1.5 Εννοιολογικό μοντέλο

Το 1957 δύο ερευνητές, ο Bruce Westley και ο Malcolm MacLean Jr., παρουσίασαν ένα νέο μοντέλο,⁷³ που βασίστηκε αρχικά στο μοντέλο του Newcomb, κατόπιν όμως απομακρύνθηκε πολύ από αυτό.

⁷¹ Gerbner G. (1956), ό.π., 177 και 179-180.

⁷² Gerbner G. (1956), ό.π., 177-178.

⁷³ Westley, B.H. & McLean, M. (1957), "A Conceptual Model for Mass Communication Research", *Journalism Quarterly*, 34, 31-38.

Εικ. 6: Το μοντέλο των Westley & MacLean (1957). Πηγή: Καϊτατζή-Γουίτλοκ (2012:80).

Το μοντέλο των Westley & McLean εισάγει για πρώτη φορά έναν διάμεσο σε καίρια θέση ανάμεσα στους 1 και 3. Ο διάμεσος αυτός ερμηνεύει τις ανάγκες του 3 και προσπαθεί να τις ικανοποιήσει για να δικαιολογήσει την ύπαρξή του.⁷⁴ Το πράττει, δε, μετατρέποντας ένα «αντικείμενο προσανατολισμού» (object of orientation)⁷⁵ σε κωδικοποιημένο μήνυμα, μέσω συμβόλων, και μεταδίδοντάς το στον 3.

Ο διάμεσος εξαρτάται από τον 1 για τα αντικείμενα προσανατολισμού και ο 1 μπορεί να έχει κάποια εξουσία επί του 3· υφίστανται επομένως γενικότερες σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στον 1, τον 3 και τον διάμεσο.⁷⁶ Η συνολική όψη της επικοινωνίας αλλάζει: παύει πια να είναι μια άμεση πράξη μεταξύ δύο δρώντων, εφόσον διαμεσολαβείται με την παρεμβολή ενός τρίτου. Το μοντέλο εισάγει επίσης, πιο δυναμικά, την έννοια της ανάδρασης, λειτουργώντας ως πρόδρομος των κυκλικών μοντέλων.

Αποδίδονται: στον διάμεσο η τιμή 17, στον κώδικα που χρησιμοποιεί ο διάμεσος η τιμή 18, στις ανάγκες του 3 η 15a, στις σχέσεις εξουσίας που αναπτύσσονται η 19 και στην ανάδραση η 20.

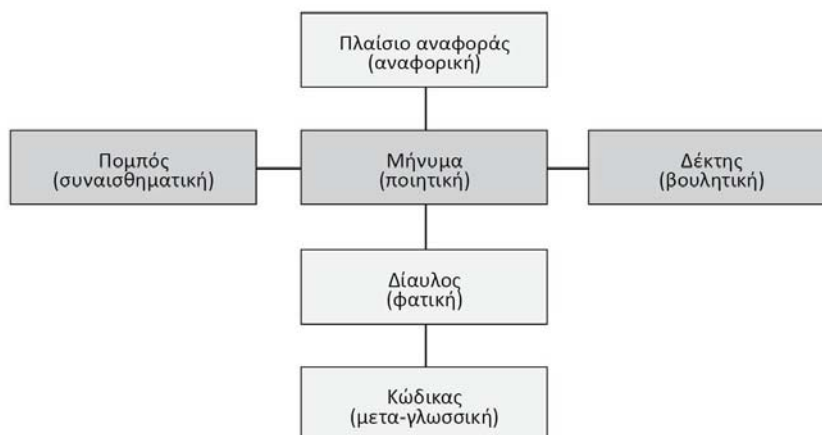
⁷⁴ Στο ίδιο, 34.

⁷⁵ Στο ίδιο, 32. Το «αντικείμενο προσανατολισμού» μπορεί να αντιστοιχεί στο συμβάν (11) που αναφέρεται στο μοντέλο του Gerbner ή στο X του μοντέλου του Newcomb.

⁷⁶ ΜακΚουέλ Ντ. & Βιντάλ, Σ. (2001), ό.π., 73-74.

3.1.6 Το γλωσσικό μοντέλο του Jakobson

Ο γλωσσολόγος Roman Jakobson πρωτοδημοσίευσε το μοντέλο του το 1960.⁷⁷

Εικ. 7: Το γλωσσικό μοντέλο του Jakobson (1960).

Πηγή: https://www.researchgate.net/figure/Jakobsons-model-of-communication_fig4_268124098.

Το μοντέλο λειτουργεί σε δύο επίπεδα. Στο πρώτο περιγράφονται οι συστατικοί παράγοντες της επικοινωνιακής πράξης: εκτός από τους τρεις του Αριστοτέλη, υπάρχουν ακόμη το νοηματικό πλαίσιο (αφού το μήνυμα αναφέρεται σε κάτι άλλο από τον εαυτό του), η επαφή (δηλαδή το φυσικό κανάλι και οι ψυχολογικές συνδέσεις μεταξύ 1 και 3) και ο κώδικας. Πρόκειται για παράγοντες που έχουν εν πολλοίς ήδη αναφερθεί στα προηγούμενα μοντέλα.

Στο δεύτερο επίπεδο, ο Jakobson αντιστοιχίζει καθέναν από τους εν λόγω παράγοντες με μια διαφορετική γλωσσική λειτουργία: τον πομπό με τη συγκινησιακή (που φανερώνει «τα συναισθήματα, τις στάσεις, την κοινωνική θέση και την τάξη του πομπού»⁷⁸), τον δέκτη με τη βουλητική (η οποία αναφέρεται στην επίδραση που αυτός δέχεται) και το μήνυμα με την ποιητική (που αφορά τη σχέση του με τον εαυτό του). Τέλος, το νοηματικό πλαίσιο αντιστοιχίζεται με την αναφορική λειτουργία (που περιέχει την αναφορά στην πραγματικότητα), η επαφή με τη φατική (ό,τι επιβεβαιώνει ότι τα κανάλια είναι ανοικτά και η επικοινωνία συντελείται) και ο κώδικας με τη μεταγλωσσική (που αφορά το εκάστοτε χρησιμοποιούμενο υπόδειγμα).⁷⁹

⁷⁷ Βλ. Jakobson, R. (1960), “Closing Statement: Linguistics and Poetics” στο Sebeok, T.A. (επιμ.), *Style in Language*, New York: Wiley, 350-377.

⁷⁸ Fiske, J. (1989/2010), ό.π., 48.

⁷⁹ Σύντομη ανάλυση των γλωσσικών λειτουργιών στο μοντέλο του Jakobson βλ. στο αρχείο .doc του MIT Media Lab, διαθέσιμο στο web.media.mit.edu/~stefan/mas890/assignment3.

Το μοντέλο, το οποίο εστιάζει κατά βάσιν στο μήνυμα ως φορέα νοήματος⁸⁰ και στην πρόθεση του πομπού ως κυρίαρχη της επικοινωνιακής προσπάθειας, παρουσιάζεται εδώ επειδή αποτελεί τη μόνη ευρέως γνωστή προσπάθεια σύζευξης της θεωρίας της επικοινωνίας με μια άλλη θεωρία (της γλωσσολογίας) και επειδή, σύμφωνα με τον Fiske,⁸¹ «γεφυρώνει το χάσμα ανάμεσα στη Σχολή της διαδικασίας και τη Σημειωτική σχολή».

Στην τυποποίηση στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, λαμβάνονται υπ' όψιν μόνο οι συστατικοί παράγοντες της επικοινωνίας και όχι οι γλωσσικές λειτουργίες, έτσι το συγκεκριμένο μοντέλο δεν παράγει τύπους που μπορούν να χρησιμοποιηθούν εδώ.

3.2 Κυκλικά-Δομικά-Συστημικά Μοντέλα

Τα μοντέλα αυτά απομακρύνθηκαν από τα γραμμικά, επειδή εννόησαν την επικοινωνία ως παραγωγή και ανταλλαγή νοημάτων μεταξύ των δρώντων. Οι τελευταίοι, όπως θα δούμε πιο κάτω, θεωρούνται στα εν λόγω μοντέλα ξεχωριστά άτομα, τα οποία καθορίζονται έως έναν βαθμό από τις νόρμες της κουλτούρας στην κοινωνία της οποίας είναι μέλη.

3.2.1. Κυβερνητικό-συστημικό μοντέλο

Την κυβερνητική θεωρία ανέπτυξε ο μαθηματικός και φιλόσοφος Norbert Wiener το 1948.⁸² Αποτελεί ουσιαστικά μια θεωρία ελέγχου που εφαρμόζεται σε σύνθετα συστήματα.⁸³ Το κυβερνητικό-συστημικό μοντέλο, που στην ελληνική βιβλιογραφία αποδίδεται στον Wiener, στην πραγματικότητα όμως είναι του φουτουριστή Joël de Rosnay,⁸⁴ ο οποίος ανασκοπεί στο οικείο βιβλίο του τις θεωρίες περί συστημάτων και κυβερνητικής, απεικονίζεται στην επόμενη σελίδα.

Η είσοδος/τα δεδομένα στο σύστημα μπορούν να θεωρηθούν ως το 2, το σύστημα ως τον 3, ενώ στην έξοδο/τα αποτελέσματα αποδίδεται η τιμή 21. Στο μοντέλο εισάγεται επίσης το στοιχείο του χρόνου (τιμή: 22), ο οποίος «διέπει τη

⁸⁰ Βλ. Waugh, L. R. (1980), "The poetic function in the theory of Roman Jakobson", *Poetics Today*, 2, No. 1a, 53.

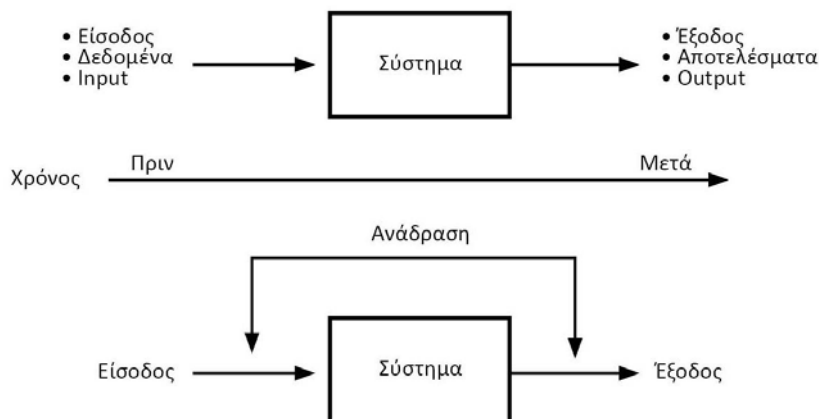
⁸¹ Fiske, J. (1989/2010), *ό.π.*, 47.

⁸² Wiener, N. (1948), *Cybernetics: Or Control and Communication in the Animal and the Machine*, Cambridge MA: The MIT Press.

⁸³ Βλ. τον ορισμό της Britannica στο <https://www.britannica.com/topic/cybernetics> (ημ/νία ανάκτησης: 12.11.2017).

⁸⁴ Βλ. Καϊτατζή-Γουίτλοκ (2012), *ό.π.*, 140. Το μοντέλο δεν υπάρχει πουθενά στο βιβλίο του Wiener (1948, *ό.π.*), ενώ στο βιβλίο της Γουίτλοκ, όπου παρατίθεται αποδιδόμενο στον Wiener, αναφέρεται ως πηγή του το βιβλίο του Joël de Rosnay (1975 και όχι 1977), *Le macroscope: Vers une vision globale*, διαθέσιμο στην αγγλική του μετάφραση στο: <http://cleamc11.vub.ac.be/macroscope/> (ημ/νία ανάκτησης: 12.11.2017). Ωστόσο, στο εν λόγω βιβλίο, το μοντέλο (κεφ. 2, εικ. 53) δεν αποδίδεται στον Wiener ούτε σε κανέναν άλλον, είναι του de Rosnay.

δυναμική των πραγμάτων ή το momentum ενός οργανισμού», σύμφωνα με τη Γουίτλοκ.⁸⁵

Εικ. 8: Το κυβερνητικό-συστημικό μοντέλο του de Rosnay (1975).
Πηγή: Καϊτατζή-Γουίτλοκ (2012:140).

3.2.2 Σημειωτική θεωρία

Μολονότι ήδη από το 1915 ο Ferdinand de Saussure είχε γράψει για «μια επιστήμη που μελετά τη ζωή των σημείων σε μια κοινωνία»,⁸⁶ μόλις το 1960 χρησιμοποιήθηκε ο όρος «Σημειωτική» για να σημάνει «τη μελέτη όλων των τροπισμών της δομημένης επικοινωνίας».⁸⁷ Η Σημειωτική αποτέλεσε τομή στην επιστημονική σκέψη και επηρέασε πολλά πεδία των ανθρωπιστικών σπουδών, από τη λογοτεχνία και τη γλωσσολογία μέχρι τις κοινωνικές σπουδές και την επικοινωνία. Κι αυτό γιατί «στον άνθρωπο αρέσουν τα σημεία, και του αρέσουν να είναι σαφή».⁸⁸

Το δύο σκέλη του σημείου (σημαίνον και σημαινόμενο) θυμίζουν τη διάκριση του μηνύματος σε μορφή και περιεχόμενο που παρατέθηκε στο μοντέλο του Gerbner πιο πάνω (§3.1.4). Ωστόσο, το νόημα στη Σημειωτική δεν είναι, αλλά προκύπτει. Προκύπτει από την αλληλόδραση του σημείου, του ερμηνευτή και του συμβάντος: είναι ιστορικά καθορισμένο και μπορεί να μεταβληθεί με τον

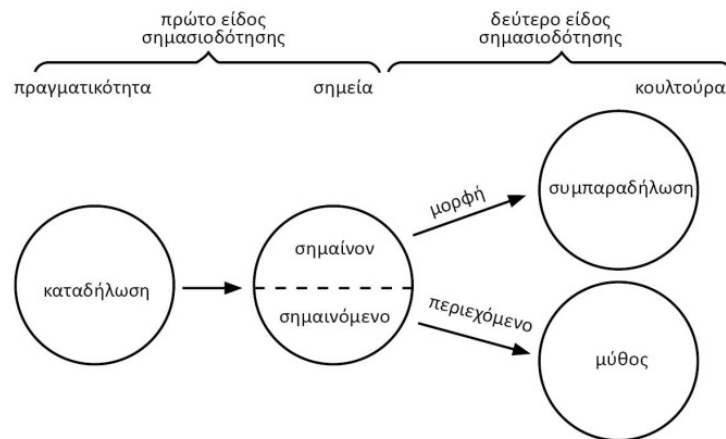
⁸⁵ Στο ίδιο, 139. Γράφοντας αυτό η Γουίτλοκ αντανάκλα απόψεις του de Rosnay και όχι του Wiener, στον οποίο – ως σημειωθεί – ο παράγοντας «χρόνος» εμφανίζεται υποβαθμισμένος. Βλ. Wiener, N. (1948), ό.π. Αυτό δεν μας εμποδίζει να τον τυποποιήσουμε στην παρούσα.

⁸⁶ De Saussure, F. (1915/1966), *A course in general linguistics*, trans.: W. Baskin. New York: McGraw-Hill, 16. [Τίτλος πρωτοτύπου: *Cours de linguistique générale*]

⁸⁷ Μετάφραση του “patterned communication in all modalities” από την Καϊτατζή-Γουίτλοκ (2012, ό.π., 147). Η αναφορά διασταυρώνεται στο Nöth, W. (1995), *Handbook of Semiotics*, Bloomington: Indiana University Press, 169.

⁸⁸ Barthes, R. (2007), *Εικόνα-Μουσική-Κείμενο*, μτφρ. Γ. Σπανός, Αθήνα: εκδ. Πλέθρον, 38.

χρόνο.⁸⁹ Από τα πολλά κελεύσματα της Σημειωτικής, θα σταθούμε εδώ στις λειτουργίες της δήλωσης και της συμπαραδήλωσης (ή συνδήλωσης),⁹⁰ οι οποίες θα λάβουν την τιμή 23 και 23a, αντίστοιχα, καθώς και στις ιστορικές συνθήκες που καθορίζουν το 2, οι οποίες θεωρούνται ο τύπος 24. Συναφές διάγραμμα (όχι μοντέλο) είναι το ακόλουθο:⁹¹

Εικ. 9: Δήλωση και συμπαραδήλωση. Πηγή: Fiske (1989/2010:102).

3.2.3 Μοντέλο της ορχήστρας

Το 1973, τα μέλη της περιώνυμης Σχολής του Πάλο Άλτο,⁹² μιας ετερογενούς ομάδας ερευνητών από τομείς, μεταξύ άλλων, της ανθρωπολογίας, της γλωσσολογίας, της ψυχιατρικής και της κοινωνιολογίας, επινόησαν τη μεταφορά της ορχήστρας.⁹³

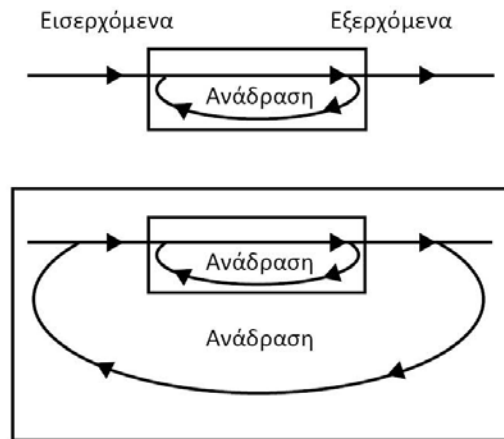
⁸⁹ Fiske, J. (1989/2010), ό.π., 59.

⁹⁰ Βλ. π.χ. τη φράση του Barthes «ένα μήνυμα καταδηλούμενο είναι το ίδιο το ανάλογον [του πραγματικού] και ένα μήνυμα συμπαραδηλούμενο είναι ο τρόπος με τον οποίο η κοινωνία προσφέρει προς ανάγνωση το τι σκέπτεται περί αυτού» (Barthes, R., 2007, ό.π., 27). Ορισμούς της δήλωσης/συμπαραδήλωσης (denotation/connotation) βλ. και στο γλωσσάριο του Πανεπιστημίου του Vermont http://www.uvm.edu/~tstreete/semiotics_and_ads/terminology.html (ημ/νία ανάκτησης: 6.11.2017).

⁹¹ Πηγή: Fiske, J. (1989/2010), ό.π., 102.

⁹² Βλ. Καϊτατζή-Γουίτλοκ (2012), ό.π., 119-135. Το μοντέλο αναπτύχθηκε κυρίως από τους ανθρωπολόγους Gregory Bateson και Margaret Mead και τον φιλόσοφο-μαθηματικό Norbert Wiener, που είδαμε στη θεωρία της κυβερνητικής.

⁹³ Βλ. Leeds-Hurwitz, W. (1989), *Communication in everyday life: A social interpretation*. Norwood, New Jersey: Ablex, 107-110.

Εικ. 10: Μοντέλο της ορχήστρας. Πηγή: Καϊτατζή-Γουίτλοκ (2012:124).

Η μεταφορά αντικατοπτρίζει την πολυπλοκότητα της επικοινωνιακής πράξης: τους πολλαπλούς διαύλους και τον μεγάλο αριθμό συμπεριφορών που τη διαμορφώνουν. Κάθε δίαυλος φέρεται να ισοδυναμεί με ένα μουσικό όργανο, κάθε επικοινωνιακή προσπάθεια με μία νότα. Το νόημα, στη μεταφορά αυτή, δεν παράγεται από μία μόνο νότα που εκλαμβάνεται απομονωμένη, αλλά προκύπτει μέσω του συνδυασμού από νότες που παράγει η ορχήστρα.⁹⁴

Γίνεται λόγος για «αόρατη παρτιτούρα»,⁹⁵ η οποία παραπέμπει στο θεμελιώδες αξίωμα για την ύπαρξη μιας γραμματικής της συμπεριφοράς (ουσιαστικά, ενός προϋπάρχοντος πλαισίου), που χρησιμοποιεί καθένας στην επαφή του με τους άλλους. Κομβική θέση στη θεώρηση της ορχήστρας έχει ο όρος «συμβολική αλληλόδραση», που καταδεικνύει την αισθητή και ανεπαίσθητη λειτουργία αλληλεπιδράσεων, οι οποίες λαμβάνουν διαρκώς χώρα μεταξύ ατόμων που επικοινωνούν.⁹⁶ Σημαντική επίσης είναι η διάκριση που κάνει το μοντέλο ανάμεσα στην επικοινωνία και τη μετα-επικοινωνία,⁹⁷ με τη δεύτερη να συνίσταται στους όρους εξουσίας οι οποίοι επιβάλλονται ταυτόχρονα μεταξύ των συνομιλητών. Στο εννοιολογικό ρεπερτόριό του, το μοντέλο της ορχήστρας ενσωματώνει επίσης το σύμβολο ως μονάδα του κώδικα. Τέλος, πρεσβεύει ότι το νόημα στην επικοινωνία εξαρτάται εξίσου από το προϋπάρχον πλαίσιο και από το μήνυμα.

Αποδίδουμε στην αόρατη παρτιτούρα ως προϋπάρχον πλαίσιο την τιμή 25, στο σύμβολο την 18a (συνδέεται με την 18 επειδή αποτελεί μοναδιαία αξία του κώδικα) και στην αλληλόδραση την 26.

⁹⁴ Στο ίδιο, 107-108.

⁹⁵ Βλ. Scheflen, A. (1973), *Communication Structures: Analysis of a Psychotherapy Transaction*, Bloomington: Indiana University Press, 181επ.

⁹⁶ Καϊτατζή-Γουίτλοκ (2012), ό.π., 126.

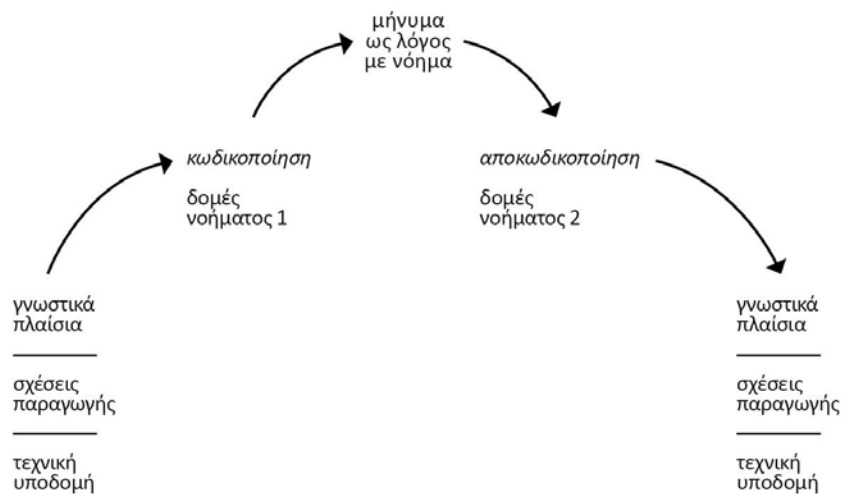
⁹⁷ Leeds-Hurwitz, W. (1989), ό.π., 138-148.

3.2.4 Μοντέλο κωδικοποίησης/αποκωδικοποίησης

Ο Stuart Hall και οι συνεργάτες του στο Centre for Cultural Studies (University of Birmingham), επηρεασμένοι εμφανώς από τη Σημειωτική θεωρία, κατέληξαν το 1980 στο μοντέλο κωδικοποίησης/αποκωδικοποίησης.⁹⁸

Στο μοντέλο εξηγείται ότι η κωδικοποίηση μιας ιδέας, προκειμένου να μετατραπεί σε μήνυμα, δεν πρέπει να θεωρείται ταυτόσημη με την αποκωδικοποίησή της από τον δέκτη και ότι η έλλειψη αντιστοιχίας (lack of equivalence) μεταξύ των δύο διαδικασιών (κωδικοποίηση/αποκωδικοποίηση) δεν μπορεί να αποδοθεί σε συμπεριφορικούς λόγους, αλλά μάλλον στους παράγοντες που εκτίθενται στο μοντέλο.

Οι Hall et al. διέκριναν επίσης τρεις ευρείς τύπους ανάγνωσης/αποκωδικοποίησης: την κυρίαρχη-ηγεμονική (dominant-hegemonic), που είναι η προτιμώμενη ανάγνωση,⁹⁹ την υπό διαπραγμάτευση ανάγνωση (negotiated) και την αντιθετική ανάγνωση (oppositional). Αποδίδονται: στην κωδικοποίηση η τιμή 26, στην αποκωδικοποίηση η 26a, στην προτιμώμενη ανάγνωση η 27, στην υπό διαπραγμάτευση ανάγνωση η 14a και στην αντιθετική η 14b.

Εικ. 11: Το μοντέλο του Hall (1980). Πηγή: Hall (1980:130).

⁹⁸ Hall, S. (1980), "Encoding/decoding" στο Hall, S., Hobson, D., Lowe, A. & Willis, P. (eds.), *Culture, Media, Language*, London: Hutchinson & Co, 128-138.

⁹⁹ Βλ. λήμμα «preferred reading» στο Oxford Reference: <http://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803100342875> (ημ/νία ανάκτησης: 28.10.2017).

3.3 Μαζική επικοινωνία: μοντέλα και προσεγγίσεις

Στα προηγούμενα μοντέλα, ο τελευταίος χρονικός σταθμός ήταν το 1980. Είναι απαραίτητη τώρα μια παλινδρόμηση στον χρόνο, προκειμένου να διερευνηθεί η μαζική επικοινωνία, αφού οι συναφείς θεωρίες και τα αντίστοιχα μοντέλα ξεκινούν από αρκετά παλαιότερα. Άλλωστε, ο όρος «μαζική επικοινωνία» έκανε σποραδικά την εμφάνισή του πριν από τη δεκαετία του 1940 σε ορισμένες μελέτες και ολοένα συχνότερα μετά την εν λόγω δεκαετία.¹⁰⁰

3.3.1 Σχολή της Φραγκφούρτης

Λαμβάνεται ενδεικτικά η Κριτική θεωρία, που παρήχθη στο πλαίσιο της Σχολής της Φραγκφούρτης,¹⁰¹ προκειμένου να αναφερθούν και να τυποποιηθούν κάποιοι σημαντικοί όροι. Στη ρίζα της Κριτικής θεωρίας βρίσκεται η πεποίθηση πως τις κοινωνικές σχέσεις διέπουν δομές εξουσίας, οι οποίες ενδέχεται να υπονομεύουν τις αρχές της ισότητας και της ελευθερίας.¹⁰²

Οι όροι που ενδιαφέρουν είναι (α) ο όρος του μεγάλου συνόλου ατόμων που συμπεριφέρεται ως συλλογικότητα, δηλ. της *μάζας* (τιμή: 3a), η οποία, σύμφωνα με τον Walter Benjamin,¹⁰³ προκαθορίζει (και επομένως απορροφά/εξαλείφει) τις ατομικές αντιδράσεις,¹⁰⁴ (β) ο όρος της *μαζικής κουλτούρας* (τιμή: 25a αφού και αυτή συνιστά ένα πλαίσιο), δηλ. του «πολιτισμού» που κατασκευάζεται από συγκεκριμένα κέντρα ως μέσου ψυχολογικού ελέγχου,¹⁰⁵ σύμφωνα με τον Adorno,¹⁰⁶ και (γ) ο όρος του *Μέσου* (Μαζικής Επικοινωνίας), στο οποίο αποδίδεται η τιμή 17a, αφού είναι ουσιαστικά ένας διάμεσος.¹⁰⁷

¹⁰⁰ ΜακΚουέιλ, Ντ. & Βιντάλ, Σ. (2001), ό.π., 19.

¹⁰¹ Βλ. π.χ. το λήμμα “The Frankfurt School and Critical Theory”, Internet Encyclopedia of Philosophy (IEP), <http://www.iep.utm.edu/frankfur/> (ημ/νία ανάκτησης: 16.11.2017).

¹⁰² Καϊτατζή-Γουίτλοκ, Σ. (2012), ό.π., 160.

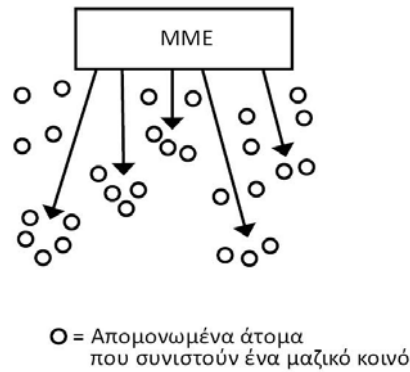
¹⁰³ Benjamin, W. (1955/2007), “The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction”, *Illuminations*, trans: H.B. Jovanovich, USA: Schocken Books, 217-251. [Πρωτότυπος τίτλος: *Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit*].

¹⁰⁴ Στο ίδιο, 234. Ανάλογο της κοινής έναντι της ατομικής γνώμης.

¹⁰⁵ Adorno, T.W. (1954), “How to look at television”, *The Quarterly of Film, Radio and Television*, vol. 8, No.3, 213-235, λανθασμένα αναφερόμενο στη Γουίτλοκ (2012: 167) ως “Television and the Patterns of Mass Culture”.

¹⁰⁶ Στο ίδιο, 216.

¹⁰⁷ Σύμφωνα με τον W. Benjamin (1955/2007: 223), τα MME δημιουργήθηκαν από την επιθυμία της μάζας να φέρει τα πράγματα πιο κοντά, τόσο σε όρους χώρου όσο και ανθρώπινους. Βλ. μια σύντομη επισκόπηση της ιστορίας του όρου στο: <https://lucian.uchicago.edu/blogs/mediatheory/keywords/mass-media/> (ημ/νία ανάκτησης: 20.11.2017).

Εικ. 12: Παραδοσιακό μοντέλο για τη μαζική επικοινωνία. Πηγή: ΜακΚουέλ & Βιντάλ (2001:95).

3.3.2 Ιεραρχία των επικοινωνιακών αποτελεσμάτων

Απότοκο μακράς σειράς μελετών που προσπάθησαν να διερευνήσουν την επίδραση την οποία ασκεί η διαφήμιση στους καταναλωτές,¹⁰⁸ το μοντέλο των Chaffee & Roser¹⁰⁹ προτείνει μία σύνθεση των τριών μοντέλων που είχαν επισημάνει ωρίτερα οι Ray et al.¹¹⁰ όσον αφορά τη διαδοχή των επιδράσεων και την ιεραρχία, δηλ. (α) της μαθησιακής ιεραρχίας (standard learning: γνωστική-ψυχολογική-συμπεριφορική επίδραση), (β) της διαφωνίας-απόδοσης (dissonance-attribution: συμπεριφορική-γνωστική-ψυχολογική) και (γ) της ιεραρχίας της χαμηλής εμπλοκής (low-involvement: γνωστική-συμπεριφορική-ψυχολογική). Σύμφωνα με τους Chaffee & Roser, η τυπική διαδικασία μιας επικοινωνιακής επίδρασης είναι συνεχής και σωρευτική, ενώ η αυξανόμενη εμπλοκή παίζει σημαντικό ρόλο.

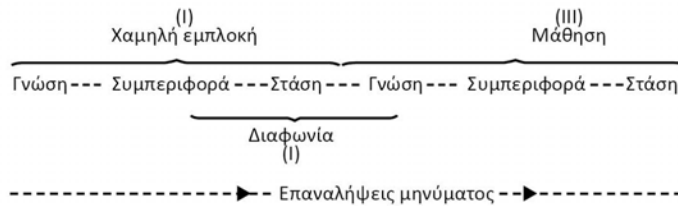
Η γνωστική επίδραση (τιμή: 5a) αφορά τη γνώση για μια ιδέα. Η συμπεριφορική (5b) αναφέρεται στην προσαρμογή της συμπεριφοράς ή την εμπειρία και η ψυχολογική (5c) στην παρακίνηση σε μια ενέργεια, π.χ. σε αλλαγή στάσης για κάποιο θέμα.¹¹¹

¹⁰⁸ Η σειρά ξεκινά από τα τέλη του 19ου αι. με τα μοντέλα AID (Awareness-Interest-Desire, 1898) και AIDA (Awareness-Interest-Desire-Action, 1900) του E. St. Elmo Lewis. Βλ. αναλυτικά τη σειρά στο Barry, T. & Howard, D. (1990), "A review and critique of the hierarchy of effects in advertising", *International Journal of Advertising*, 9, 100 & 102-104. Διαθέσιμο στο: http://fabriken.akestamholst.se/akestamholst/files/critique_of_the_hierarchy_of_effects.pdf (ημ/νία ανάκτησης: 20.11.2017).

¹⁰⁹ Όπως παρουσιάζεται στο ΜακΚουέλ, Ντ. & Βιντάλ, Σ. (2001), ό.π., 244-246, όπου γίνεται αναφορά στο Chaffee, S. & Roser, C. (1986), "Involvement and the consistency of knowledge", *Communication Research*, 3, 373-399.

¹¹⁰ Ray, M., Sawyer, A., Rothschild, M., Heeler, R., Strong, E. & Reed, J. (1973), "Marketing Communication and the Hierarchy-of-Effects", *Research Paper No. 180*, Stanford University.

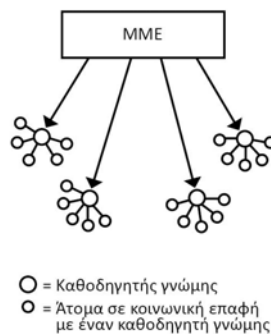
¹¹¹ Και ο DeFleur παρουσίασε την ψυχολογική δομή του ατόμου ως παρεμβαίνουσα μεταβλητή στη διαδικασία των επιδράσεων της μαζικής επικοινωνίας. Το μοντέλο του βασίζεται στην αρχή ότι πειθώ επιτυγχάνεται όταν τροποποιείται η εσωτερική δομή

Εικ. 13: Το μοντέλο της ιεραρχίας των επικοινωνιακών αποτελεσμάτων κατά ΜακΚουέιλ & Βιντάλ (2001:245).

3.3.3 Διφασική ροή της επικοινωνίας

Η θεωρία που ανέπτυξαν οι Katz & Lazarsfeld¹¹² βασίστηκε σε παλαιότερη έρευνα του δεύτερου¹¹³ που απέδειξε ότι τα μηνύματα των μέσων είναι δυνατό να διαμεσολαβηθούν από άτυπους «καθοδηγητές γνώμης» (opinion leaders), οι οποίοι παρεμβαίνουν ερμηνεύοντας και διαχέοντας ό,τι βλέπουν και ακούν στα προσωπικά δίκτυα στα οποία μετέχουν. Επομένως, η μαζική επικοινωνία δεν επισυμβαίνει μόνη· συντελείται μια συνέργεια μεταξύ αυτής και της διαπροσωπικής επικοινωνίας. Οι ΜακΚουέιλ & Βιντάλ προτείνουν ένα μοντέλο¹¹⁴ με βάση το βιβλίο των Katz & Lazarsfeld:

Εικ. 14: Το μοντέλο της διφασικής ροής της επικοινωνίας κατά ΜακΚουέιλ & Βιντάλ (2001:95).

Ο καθοδηγητής γνώμης θεωρείται ο τύπος 28.

3.3.4 Προσέγγιση των χρήσεων και ικανοποιήσεων

Η προσέγγιση ασχολείται με τις «κοινωνικές και ψυχολογικές καταβολές των αναγκών που δημιουργούν προσδοκίες από τα ΜΜΕ και άλλες πηγές, οι οποίες οδηγούν σε διαφορετικά σχήματα στην έκθεση στα Μέσα (ή στην εμπλοκή σε

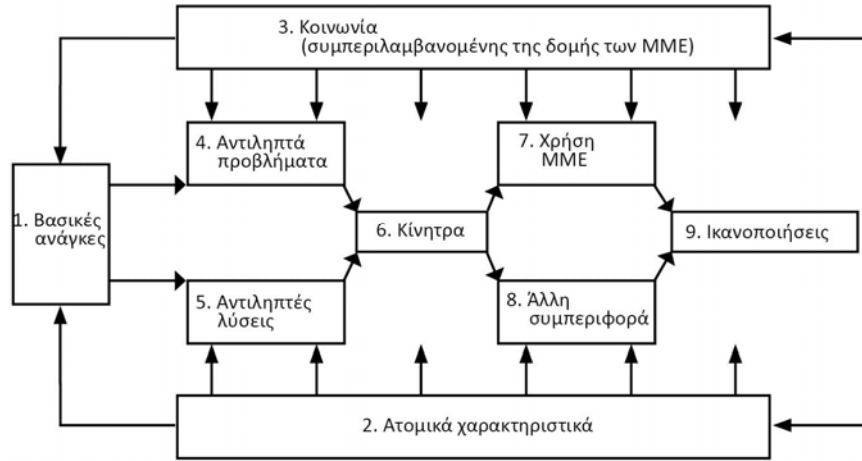
του ατόμου. Βλ. ΜακΚουέιλ, Ντ. & Βιντάλ, Σ. (2001), ό.π., 92, όπου ως πηγή αναφέρεται το DeFleur, M. (1970), *Theories of Mass Communication*, New York: David McKay.

¹¹² Katz, E. & Lazarsfeld, P. (1955/2006), *Personal Influence*, New Jersey: Transaction Publishers.

¹¹³ Lazarsfeld, P., Berelson, B. & Caudet, H. (1948), *The People's Choice*, New York: Columbia University Press.

¹¹⁴ ΜακΚουέιλ, Ντ. & Βιντάλ, Σ. (2001), ό.π., 95.

άλλες δραστηριότητες) που έχουν ως αποτέλεσμα την ανάγκη ικανοποίησης και άλλες (συντά χωρίς πρόθεση) επιπτώσεις».¹¹⁵ Η προσέγγιση αναπτύχθηκε περαιτέρω από τον Rosengren (1974),¹¹⁶ αποφέροντας το ακόλουθο μοντέλο, όπως αναφέρεται από τους ΜακΚουέλ & Βιντάλ:¹¹⁷

Εικ. 15: Μοντέλο των χρήσεων και ικανοποιήσεων. Πηγή: ΜακΚουέλ & Βιντάλ (2001:177).

Ως αφετηρία του μοντέλου ορίζονται οι ανάγκες του ατόμου¹¹⁸ (κατ' αντιστοιχία με τις ανάγκες όπως τις εννοεί ο Maslow¹¹⁹), οι οποίες επηρεάζονται από όψεις της κοινωνικής δομής,¹²⁰ καθώς και από ατομικά χαρακτηριστικά.¹²¹ Όλα αυτά διαμορφώνουν αντίστοιχα κίνητρα.

¹¹⁵ Blumler, J.G. & Katz, E. (eds.) (1974), *The Uses of Mass Communications*, Beverly Hills, CA: Sage Publications, σύμφωνα με τους ΜακΚουέλ, Ντ. & Βιντάλ, Σ. (2001), ό.π., 176.

¹¹⁶ Rosengren, K.E. (1974), "Uses and gratifications: a paradigm outlined", στο Blumler, J.G. & Katz, E. (eds.) (1974), ό.π., 269-286.

¹¹⁷ ΜακΚουέλ, Ντ. & Βιντάλ, Σ. (2001), ό.π., 177.

¹¹⁸ Η Καϊτατζή-Γουίτλοκ (2012: 222-223) αναφέρει την ακόλουθη κατηγοριοποίηση αναγκών: γνωστικές, συναισθηματικές, προσωπικής ολοκλήρωσης, κοινωνικής ολοκλήρωσης και εκτόνωσης των πένσεων/εντάσεων, παραπέμποντας στους Katz, E., Gurevich, M. & Haas, H. (1973), "On the Use of Mass Media for Important Things", *American Sociological Review*, 38(2), 166-167, και στους Severin, W.J. & Tankard, J.W. (1992), *Communication Theories: Origins, Methods and Uses in the Mass Media*, New York: Longman, 273.

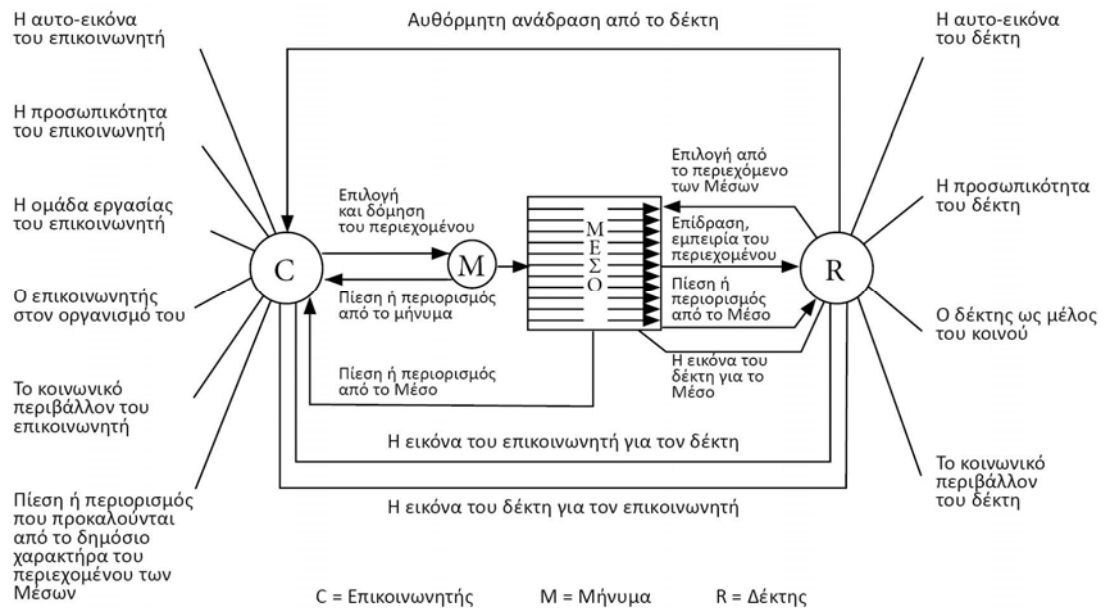
¹¹⁹ Βλ. την πυραμίδα του Maslow π.χ. στο <https://www.psychologytoday.com/blog/hidden-and-see/201205/our-hierarchy-needs> (ημ/νία ανάκτησης: 20.11.2017).

¹²⁰ Ο Bourdieu π.χ. κάνει λόγο για την «πολύ στενή σχέση μεταξύ πολιτισμικής πρακτικής και εκπαιδευτικού κεφαλαίου (a.k.a. αποθέματος) και, δευτερογενώς, μεταξύ πολιτισμικής πρακτικής και κοινωνικής προέλευσης». Βλ. Bourdieu, P. (1979/1996), *A Social Critique of the Judgement of Taste*, trans.: R. Nice, Cambridge, MA: Harvard University Press, 13.

¹²¹ Π.χ. προσωπικότητα, επαγγελματική ή κοινωνική θέση (διάφορη από την κοινωνική προέλευση που αναφέρθηκε στην αμέσως προηγούμενη υποσημείωση και που καθορίζεται «από το επάγγελμα του πατέρα» κατά τον Bourdieu, ό.π.). Βλ. ΜακΚουέλ, Ντ. & Βιντάλ, Σ. (2001), ό.π., 177.

Προσδίδονται οι τιμές: 29 στην εκάστοτε κοινωνική δομή ως εξωγενή παράγοντα που επηρεάζει τον 3, 15a στις ατομικές ανάγκες του 3, 15b στα ατομικά χαρακτηριστικά και 15c στα κίνητρα (όλα μπορούν να θεωρηθούν επιμέρους εγγενείς παράγοντες που επηρεάζουν την αντίληψη του 3=15).

3.3.5 Η διαδικασία μαζικής επικοινωνίας σύμφωνα με τον Maletzke
Αναλυτική εικόνα της μαζικής επικοινωνίας ως κοινωνικοψυχολογικής διαδικασίας προσφέρει το μοντέλο του Gerhard Maletzke (1963/1972).¹²²

Εικ. 16: Το μοντέλο του Maletzke (1963/1972). Πηγή: ΜακΚουέλ & Βιντάλ (2001:82).

Το μοντέλο περιλαμβάνει σημαντικά δεδομένα, τα οποία εξειδικεύουν περαιτέρω την παράμετρο 13 («εγγενείς παράγοντες 1 που επηρεάζουν το διαμορφούμενο μήνυμα»), συγκεκριμένα: την αυτο-εικόνα του 1 (όπου αποδίδεται η τιμή 13a), την προσωπικότητά του (13b), την πίεση του δημόσιου χαρακτήρα του περιεχομένου του μηνύματος (13c), την πίεση από το μήνυμα που θέλει να μεταδώσει (13d), την πίεση από το ίδιο το μέσο (13e), καθώς και την εικόνα που έχει για τον 3 ή το 3a (13f).

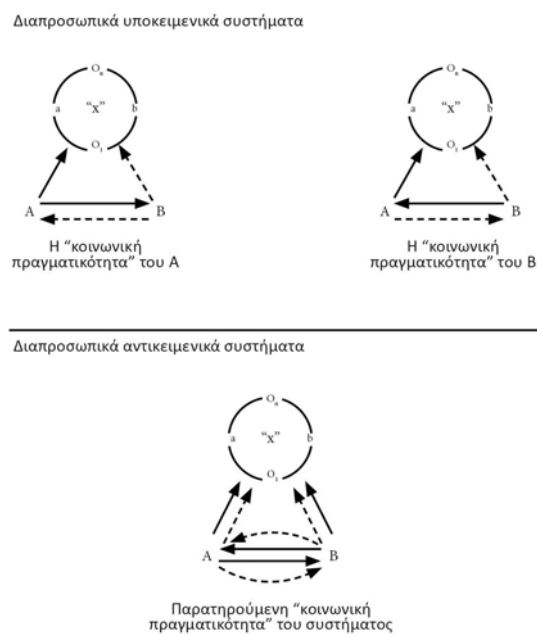
Αντίστοιχα, εξειδικεύεται περαιτέρω η παράμετρος 15 («εγγενείς παράγοντες 3 που επηρεάζουν την αντίληψή του») με τα ακόλουθα: αυτο-εικόνα του 3 (τιμή 15d), προσωπικότητα του 3 (που θεωρούμε ότι είναι μια ομπρέλα των ήδη τυποποιημένων 15a, 15b και 15c), εικόνα του 3 για τον 1 (15e), πίεση από το μέσο στον 3 (15f) και εικόνα του 3 για το μέσο (15g).

¹²² Maletzke, G. (1963), *Psychologie der Massenkommunikation*, Hamburg: Verlag Hans Bredow-Institut. Επίσης, Maletzke, G (ed.) (1972), *Einführung in die Massenkommunikationsforschung*, Berlin: Verlag Volker Spiess, 14.

Τέλος, το κοινωνικό περιβάλλον του 1 τυποποιείται με την τιμή 30, ενώ η ιδιότητα του 3 ως μέλους ενός κοινού με την τιμή 29a.

3.3.6. Το μοντέλο συνπροσανατολισμού

Οι McLeod & Chaffee δημοσίευσαν το 1973 μελέτη τους για την επίδραση των διαπροσωπικών σχέσεων στην επικοινωνιακή διαδικασία.¹²³ Πιο συγκεκριμένα, υποστήριξαν ότι η συμπεριφορά ενός ατόμου δεν βασίζεται μόνο στο προσωπικό του νοητικό κατασκεύασμα του κόσμου, αλλά και στην αντίληψή του έναντι των προσανατολισμών των άλλων για ένα συγκεκριμένο θέμα, καθώς και του δικού του προσανατολισμού έναντι αυτών.¹²⁴ Το μοντέλο τους έχει ως εξής:

Εικ. 17: Το μοντέλο των MacLeod & Chaffee (1973). Πηγή: McLeod & Chaffee (1973:480).

Διαπιστώνεται συνάφεια με το μοντέλο του Newcomb,¹²⁵ αλλά και με τα μοντέλα του Gerbner¹²⁶ και του Maletzke.¹²⁷ Εδώ υπάρχουν τρεις νέες παράμετροι, που αφορούν (α) την εικόνα του 1 για τον προσανατολισμό του 3 σχετικά με το X (τιμή: 13g), (β) την αντίστοιχη εικόνα του 3 για τον προσανατολισμό του 1 (τιμή: 15h),¹²⁸ αλλά και την παρατηρούμενη «κοινωνική πραγματικότητα», στο πλαίσιο της οποίας ο 3 «συνπροσανατολίζεται» με άλλα άτομα, με τα οποία δημιουργεί μια κοινότητα (τιμή: 15i).

¹²³ McLeod, J.M. & Chaffee, S.H. (1973), “Interpersonal Approaches to Communication Research”, *American Behavioral Scientist*, 16, 469-499.

¹²⁴ Στο ίδιο, 470.

¹²⁵ Βλ. §3.1.3.

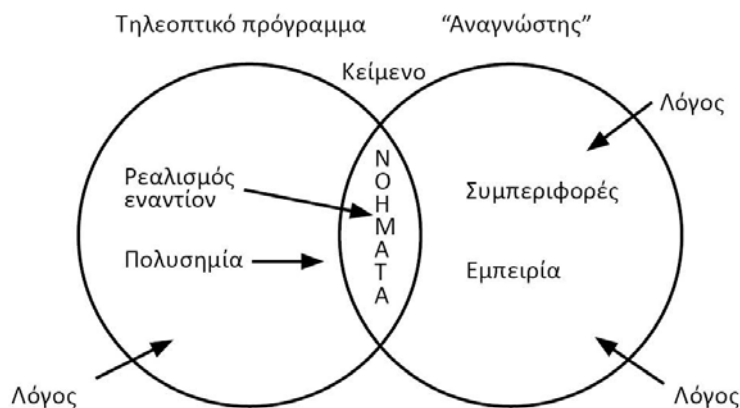
¹²⁶ Βλ. §3.1.4.

¹²⁷ Βλ. §3.3.5.

¹²⁸ Περί X, βλ. §3.1.3.

3.3.7 Το μοντέλο του λόγου των μέσων

Το μοντέλο αναπτύχθηκε με βάση το βιβλίο του Fiske για την τηλεοπτική κουλτούρα.¹²⁹ Σύμφωνα με το βιβλίο, «τα κείμενα [των μέσων] είναι προϊόν των αναγνωστών τους. Ένα [τηλεοπτικό] πρόγραμμα γίνεται κείμενο κατά τη διάρκεια της ανάγνωσής του, δηλαδή όταν η αλληλεπίδρασή του με ένα από τα πολλά ακροατήρια ενεργοποιεί μερικά νοήματα ή ικανοποιήσεις που μπορεί να προκαλέσει».¹³⁰ Το μοντέλο είναι το ακόλουθο:

Εικ. 18: Το μοντέλο του λόγου των μέσων Πηγή: ΜακΚουέιλ, Ντ. & Βιντάλ, Σ. (2001:194).

Το νόημα του κειμένου (στο προαναφερθέν πλαίσιο) εντοπίζεται στο σημείο όπου ο αφηγηματικός κόσμος ενός κοινού και ο λόγος που εμπεριέχεται στο κείμενο του Μέσου επικαλύπτονται. Όσο περισσότερο «πολυσημικό» είναι ένα κείμενο, και επομένως το περιεχόμενό του είναι ανοικτό στην έλλειψη «προτιμώμενης ανάγνωσης»,¹³¹ τόσο περισσότερο είναι πιθανό να διευρυνθεί και να παραχθούν από αυτό διαφορετικά κείμενα και εναλλακτικά νοήματα.¹³²

Η νοηματοδότηση αυτή του κειμένου (το οποίο εδώ εκλαμβάνεται ως ισοδύναμο με το 2) μπορεί να θεωρηθεί ότι ισοδυναμεί με το 14, παρουσιάζεται όμως ξανά εδώ, διότι δίδεται πιο αναλυτικά και πιο εμφατικά.

3.4 Κοινωνία του δικτύου: μοντέλα και θεωρίες

Η έρευνα όσον αφορά την κοινωνία του δικτύου δεν είναι τόσο εκτεταμένη, πράγμα όχι πολύ παράξενο, δεδομένου ότι τελεί εν εξελίξει ακόμη. Τα μοντέλα που παρατίθενται πιο κάτω αναπτύχθηκαν αρχικά για τα ΜΜΕ, όμως είναι εξίσου δόκιμα και για την κοινωνία του δικτύου.

¹²⁹ Fiske, J. (1987), *Television Culture*, London: Methuen & Co. Ltd.

¹³⁰ Στο ίδιο, σελ. 14. Η μετάφραση από το ΜακΚουέιλ, Ντ. & Βιντάλ, Σ. (2001), ό.π., 193.

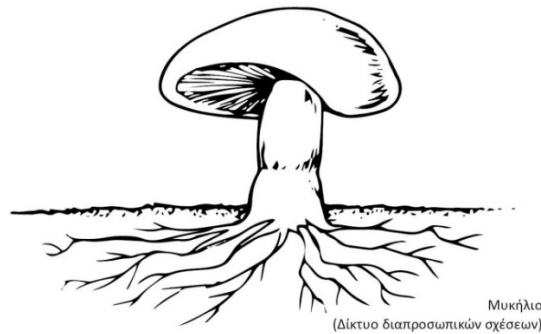
¹³¹ Βλ. τη συναφή συζήτηση στην §3.2.4.

¹³² Βλ. και τη συζήτηση περί εντροπίας στην §3.1.2.

3.4.1 Το μυκήλιο μοντέλο

Το συγκεκριμένο μοντέλο σχεδιάστηκε για να περιγράψει καταστάσεις που μεταδίδονται ταχύτατα, «γίνονται viral», όπως λέγεται: ξαφνικές καλές ή κακές ειδήσεις εξαιρετικής σημασίας και προσοχής, καταστάσεις κρίσης ή κινδύνου κ.λπ. Σε αυτές τις περιπτώσεις, «τα πολύ ενεργά διαπροσωπικά δίκτυα επικοινωνίας οδηγούν σε μια ποικιλία ασυνήθιστων, αυθόρμητων και θεσμικών φαινομένων»,¹³³ ακόμη και μη θεσμικών θα μπορούσε να συμπληρωθεί, όπως π.χ. η συνάθροιση δυνάμεων για μια δωρεά οργάνων¹³⁴ στα Μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Αυτές οι καταστάσεις «μπορούν να χαρακτηριστούν ως αντίστοιχες των μανιταριών, τα οποία μεγαλώνουν σε μικρό χρονικό διάστημα και αποτελούν απόδειξη των συνθηκών της εμπλουτισμένης και απορρυθμισμένης διαπροσωπικής επικοινωνίας. Αποτελούν συμπτώματα και εκφράσεις των διαταραγμένων και υπερκινητικών επικοινωνιακών δικτύων».¹³⁵ Το μοντέλο είναι το ακόλουθο:

(Η κοινή γνώμη εκφραζόμενη στα ΜΜΕ)

Εικ. 19: Το μυκήλιο μοντέλο κατά τους ΜακΚουέλ & Βιντάλ (2001:132).

Το μανιτάρι που φυτρώνει στο έδαφος είναι μέρος ενός πολύ πιο εκτεταμένου συνόλου, ενός δικτύου ινών (το μυκήλιο) που είναι σταθερό και κρυμμένο.¹³⁶

Στο δίκτυο αποδίδεται η τιμή 25b (αποτελεί προϋπάρχον πλαίσιο) και στις ασυνήθιστες, αιφνίδιες και αυθόρμητες καταστάσεις έκφρασης του 3 εντός του 24b η τιμή 21a, αφού συνιστούν και αυτές αποτέλεσμα της επικοινωνίας.

3.4.2 Διαδικαστικό μοντέλο προσωπικής γνώμης

Το μοντέλο αναπτύχθηκε από τον Taylor,¹³⁷ προκειμένου να ελεγχθούν οι θεωρίες της πλουραλιστικής άγνοιας¹³⁸ και της σπειροειδούς γραμμής της

¹³³ Βλ. ΜακΚουέλ, Ντ. & Βιντάλ, Σ. (2001), ό.π., 133.

¹³⁴ Τέτοιες περιπτώσεις αναφέρονται στο Christakis, N. & Fowler, J. (2009), *Συνδεδεμένοι*, μτφρ.: Δ. Ξυγαλατάς, Ν.Ρουμπέκας, Αθήνα: εκδ. Κάτοπτρο, 24-25.

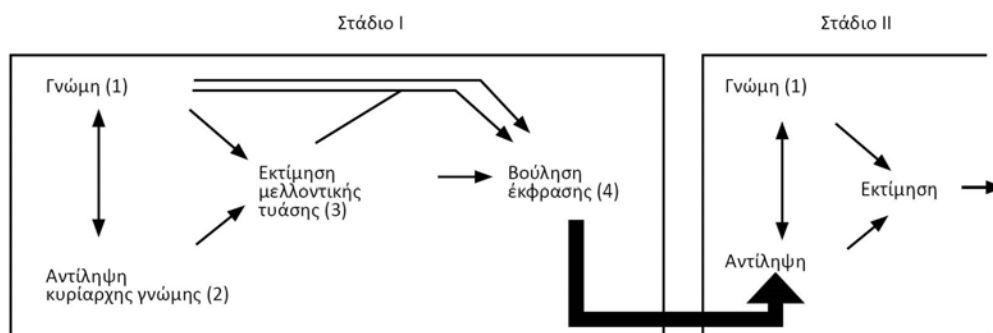
¹³⁵ ΜακΚουέλ, Ντ. & Βιντάλ, Σ. (2001), ό.π., 133-134.

¹³⁶ Το μοντέλο και η ιδέα του μυκηλίου βασίστηκαν στο Brouwer, M. (1967), "Prolegomena to the theory of mass communication" στο Thayer, L. (ed.), *Communication concepts and perspectives*, London: MacMillan.

σιωπής¹³⁹ όσον αφορά τη συμπεριφορά των ατόμων σε δημόσιους χώρους: μία (εκλαμβανόμενη ως) κυρίαρχη άποψη αποτρέπει την υποστήριξη διαφορετικών απόψεων από επιμέρους άτομα, δημιουργώντας μια σπειροειδή κίνηση της σιωπής (όσο περισσότερο κυριαρχεί η άποψη, τόσο λιγότερα άτομα είναι πρόθυμα να αρθρώσουν διαφορετική γνώμη, επομένως τόσο περισσότερο εδραιώνεται η κυρίαρχη άποψη κ.ο.κ. ad infinitum). Παράλληλα, πολλά άτομα αποτυγχάνουν να μεταδώσουν το ένα στο άλλο τις προσωπικές τους απόψεις κι έτσι κυριαρχεί η άγνοια, η οποία κάνει τα άτομα να αισθάνονται μέλη μιας μειονότητας με άλλη άποψη.¹⁴⁰

Σύμφωνα με τον Taylor, εκείνοι που ευνοούν τη θέση της πλειονότητας διακατέχονται από μεγαλύτερη επιθυμία να εκφράσουν τη γνώμη τους από ό,τι εκείνοι που δεν την ευνοούν (οι οποίοι, αντίθετα, έχουν μεγαλύτερο κίνητρο να παραμείνουν σιωπηλοί).¹⁴¹ Το αποτέλεσμα παράγεται σε έναν συνεχή αριθμό σταδίων· η επίδραση είναι σωρευτική (βλ. Εικ. 19).

Η βούληση του 3 να εκφραστεί στο 25b λογίζεται ως συμπεριφορική επίδραση και λαμβάνει την τιμή 5bi, ενώ η απροθυμία του να εκφραστεί δημόσια την τιμή 5bii.

Εικ. 20: Στάδια και μοντέλα για την προσωπική γνώμη. Πηγή: ΜακΚουέλ & Βιντάλ (2001:159).

¹³⁷ Taylor, G. (1982), "Pluralistic ignorance and the spiral of silence", *Public Opinion Quarterly*, 46, 311-355.

¹³⁸ Βλ. Scheff, T.J. (1967), "Toward a Sociological Model of Consensus", *American Sociological Review*, 32, 34-46.

¹³⁹ Βλ. Noelle-Neuman, E. (1974), "The Spiral of Silence: A Theory of Public Opinion", *Journal of Communication*, 24, 43-51.

¹⁴⁰ Contra: Christakis, N. & Fowler, J. (2009), ό.π., 51: «...η επιρροή μας είναι περιορισμένη. Πρώτον, η επίδρασή μας στους άλλους μπορεί να εξασθενεί σαν το υδάτινο κύμα που δημιουργεί μια μικρή πέτρα την οποία ρίχνουμε στην ήρεμη επιφάνεια μιας λίμνης. [...] Δεύτερον, η επιρροή μπορεί να εκλείπει σταδιακά λόγω της αναπόφευκτης εξέλιξης του δικτύου, η οποία καθιστά τους συνδέσμους πέραν των τριών βαθμών ασταθείς».

¹⁴¹ Taylor, D.G. (1982), ό.π., 311.

3.4.3 Φυγόκεντρες εναντίον κεντρομόλων επιδράσεων

Οι επιδράσεις του διαδικτύου στην κοινωνία, εν γένει, και σε επιμέρους κοινωνικές ομάδες ειδικότερα, όπως περιγράφονται στο μοντέλο των φυγόκεντρων έναντι των κεντρομόλων επιδράσεων,¹⁴² μπορούν να θεωρηθούν ισοδύναμες με εκείνες των ΜΜΕ:

Εικ. 21: Κοινωνικές επιδράσεις του διαδικτύου. Πηγή: ΜακΚουέλ & Βιντάλ (2001:171).

Στα κοινωνικά αποτελέσματα του διαδικτύου δίδεται η τιμή 21b, η οποία αναλύεται αντίστοιχα στις τιμές 21bi (διαφοροποίηση), 21bii (αλληλεγγύη), 21biii (απώλεια ταυτότητας) και 21biv (ομοιομορφία).

¹⁴² Βλ. ΜακΚουέλ, Ντ. & Βιντάλ, Σ. (2001), ό.π., 171. Το μοντέλο βασίστηκε στις δύο διαστάσεις των κύριων θεωρητικών προσεγγίσεων για τις συναφείς επιδράσεις, όπως συνάγονται από τα: (α) Carey, J. (1969), "The Communications Revolution and the Professional Communicator" στο Halmos, P. (ed.), *The Sociology of Mass Media Communicators, Sociological Review Monographs*, 13 (1_suppl.), University of Keeley, 23-28, και (β) McQuail, D. (1987), *Mass Communication Theory. An Introduction*, London: Sage.

3.5 Συμπερασματικά

Στα 21 συνολικά μοντέλα από τη θεωρία της επικοινωνίας που εξετάστηκαν στο πλαίσιο της εμπειρικά θεμελιωμένης θεωρίας, ανιχνεύθηκαν 30 διαφορετικοί κύριοι παράγοντες ή τύποι της επικοινωνίας, οι οποίοι έλαβαν αρίθμηση 1-30, και επιπλέον 40 υπο-τύποι α' επιπέδου, οι οποίοι έλαβαν – επιπλέον των αριθμών – γράμματα του λατινικού αλφαβήτου (π.χ. 2a, 2b), και β' επιπέδου, οι οποίοι έλαβαν – επιπλέον των αριθμών και των γραμμάτων του λατινικού αλφαβήτου – λατινική αρίθμηση (π.χ. 21bi, 21bii...). Υπενθυμίζεται ότι επιλέχθηκαν τα συγκεκριμένα επικοινωνιακά μοντέλα επειδή θεωρήθηκε ότι έχουν μεγαλύτερη συνάφεια με τη θεωρία της λογοτεχνίας από ό,τι τα μοντέλα που δεν επιλέχθηκαν.

Ακολουθεί συγκεντρωτικός πίνακας που οργανώνει τους παράγοντες κατά ερευνητή και μοντέλο. Ακολουθεί επίσης ενδεικτικό συνοπτικό γράφημα (Εικόνα 22) των όρων που, παρ' ότι είναι αναπόφευκτα γραμμικό, επιχειρεί να αποτυπώσει τις σχέσεις των επιμέρους παραγόντων μεταξύ τους.

3.5.1 Συγκεντρωτικός πίνακας τύπων

α/α	Θεωρητικός	Μοντέλο	Τύποι	Παρατηρήσεις
3.0	Αριστοτέλης (4ος αι. π.Χ.)	Βασικό μοντέλο	1=Πομπός 2=Μήνυμα 3=Δέκτης	1*
3.1 ΓΡΑΜΜΙΚΑ/ΔΙΑΔΙΚΑΣΤΙΚΑ ΜΟΝΤΕΛΑ				
3.1.1	Lasswell (1948)	Φόρμουλα της ερώτησης	4=Διάλογος 5=Επίδραση	+1, 2, 3 1*, 5*
3.1.2	Shannon & Weaver (1949)	Μαθηματική θεωρία της επικοινωνίας	6=Αναμεταδότης 7=Λήπτης 8=Σήμα 9=Θόρυβος 10=Συνθήκη περισσότερας ως εγγενές χαρακτηριστικό 2 10a=Συνθήκη εντροπίας ως εγγενές χαρακτηριστικό 2	+ 1, 2, 3, 4, 5 2* 1 ≠ 6 3 ≠ 7
3.1.3	Newcomb (1953)	Μοντέλο διαπροσωπικής συμμετρίας		1*, 2, 3*
3.1.4	Gerbner (1956)	Γενικό μοντέλο επικοινωνίας	2a=Μήνυμα ως μορφή 2b=Μήνυμα ως περιεχόμενο 11=Συμβάν 12=Ερμηνεία/«Ανάγνωση» 11 από 1 13=Εγγενείς παράγοντες	+1, 2, 3, 4, 5

			1 που επηρεάζουν τη διαμόρφωση του 2 14 =Ερμηνεία 2 από 3 15 =Εγγενείς παράγοντες 3 που επηρεάζουν αντίληψή του 16 =Συγκείμενο ως νοηματικό πλαίσιο 11 και 12 & 2 και 14	
3.1.5	Westley & McLean (1957)	Εννοιολογικό μοντέλο	17 =Διάμεσος 18 =Κώδικας 15a =Ανάγκες 3 19 =Σχέσεις εξουσίας 20 =Ανάδραση	+1, 2, 3, 4, 12 17*
3.1.6	Jakobson (1960)	Γλωσσικό μοντέλο		1*, 2, 3, 4, 16, 18
3.2 ΚΥΚΛΙΚΑ/ΔΟΜΙΚΑ/ΣΥΣΤΗΜΙΚΑ ΜΟΝΤΕΛΑ				
3.2.1	Wiener (1948)	Κυβερνητικό μοντέλο	21 =Αποτέλεσμα 22 =Χρόνος	+1, 2, 3, 20
3.2.2	Mead (1962)	Σημειωτική θεωρία	23 =Δήλωση 23a =Συμπαραδήλωση 24 =Ιστορικές συνθήκες που καθορίζουν 2	+1, 2, 3, 22
3.2.3	Bateson, Mead & Wiener (1973)	Μοντέλο της ορχήστρας	25 =Προϋπάρχον πλαίσιο ως αόρατη παρτιτούρα 18a =Σύμβολο ως κώδικας 26 =Αλληλόδραση	+1, 2, 3, 19, 20 2*, 24*
3.2.4	Hall et al. (1980)	Μοντέλο κωδικοποίησης/ αποκωδικοποίησης	27 =Κωδικοποίηση 27a =Αποκωδ/ση 14a =Προτιμώμενη ανάγνωση 14b =Υπό διαπραγμάτευση ανάγνωση 14c =Αντιθετική ανάγνωση	+ 1*, 2, 3, 12*, 13, 14*, 15
3.3 ΜΟΝΤΕΛΑ & ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΜΑΖΙΚΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ				
3.3.1	Σχολή της Φραγκφούρτης (1930 κ.ε.)	Κριτική θεωρία	3a =Δέκτης ως μάζα 25a = Προϋπάρχον πλαίσιο ως μαζική κουλτούρα 17a = Μέσο	+ 2, 20

3.3.2	Διάφοροι ερευνητές (19ος αι. κ.ε.)	Ιεραρχία των επικοινωνιακών αποτελεσμάτων	5a =Γνωστική επίδραση 5b =Συμπεριφορική επίδραση 5c =Ψυχολογική επίδραση	+ 2, 3a
3.3.3	Katz & Lazarsfeld (1955)	Διφασική ροή της επικοινωνίας	28 = Καθοδηγητής γνώμης	+ 2, 3a, 4, 5
3.3.4	Rosengren (1974)	Προσέγγιση των χρήσεων και ικανοποιήσεων	29 = Κοινωνική δομή ως εξωγενής παράγοντας που επηρεάζει τον 3 15b = Ατομικά χαρακτηριστικά του 3 15c = Κίνητρα του 3	+ 2, 3*, 15, 19
3.3.5	Maletzke (1963 & 1972)	Μοντέλο για τη διαδικασία της μαζικής επικοινωνίας	13a = Αυτο-εικόνα του 1 13b = Προσωπικότητα 1 13c = Πίεση του δημόσιου χαρακτήρα του 2b στον 1 13d = Πίεση από 2 στον 1 13e = Πίεση από το 17a στον 1 13f = Εικόνα του 1 για τον 3 ή 3a 15d = Αυτο-εικόνα του 3 15e = Εικόνα του 3 για 1 15f = Πίεση από 17a στον 3 15g = Εικόνα του 3 για 17a 29a = Ιδιότητα του 3 ως μέλους κοινού 30 = Κοινωνικό περιβάλλον 1 ως εξωγενής παράγοντας που το επηρεάζει	+ 1, 2, 3, 29
3.3.6	McLeod & Chaffee (1973)	Μοντέλο συν-προσανατολισμού	13g =Εικόνα του 1 για τον προσανατολισμό του 3, 15h =Εικόνα του 3 για τον προσανατολισμό του 1 15i =Γενικότερος συνπροσανατολισμός του 3	+1, 3
3.3.7	Fiske (1987)	Μοντέλο του λόγου των Μέσων		+2, 3, 14

3.4 ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΤΥΟΥ				
3.4.1	Brouwer (1967)	Μυκήλιο μοντέλο	25b =Προϋπάρχον πλαίσιο ως δίκτυο 21a =Αυθόρμητη έκφραση του 3 ως ατομικό αποτέλεσμα	+2, 3
3.4.2	Taylor (1982)	Διαδικαστικό μοντέλο προσωπικής γνώμης	5bi =Βούληση του 3 να εκφραστεί στο 25b 5bii =Απροθυμία του 3 να εκφραστεί στο 25b	+3, 24b
3.4.3	McQuail (2001)	Φυγόκεντρες έναντι κεντρομόλων επιδράσεων	21b =Κοινωνικό αποτέλεσμα 21bi =Διαφοροποίηση 21bii =Αλληλεγγύη 21biii =Απώλεια ταυτότητας 21biv =Ομοιομορφία	+3, 3a, 24b

3.6 Σημείωση για τους υπο-τύπους

Πέραν των «καθαρών» τύπων, εντοπίστηκαν επίσης διαφορετικές εκδοχές ορισμένων τύπων, στο πλαίσιο της κωδικοποίησης κατ' άξονα¹⁴³ ή της αναγνώρισης «οικογενειών κωδικών»,¹⁴⁴ κατά περίπτωση. Ενδεικτικά αναφέρονται οι ακόλουθοι: στη μαθηματική θεωρία της επικοινωνίας των Shannon & Weaver (§3.1.2), η «συνθήκη περισσότητας ως εγγενές χαρακτηριστικό του 2» αποτέλεσε τον τύπο 10, ενώ η «συνθήκη εντροπίας ως εγγενές χαρακτηριστικό του 2» αποτέλεσε τον τύπο 10a· στο γενικό μοντέλο επικοινωνίας του Gerbner (§3.1.4), το «μήνυμα ως μορφή» έλαβε την τιμή 2a και το «μήνυμα ως περιεχόμενο» την τιμή 2b (υπενθυμίζεται ότι το 2 είναι η τιμή για το ίδιο το μήνυμα).

Παρόμοιοι υπο-τύποι καθορίστηκαν στο εννοιολογικό μοντέλο των Westley & McLean (§3.1.5), στο μοντέλο της ορχήστρας των Bateson, Mead & Wiener (§3.2.3), στο μοντέλο κωδικοποίησης/αποκωδικοποίησης των Hall et al. (§3.2.4), στην κριτική θεωρία της Σχολής της Φραγκφούρτης (§3.3.1), στην ιεραρχία των επικοινωνιακών αποτελεσμάτων (§3.3.2), στην προσέγγιση των χρήσεων και ικανοποιήσεων του Rosengren (§3.3.4), στο μοντέλο για τη

¹⁴³ Βλ. Φραγκιαδάκη Ε. (2010), «Θεμελιωμένη θεωρία: Ανασκόπηση των σύγχρονων προσεγγίσεων και μεθοδολογικά ζητήματα» στο Πουρκός, Μ. & Δαφέρμος, Μ. (επιμ.), *Ποιοτική έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες*, Αθήνα: εκδ. Τόπος, 425· επίσης, βλ. Ιωσηφίδης, Θ. (2017), *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας και επιστημολογία των κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα: εκδ. Τζιόλα, 109.

¹⁴⁴ Οι «οικογένειες κωδικών» περιλαμβάνουν είτε αιτιολογικά σχήματα είτε έννοιες που αποδίδουν μια διαδικασία. Βλ. Τσιώλης, Γ. (2014), *ό.π.*, 85.

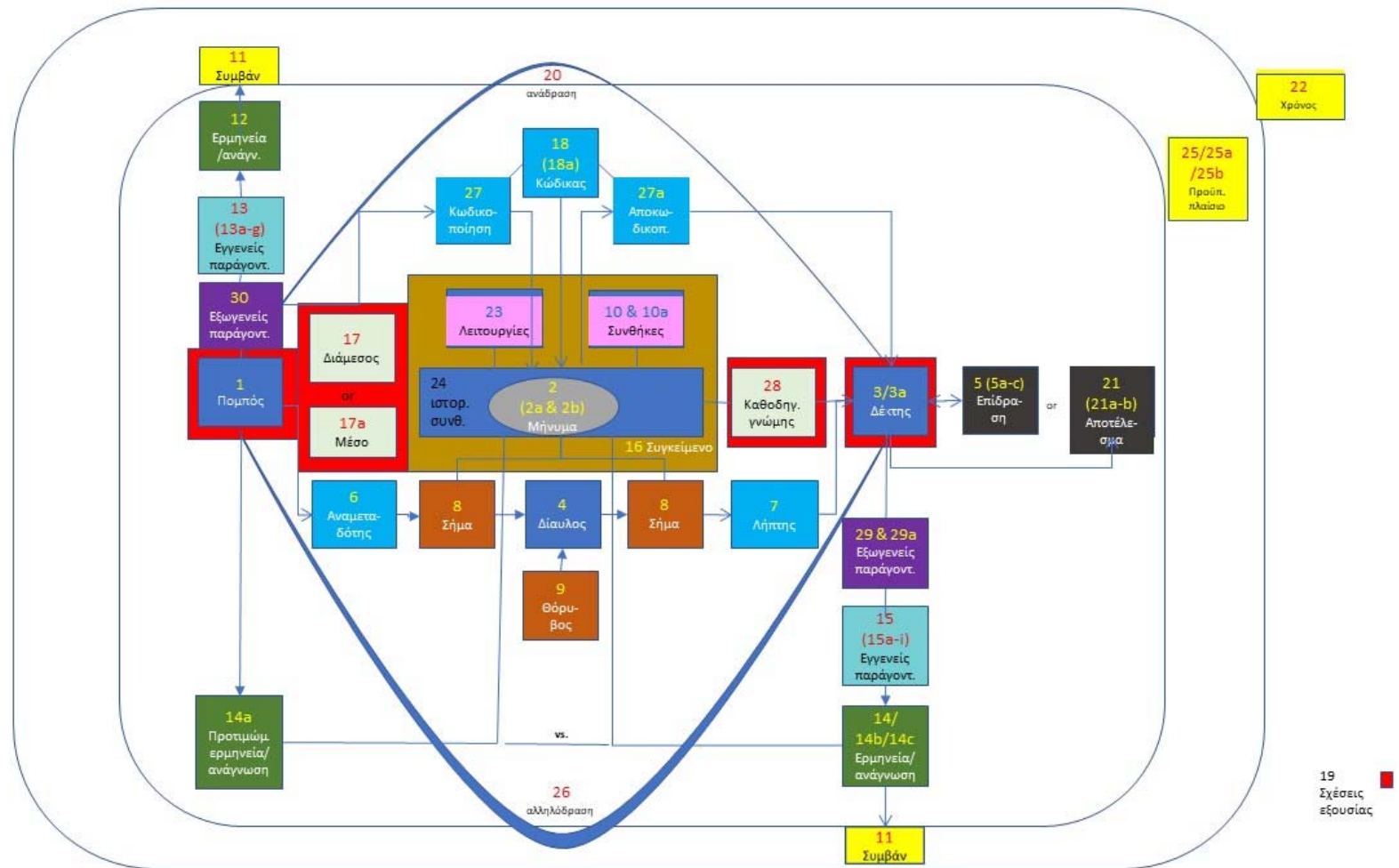
διαδικασία της μαζικής επικοινωνίας του Maletzke (§3.3.5) και στο μοντέλο συν-προσανατολισμού των McLeod & Chaffee (βλ. §3.3.6).

Υπήρξαν και περαιτέρω εξειδικεύσεις τύπων (πέραν των a, b, c,...): i, ii, iii,... οι οποίοι δηλώνουν ένα δεύτερο υπο-επίπεδο. Τέτοιες περαιτέρω εξειδικεύσεις απαντήθηκαν π.χ. στον υπο-τύπο 5b («συμπεριφορική επίδραση») και είναι οι ακόλουθες: ο 5bi («βούληση του 3 να εκφραστεί στο 25b (=«δίκτυο ως προϋπάρχον πλαίσιο»)) και ο 5bii («απροθυμία του 3 να εκφραστεί στο 25b») στο διαδικαστικό μοντέλο προσωπικής γνώμης του Taylor (§3.4.2). Απαντήθηκαν επίσης και στις φυγόκεντρες έναντι κεντρομόλων επιδράσεων του McQuail (§3.4.3).

Είναι προφανές ότι οι τύποι ενσωματώνουν έναν βαθμό αυθαιρεσίας: δεν υπάρχει συγκεκριμένος λόγος βάσει του οποίου π.χ. το «μήνυμα ως μορφή» είναι ο τύπος 2a, αλλά η «συνθήκη περισσότερας ως εγγενές χαρακτηριστικό του 2» είναι ο τύπος 10. Άλλες φορές, ωστόσο, οι λόγοι για τους οποίους διαφοροποιούνται ορισμένοι τύποι είναι πιο εύλογοι. Αυτό συμβαίνει π.χ. στην περίπτωση της «κωδικοποίησης»/ «αποκωδικοποίησης» που λαμβάνουν την τιμή 27 και 27a, αντίστοιχα· όμως, ο «κώδικας» παραμένει ο τύπος 18.

Όπως αναφέρθηκε και στη Μεθοδολογία, όταν ολοκληρώθηκε η διαδικασία τυποποίησης, διαμορφώθηκε ένα «Διάγραμμα των σχέσεων μεταξύ των παραγόντων επικοινωνίας» (Εικόνα 22), που επιτρέπει να γίνουν γρήγορα κατανοητές οι σχέσεις ανάμεσά τους. Το διάγραμμα παρατίθεται ακολούθως.

Εικ. 22:
Διάγραμμα
παραγόντων
επικοινωνίας

Κεφάλαιο 4

Θεωρία της λογοτεχνίας

*Literature is more than effective rhetoric applied to true ideas.*¹⁴⁵

Στο παρόν κεφάλαιο, αναζητούνται τύποι στη θεωρία της λογοτεχνίας που να μπορούν να αντιστοιχιστούν με τους τύπους που εντοπίστηκαν στη θεωρία της επικοινωνίας, στο πλαίσιο της εμπειρικά θεμελιωμένης θεωρίας. Παρ' ότι δεν ήταν ζητούμενο, αφού «στην ποιοτική έρευνα, ένας μικρός αριθμός δείγματος θεωρείται επαρκής»,¹⁴⁶ καταβλήθηκε προσπάθεια να συμπεριληφθεί ένα μεγάλο τμήμα των Σχολών/ρευμάτων/τάσεων που αφορούν τη θεωρία της λογοτεχνίας, κυρίως κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα.

Με τη μέθοδο της διαρκούς σύγκρισης (βλ. κεφάλαιο για τη Μεθοδολογία), οι τύποι συγκρίθηκαν με τους τύπους της θεωρίας της επικοινωνίας και μεταξύ τους, ενώ τα συμπεράσματα ενσωματώθηκαν στο κείμενο με πλάγια γράμματα. Οι αντιστοιχίσεις οργανώθηκαν σε έναν συγκεντρωτικό πίνακα που παρατίθεται στο τέλος του κεφαλαίου, ο οποίος κάνει επίσης αναφορά σε κάθε Σχολή/ρεύμα/τάση της θεωρίας της λογοτεχνίας όπου εντοπίστηκε, ώστε να γίνεται εύκολα η αναδρομή στο οικείο χωρίο. Επίσης, κατασκευάστηκε «Διάγραμμα των σχέσεων μεταξύ των παραγόντων της λογοτεχνίας» που επιτρέπει μια γρήγορη σύγκριση με το αντίστοιχο Διάγραμμα από τη θεωρία της επικοινωνίας.

*

Είναι σημαντικό να γίνει ευθύς εξ αρχής υπενθύμιση της θεμελιώδους αναλογίας που αναφέρθηκε στην Εισαγωγή: το βασικό επικοινωνιακό σχήμα «πομπός – μήνυμα – δέκτης» υποκαθίσταται στη θεωρία της λογοτεχνίας με το σχήμα «συγγραφέας – λογοτεχνικό έργο – αναγνώστης»¹⁴⁷ και βάσει αυτού του δεύτερου αναζητούνται συσχετίσεις.

¹⁴⁵ Kleanth Brooks (1951), “The Formalist Critics”, *Kenyon Review*, Vol. XIII, No. 1, 250.

¹⁴⁶ Βλ. Φραγκιαδάκη, Ε. (2010), ό.π., 422.

¹⁴⁷ Πρόκειται ασφαλώς για μια υπεραπλούστευση των πιθανών σχημάτων εκκίνησης. Σύμφωνα π.χ. με τον Ε. Meletinsky, το λογοτεχνικό γεγονός περιλαμβάνει «αυτό που συνήθως ονομάζουμε έργο, αλλά και όλα τα περί το έργο – συγκείμενο, κοινό – και τα προ του έργου

Εξίσου σημαντικό είναι να γίνει υπενθύμιση και της θεμελιώδους διαφοράς: στην επικοινωνιακή πράξη, αυτό που ενδιαφέρει είναι η μετάδοση μιας πληροφορίας που ερείδεται κατά κύριο λόγο στην πραγματικότητα και η κατανόησή της όσο το δυνατόν σαφέστερα από τον παραλήπτη· αντίθετα, η πρώτη ύλη της λογοτεχνίας συνήθως δεν είναι η πραγματικότητα, αλλά η φαντασία: η δύναμη της έντασης ανάμεσα σε αυτήν και στην πραγματικότητα παράγει τη μυθοπλασία. Βασικό ζητούμενο στη λογοτεχνία δεν είναι η κατανόηση πληροφοριών:¹⁴⁸ είναι, μεταξύ άλλων, η ανατροπή των προσδοκιών του αναγνώστη (πρβλ. την «ανοικείωση», κατά τους Ρώσους φορμαλιστές¹⁴⁹) και η «αποκάλυψη του κόσμου» που «μπορεί επίσης να μεταμορφώσει τον καθένα μας εσωτερικά [... με την] είσοδο στη συνείδησή μας νέων τρόπων ύπαρξης, δίπλα σ' αυτούς που ήδη διαθέτουμε».¹⁵⁰ Το εν λόγω ζητούμενο επιτυγχάνεται, μεταξύ άλλων, με την απροσδιοριστία την οποία ενέχουν τα λογοτεχνικά κείμενα και είναι ένα από τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά που προσδίδουν σε αυτά τη λογοτεχνικότητά τους.¹⁵¹

– ιστορικό, συγγραφέας – και τα μετά το έργο – πρόσληψη, επιδράσεις»· βλ. Meletinsky, E. (1989/2010), «Κοινωνίες, πολιτισμοί και λογοτεχνικό γεγονός» στο Angenot, M. et al. (επιμ.), *Θεωρία της λογοτεχνίας: προβλήματα και προοπτικές*, μτφρ.: Τ. Δημητρούλια, Αθήνα: εκδ. Gutenberg, 33. Αλλά και η Louise M. Rosenblatt δεν περιορίζεται στους τρεις βασικούς παράγοντες: εξισώνοντας τον συγγραφέα με τον ομιλητή και τον αναγνώστη με τον ακροατή, κάνει αναφορά στο μοντέλο των Hall *et al.*, λέγοντας ότι «το οικείο μας βασικό μοντέλο της θεωρίας της επικοινωνίας παρουσιάζει τη συνηθισμένη άποψη για τη σχέση του ομιλητή με τον ακροατή: ομιλητής-κωδικοποίηση-μήνυμα-αποκωδικοποίηση-ακροατής»· βλ. Rosenblatt, L.M. (1978/1994), *The Reader, The Text, the Poem*, Carbondale & Edwardsville: Southern Illinois University Press, 19.

¹⁴⁸ «Η επικοινωνία εξαρτάται από τη βασική συνθήκη ότι οι συμμετέχοντες συνεργάζονται ο ένας με τον άλλον και, γι' αυτό τον λόγο, ό,τι λέει το ένα πρόσωπο στο άλλο θεωρείται σχετικό με το θέμα [...]. Όσον αφορά τώρα τις λογοτεχνικές αφηγήσεις [...] η αξία [τους] για τους ακροατές δεν έγκειται στην πληροφορία που μεταβιβάζουν αλλά στη “διηγησιμότητά” τους» (πρόκειται για την «αρχή της υπερπροστατευμένης συνέργειας» – hyper-protective cooperative principle· βλ. Culler, J. (1997/2013), *Λογοτεχνική θεωρία: Μια συνοπτική εισαγωγή*, μτφρ.: Κ. Διαμαντάκου, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 32-33. Βλ. επίσης, Culler, J. (1989/2010), «Η λογοτεχνικότητα», στο Angenot, M. et al. (επιμ.), *ό.π.*, 80.

¹⁴⁹ Βλ. Γερακίνη, Α. (2016), «Φορμαλισμός, Νέα Κριτική και Δομισμός: μια κριτική προσέγγιση στις κειμενοκεντρικές θεωρίες της Λογοτεχνίας», στο *Έρκυνα*, Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών-Επιστημονικών Θεμάτων, τχ. 8, 233. Βλ. επίσης Καρακάση, Α., Σπυριδοπούλου, Μ. & Κοτελίδης, Γ. (2015), *Ιστορία και θεωρία των λογοτεχνικών ειδών και γενών*, διαδικτυακό εγχειρίδιο διαθέσιμο από το kallipos.gr (<https://repository.kallipos.gr/handle/11419/1989> – ημ/νία ανάκτησης: 6.10.2017), 35. Βλ., τέλος, Shklovsky, V. (1965), “Art as technique”, *Russian Formalist Criticism: Four Essays*, μτφρ., επιμ. Lemon, L.T. & Reis, M.J., University of Nebraska Press, 5-22.

¹⁵⁰ Τοντορόφ, Τ. (2007/2017), *Η λογοτεχνία σε κίνδυνο*, μτφρ.: Χ. Βαγενά, Αθήνα: εκδ. Πόλις, 88, 93.

¹⁵¹ Βλ. τα περί συμπαραδήλωσης του Barthes στην §4.2.1, καθώς και τις θέσεις του Iser στην Κριτική της αναγνωστικής ανταπόκρισης στην §4.4, παρακάτω.

Στη θεωρία της επικοινωνίας, η απροσδιοριστία ως έννοια αναφέρθηκε στο πλαίσιο της «εντροπίας του μηνύματος» (=τύπος 10α, βλ. μοντέλο των Shannon & Weaver στην §3.1.2).¹⁵²

Μία ακόμη ουσιώδης διαφορά των δύο πεδίων είναι ότι η θεωρία της επικοινωνίας αναζητεί όλους τους παράγοντες που συντελούν στη διαδικασία της επικοινωνίας, ενώ η θεωρία της λογοτεχνίας αναζητεί μόνο τον παράγοντα εκείνον που νοηματοδοτεί το λογοτεχνικό έργο.

Μετά από αυτές τις επισημάνσεις, εκκινεί η προσπάθεια σύγκρισης των δύο πεδίων, η οποία συνίσταται εν πολλοίς (α) στην απομόνωση των παραγόντων που, σύμφωνα με τη θεωρία της λογοτεχνίας, ευθύνονται για τη νοηματοδότηση του κειμένου και (β) στη σύγκρισή τους με αντίστοιχους τύπους από τη θεωρία της επικοινωνίας. Για τις επιμέρους μεθόδους με τις οποίες πραγματοποιείται η σύγκριση (μέθοδος διαρκούς σύγκρισης, απαγωγικός συλλογισμός κ.λπ.) βλ. στη Μεθοδολογία.

4.1. Με επίκεντρο τον συγγραφέα

Μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, επικρατούσε η άποψη ότι εκείνος που είναι υπεύθυνος για το νόημα ενός λογοτεχνικού έργου είναι ο συγγραφέας του και η πρόθεση με την οποία το συγγράφει.

Το γεγονός αυτό θυμίζει τους επινοητές των γραμμικών επικοινωνιακών μοντέλων που τα οργάνωναν με βάση την πρόθεση του πομπού του μηνύματος.

Η πρόθεση του συγγραφέα προϋποθέτει υπόρρητα μια προτιμώμενη ανάγνωση (=14α, βλ. μοντέλο του Hall, §3.2.4) που θα την εκπληροί. Η ίδια η αναζήτηση της πρόθεσης του συγγραφέα είναι συναφής με τον τύπο «εικόνα του 3 για τον προσανατολισμό του 1» (=15h, βλ. μοντέλο των McLeod & Chaffee, §3.3.6).

Και ενώ θα επιχειρηθεί μια αναδρομή στη δυτική λογοτεχνία, μπορεί κατ' αρχάς να διαπιστωθεί ότι και σε άλλους λαούς και κουλτούρες, η πεποίθηση ότι ο συγγραφέας είναι δημιουργός, καθ' ομοίωσιν προς τον Δημιουργό του κόσμου, και επομένως δικαιούται λατρευτική σχεδόν θέση είναι επίσης κυρίαρχη: σύμφωνα με τις μουσουλμανικές αναπαραστάσεις, ο ποιητής είναι ένα εργαλείο που ενεργεί χάρη στη δημιουργική ενέργεια που του εμφύσησε ο Θεός. Αλλά και στα κινεζικά, για παράδειγμα, η λέξη *zuozhe* (συγγραφέας/ποιητής) συνδέεται ετυμολογικά με τη ρίζα «ποιώ».¹⁵³

Επιστρέφοντας στη λογοτεχνία της Δύσης, που οι απαρχές της εντοπίζονται στα καθ' ημάς, πρώτος απαντάται ο **Πλάτωνας** να αναφέρει ότι, για να κατανοηθεί

¹⁵² Προκειμένου να είναι πιο εμφανή, τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τη «διαδικασία της διαρκούς σύγκρισης», η οποία εξειδικεύθηκε στη Μεθοδολογία, παρατίθενται με πλάγια γράμματα.

¹⁵³ Βλ. Meletinsky, E. (1989/2010), ό.π., 47.

σωστά ένα κείμενο, «τοῦ πατρὸς ἀεὶ δεῖται βοηθοῦ», ἔχει δηλαδή πάντοτε ἀνάγκη τον δημιουργό του.¹⁵⁴ Θεωρεῖ, επομένως, ο Πλάτωνας ὅτι υφίσταται σχέση πατρότητας μεταξύ συγγραφέα και κειμένου, με τον πρώτο να εἶναι ο μόνος που μπορεί να ἐξηγήσει το αυθεντικό νόημα του δεύτερου. Ο **Αριστοτέλης**, κατόπιν, αναφέρει «τὸν ποιητὴν μᾶλλον τῶν μύθων εἶναι δεῖ ποιητὴν ἢ τῶν μέτρων, ὅσῳ ποιητὴς κατὰ τὴν μίμησίν ἐστιν» (ο ποιητὴς πρέπει να εἶναι περισσότερο δημιουργός μύθων παρά στίχων, στον βαθμό που εἶναι ποιητὴς ἐπειδὴ μιμείται).¹⁵⁵ Ἡ «μίμησις» ἐδῶ αναφέρεται στη μυθοπλαστική λειτουργία της λογοτεχνίας που μιμείται τὴν πραγματικότητα, ὅπως αναφέρθηκε και στην εἰσαγωγή.¹⁵⁶

Οι προαναφερθεῖσες ιδέες της κλασικῆς ἀρχαιότητας ἀναβιώνουν στη μεταγενέστερη ἐποχὴ (17ο-18ο αἰ.) με τον **Κλασικισμό**, ο οποίος προσπαθεῖ να ξαναζωντανέψει τον ἀρχαῖο ἐλληνικό πολιτισμό του 5ου και του 4ου αἰ. π.Χ.¹⁵⁷ και να ἐξηγήσει τα πάντα με μία μόνο ἀρχή, τὴ μίμηση.¹⁵⁸ Ἀς σημειωθεῖ σε αὐτὸ το σημεῖο ὅτι, πέρα ἀπὸ τὴν πιστὴ ἀναπαράσταση των πραγματικῶν συνθηκῶν του κόσμου, ὑπάρχει στη θεωρία και μια πιο ἐξειδικευμένη χρῆση του ὀρου «μίμησις»: μίμηση των καθιερωμένων προτύπων ἐνός συγκεκριμένου λογοτεχνικού εἴδους,¹⁵⁹ με ἄλλα λόγια, συμμόρφωση προς ἕναν ἐιδολογικό κώδικα.

Ἡ χρῆση του ὀρου «κώδικας» ἐδῶ ταιριάζει στη διασταλτικὴ ἐρμηνεῖα του ὀρου που ἀπαντήθηκε στο γλωσσικό-ἐπικοινωνιακό μοντέλο του Jakobson (βλ. §3.1.6) και ὄχι στη στενὴ του ἐρμηνεῖα στο πλαίσιο του ἐπικοινωνιακού μοντέλου των Westley & MacLean (§3.1.5, ὅπου ο κώδικας ἦταν ο τύπος 18).

Σε ἀντίδραση προς τον Κλασικισμό ἐμφανίζεται, κατὰ τον 18ο-19ο αἰῶνα, το αἰσθητικό κίνημα του **Ρομαντισμοῦ**: οἱ ρομαντικοὶ ποιητὴς (Blake, Coleridge, Shelley κ.ά.) ἐπενδύουν στη συναισθηματικὴ σχέση ἀνάμεσα στον ἄνθρωπο και τον κόσμο, πιστεύοντας στη μαγεία της ομορφιάς που ἐνυπάρχει στα πράγματα και τὴ λυτρωτικὴ της δύναμη.¹⁶⁰ Ο Ρομαντισμός διευρύνει τον κανόνα του

¹⁵⁴ Πλάτων (5ος-4ος αἰ. π.Χ.), *Φαῖδρος*, 275d. Διαθέσιμο στο: http://www.greek-language.gr/greekLang/studies/history/thema_15/23.html (ἡμ/νία ἀνάκτησης: 7.10.2017).

¹⁵⁵ Ἀριστοτέλης (περ. 4ος αἰ. π.Χ.), *Περὶ ποιητικῆς*, 9, 1451b25-29. Διαθέσιμο στο: http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/anthology/literature/browse.html?text_id=328 (ἡμ/νία ἀνάκτησης: 10.1.2018).

¹⁵⁶ Βλ. Καρακάση, Αἰ. et al. (2015), ὀ.π., 29. Στον Ἀριστοτέλη, ἡ ικανότητα για μίμηση εἶναι ἐγγενές γνώρισμα του ἀνθρώπου και ἕνας τρόπος να γνωρίσει τον κόσμο. Ἀντίθετα, στον Πλάτωνα ἡ μίμηση παραπέμπει σε ψευδεῖς κατασκευές.

¹⁵⁷ Βλ. λήμμα «Κλασικισμός» στο Γκίκας, Σ. (1985), *Φιλοσοφικό λεξικό*, Ἀθήνα: ἐκδ. Φελέκη.

¹⁵⁸ Τοντορόφ Τ. (2007/2017), ὀ.π., 77-78.

¹⁵⁹ Βλ. λήμμα «Μίμηση» στο Abrams, Μ.Η. (1957/2016), *Λεξικό λογοτεχνικῶν ὀρων*, μτφρ.: Γ.Δεληβοριά – Σ.Χατζηιωαννίδου, Ἀθήνα: ἐκδ. Πατάκη, 268-270.

¹⁶⁰ Βλ. λήμμα «Ρομαντισμός» στο Γκίκας, Σ. (1985), ὀ.π.

Κλασικισμού, θεωρώντας άρτιο λογοτεχνικό έργο – εξίσου με το κλασικό – αυτό που αναπαριστά εξατομικευμένα προσωπικά συναισθήματα του δημιουργού. Η θεωρία της μίμησης υποχωρεί, καθώς λογοτεχνία θεωρείται πλέον και το προϊόν της αυτοέκφρασης.¹⁶¹ Όπως επισημαίνει ο Μ.Η. Abrams, βασιζόμενος σε απόψεις ρομαντικών θεωρητικών, οι ιδιότητες του λογοτεχνικού έργου θεωρήθηκαν «προβολές των προσωπικών ιδιοτήτων του δημιουργού [...] το ποίημα, σαν διαφάνεια μέσα από την οποία βλέπουμε την ψυχή του συγγραφέα του».¹⁶²

Η αναφορά στις προσωπικές ιδιότητες του συγγραφέα συνείρει τους εγγενείς παράγοντες του 1 οι οποίοι διαμορφώνουν το 2 (=13, βλ. μοντέλο του Gerbner, §3.1.4).

Ως αντίρροπο ρεύμα στον Ρομαντισμό, αναπτύσσεται ο **Ρεαλισμός** (19ος-20ός αιώνας). Οι ρεαλιστές, οι οποίοι εμπνέονται από την αλματώδη ανάπτυξη της επιστημονικής έρευνας, θέλησαν να περιγράψουν με πιστότητα τη ζωή των ανθρώπων και τον κόσμο γενικότερα.¹⁶³ Από τον Ρεαλισμό αντλεί και ο **Θετικισμός** (αρχές 19ου αι.) που, μαζί με τον **Ιστορικισμό** (19ος αι.),¹⁶⁴ σηματοδοτούν την «παλιά αντίληψη» στη λογοτεχνική θεωρία.¹⁶⁵ Στη λογοτεχνία, οι θέσεις του Θετικισμού εκφράστηκαν, μεταξύ άλλων, από τον Αυστριακό Wilhelm Scherer, ο οποίος προσδιόρισε ότι η πρόθεση του συγγραφέα καθορίζεται από την *πολιτιστική κληρονομιά, τη μόρφωση και τα προσωπικά βιώματά του* (Eerbtben, Erlernten, Erlebten).

Ο Γάλλος φιλόσοφος και ιστορικός Hippolyte Taine, εκφραστής του, συναφούς με τον Θετικισμό **Νατουραλισμού** (περ. τέλη 19ου αι.)¹⁶⁶ (ως προς την ταύτιση τέχνης και επιστήμης στην προσπάθεια του Νατουραλισμού να εφαρμόσει τις επιστημονικές αρχές της αντικειμενικότητας και της αποστασιοποίησης, αντιμετωπίζοντας τον άνθρωπο ως υποχείριο μιας εξελικτικής διαδικασίας ερήμην κάθε ηθικού πρόσημου όσον αφορά τη φύση

¹⁶¹ Βλ. Κατσίκη-Γκίβαλου, Α. (2017), «Ρομαντισμός», *Φιλολογική*, τχ. 140, 27.

¹⁶² Abrams, Μ.Η. (1953/2001), *Ο καθρέφτης και το φως. Ρομαντική θεωρία και κριτική παράδοση*, μτφρ.: Α. Μπερλής, Αθήνα: Κριτική, 427.

¹⁶³ Βλ. Αβραμίδου, Ν. (2017), «Ρεαλισμός», *Φιλολογική*, ό.π., 43.

¹⁶⁴ Ιστορικισμός είναι η θεωρητική θέση, σύμφωνα με την οποία τα πνευματικά δημιουργήματα ερευνώνται σε συνάρτηση με την ιστορική πραγματικότητα στην οποία εμφανίζονται. Βλ. σχετ. λήμμα στο Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας του Γ. Μπαμπινιώτη (2012).

¹⁶⁵ Σύμφωνα με τη διάκριση στο Compagnon, Α. (1998/2003), *Ο Δαίμων της Θεωρίας: Λογοτεχνία και κοινή λογική*, μτφρ.: Α. Λαμπρόπουλος, Αθήνα: Μεταίχμιο, όπως αναφέρεται στην πτυχιακή εργασία της Δασκαλάκη, Ε. (2014), *Η κατανόηση ενός γραπτού κειμένου από τον αναγνώστη και ο ρόλος του συγγραφέα*, Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών.

¹⁶⁶ Βλ. π.χ. το άρθρο «Naturalism in American literature» στο <https://public.wsu.edu/~campbelld/amlit/natural.htm> (ημ/νία ανάκτησης: 22.6.2018), καθώς και Zola, Ε. (1880), *Le roman expérimental*, διαθέσιμο στο https://fr.wikisource.org/wiki/Le_Roman_exp%C3%A9rimental (ημ/νία ανάκτησης: 22.6.2018).

του, που οδηγεί κατά συνέπεια το εν λόγω ρεύμα στην υιοθέτηση μιας εν πολλοίς αμοραλιστικής γραφής), προσδιόρισε με τη σειρά του τους παράγοντες που καθορίζουν την επίδραση ενός περιβάλλοντος στη συμπεριφορά του ανθρώπου με το γνωστό τρίπτυχο: εθνότητα, περιβάλλον και χρονική συγκυρία, το οποίο μπορούμε να ερμηνεύσουμε στην παρούσα εργασία ως την *εθνότητα* ενός συγγραφέα, το *περιβάλλον* και *δεδομένη συγκυρία* συγγραφής ενός έργου του.¹⁶⁷

Η συζήτηση σε αυτό το σημείο ανάγει στο επικοινωνιακό μοντέλο του Maletzke (βλ. §3.3.5), όπου το τρίπτυχο του Sherer μπορεί να ταυτιστεί με τον τύπο «προσωπικότητα του 1» (=13b), όπως άλλωστε και ο παράγοντας «ψυχολογία» του Taine, ενώ ο παράγοντας «εθνότητα» του Taine μπορεί να ταυτιστεί με τον τύπο «κοινωνικό περιβάλλον 1 ως εξωγενής παράγοντας που τον επηρεάζει» (=30).

Η συγκυρία παραπέμπει στις συνθήκες που επικρατούν τη στιγμή της διαμόρφωσης ενός μηνύματος και δεν έχει συζητηθεί στη θεωρία της επικοινωνίας (τουλάχιστον όχι στα υπό εξέταση μοντέλα) με ανάλογη έμφαση. Δεν παραπέμπει, επομένως, στον τύπο «ιστορικές συνθήκες που καθορίζουν το 2» (=24), ο οποίος αναφέρθηκε στο πλαίσιο της Σημειωτικής θεωρίας (§3.2.2) και αφορά το παρελθόν.

Η λογοτεχνική κριτική, λοιπόν, εισέρχεται στον 20ό αι. με τον Θετικισμό. Σε αυτό το σημείο είναι απαραίτητη μια ουσιώδης διευκρίνιση: Η λογοτεχνική κριτική (ή αλλιώς εξήγηση-*exégèse*, σχολιασμός, διασάφηση κειμένου, εκ του σύνεγγυς ανάγνωση ή ανάλυση), στην οποία γίνεται μνεία εδώ, είναι αδερφή της λογοτεχνικής θεωρίας. Παρακολουθεί τη λογοτεχνική παραγωγή και κάνει τις διακρίσεις σε Σχολές, ρεύματα, κινήματα κ.λπ. Οι συγγραφείς δεν έχουν συνήθως συνείδηση του λογοτεχνικού σώματος ως ενιαίας παραγωγής με συνέχεια, της οποίας αποτελούν έκφραση και οι ίδιοι— χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν παρατηρείται ενίοτε συνειδητή επιδίωξη εκ μέρους τους να κατηγοριοποιηθούν έτσι που να διαφοροποιούνται από άλλους. Επιπλέον, πολλοί δημιουργοί εκφράζονται κριτικά και πολλοί κριτικοί είναι συγγραφείς και οι ίδιοι. Τα όρια, επομένως, ανάμεσα στην κριτική και τη θεωρία είναι δυσδιάκριτα και πορώδη. Το γεγονός αυτό αντανακλάται, αναπόφευκτα, στην παρούσα εργασία που μετατοπίζεται από τον χώρο της λογοτεχνικής στον χώρο της κριτικής θεωρίας, χωρίς διάκριση ορισμένες φορές.

Επιπλέον, στη σύγχρονη εποχή της κοινωνίας του δικτύου, η κριτική αποβαίνει εν πολλοίς συμμετοχική: ενίοτε ασκείται απευθείας από το κοινό με λειτουργίες όπως το *rating* σε διαδικτυακές πλατφόρμες (π.χ. *goodreads.com*) ή το

¹⁶⁷ Βλ. λήμμα «Positivismus» στο Braungart, G., Fricke, H., Grubmüller, K., Müller, J.-D., Vollhardt, F. & Weimar K. (2010), *Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft*, Berlin: DeGruyter.

bookstagramming (στο Instagram), καθώς και με αναρτήσεις σε προσωπικά blogs ή τα Μέσα κοινωνικής δικτύωσης γενικά.¹⁶⁸

Πβλ. τύπο «αυθόρμητη έκφραση του 3 ως ατομικό αποτέλεσμα» (=21a, στο μωκήλιο μοντέλο του Brouwer §3.4.1). Ορισμένοι από τους λόγους για τους οποίους ένα άτομο μπορεί να έχει τη «βούληση να εκφραστεί σε κάποια διαδικτυακή πλατφόρμα» (=5bi) παρουσιάστηκαν στο διαδικαστικό μοντέλο προσωπικής γνώμης του Taylor (§3.4.2): μία (εκλαμβανόμενη ως) κυρίαρχη άποψη αποτρέπει την υποστήριξη διαφορετικών απόψεων από επιμέρους άτομα, δημιουργώντας μια σπειροειδή κίνηση της σιωπής (όσο περισσότερο κυριαρχεί η άποψη, τόσο λιγότερα άτομα είναι πρόθυμα να αρθρώσουν διαφορετική γνώμη, επομένως τόσο περισσότερο εδραιώνεται η κυρίαρχη άποψη κ.ο.κ. ad infinitum). Σύμφωνα με τον Taylor, εκείνοι που ευνοούν τη θέση της πλειονότητας διακατέχονται από μεγαλύτερη επιθυμία να εκφράσουν τη γνώμη τους από ό,τι εκείνοι που δεν την ευνοούν (οι οποίοι, αντίθετα, έχουν μεγαλύτερο κίνητρο να παραμείνουν σιωπηλοί).

Ας σημειωθεί ότι η κριτική ως λειτουργία, καθώς λαμβάνει θέση ανάμεσα στον συγγραφέα και τον αναγνώστη, λειτουργεί ως διάμεσος¹⁶⁹ (=17, βλ. μοντέλο των Westley & McLean στην §3.1.5) και ενίοτε ως καθοδηγητής γνώμης (=28, βλ. μοντέλο των Katz & Lazarsfeld στην §3.3.3). Ταυτόχρονα, η κριτική ως λειτουργία προσφέρει την ανάδραση (=20, βλ. ξανά την §3.1.5).

Πριν από την ουσιαστική διευκρίνιση, η συζήτηση είχε μείνει στη λογοτεχνική κριτική, η οποία εισήλθε στον 20ό αι. όχι μόνο με τον Θετικισμό, αλλά και με τις επαναστατικές ιδέες του Μαρξ, τη καταγγελτική φιλοσοφία του Νίτσε και τις ριζοσπαστικές έρευνες του Φρόιντ, που – σε συνδυασμό με τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τη Ρωσική Επανάσταση – σημάδεψαν βαθιά τη λογοτεχνία, με αποτέλεσμα να πραγματοποιηθεί τότε η μετάβαση στον **Μοντερνισμό**. Ο Μοντερνισμός επεδίωξε τη «σκοπίμη και κάθετη ρήξη με ορισμένα παραδοσιακά θεμέλια (...) της δυτικής τέχνης»,¹⁷⁰ θέτοντας παράλληλα το έργο του συγγραφέα και τη διασπασμένη συνειδησή του στο επίκεντρο της λογοτεχνικής πράξης. Οι ιστορικοί της λογοτεχνίας τοποθετούν την απαρχή του στο 1890, ωστόσο οι περισσότεροι συμφωνούν πως αυτό που αποκαλείται Υψηλός Μοντερνισμός (1910-1940) έκανε την εμφάνισή του μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν η φρίκη και ο όλεθρος είχαν κλονίσει την πίστη στα ηθικά θεμέλια, στις παραδεδεγμένες απόψεις και στη συνοχή και την

¹⁶⁸ Βλ. Λιναρδάκη, Χ. (2018), «Η κριτική στο διαδίκτυο σήμερα», vakxikon.gr, τεύχος 41, διαθέσιμο στο <https://www.vakxikon.gr/kritikh-vivliou-diadiktyo/> (ημ/νία ανάκτησης: 23.3.2018).

¹⁶⁹ Ο παραδοσιακός ρόλος του κριτικού-ερμηνευτή είναι εκείνος του διαμεσολαβητή ανάμεσα στο κείμενο, που εμφανίζεται κατά κάποιο απρόσιτο, και στο αναγνωστικό κοινό. Βλ. Valdés, M. (1989/2010), «Περί ερμηνείας», στο Angenot, M. et al. (επιμ.), ό.π., 442.

¹⁷⁰ Βλ. λήμμα «Μοντερνισμός και μεταμοντερνισμός» στο Abrams, M.H. (1957/2016), ό.π., 271-275.

αντοχή του δυτικού πολιτισμού. Ο Μοντερνισμός εκτόπισε το ρομαντικό εγώ της παραδοσιακής λογοτεχνίας και το αντικατέστησε με ένα εγώ διασπασμένο απέναντι στην πραγματικότητα και τη χρονικότητα, που δεν αποτελούν πλέον αντικειμενικές σταθερές μέσω της ανατροπής θεμελιωδών συμβάσεων της προγενέστερης λογοτεχνικής παραγωγής, π.χ. τη διάσπαση της αφηγηματικής συνέχειας, την προσφυγή στη διακειμενικότητα και την υιοθέτηση καινοτόμων αφηγηματικών τεχνικών, όπως η ελλειπτική γραφή και η τεχνική της ροής της συνείδησης κ.λπ., όπως εμφανίζονται στα δείγματα γραφής της περιόδου (π.χ. στον *Ulysses-Οδυσσέας* του James Joyce ή την *Waste land-Έρημη Χώρα* του T.S. Eliot,¹⁷¹ καθώς και το έργο της Virginia Woolf).

Η αυτοέκφραση, που επιτράπηκε για πρώτη φορά στον Ρομαντισμό, μετατράπηκε στον Μοντερνισμό σε κατακερματισμό του εαυτού. Ο συγγραφέας πλέον εμφανίζεται διασπασμένος από τον γύρω κόσμο. Πρόκειται για μια παρατήρηση που δεν γίνεται σε κανένα σημείο της θεωρίας της επικοινωνίας, στην οποία ο άνθρωπος εμφανίζεται αδιαλείπτως εντός του κόσμου και σε ενεργό συνδιαλλαγή και αλληλεπίδραση μαζί του. Παρουσιάζεται επομένως, σε αυτό το σημείο, μία ενδιαφέρουσα διάσταση ανάμεσα στις δύο θεωρίες, στην οποία θα μπορούσε ενδεχομένως να υπεισέλθει ένα τρίτο επιστημονικό πεδίο, της ψυχολογίας ή της κοινωνιολογίας.

4.1.1 Ο θάνατος του συγγραφέα

Όλα τα παραπάνω διατυπώνονται, ενώ ήδη ο Roland Barthes – ένας από τους επιφανέστερους εκπροσώπους του **Δομισμού**, που ωστόσο βαθμιαία απομακρύνθηκε από μια αυστηρά δομιστική θέση, όπως δείχνουν τα ωριμότερα έργα του (π.χ. το *S/Z*) –¹⁷² έχει εκδώσει το δοκίμιό του με τίτλο «Ο θάνατος του συγγραφέα»,¹⁷³ με το οποίο κατακρίνει την τάση της λογοτεχνίας να επικεντρώνεται «κατά τυραννικό τρόπο» στον συγγραφέα, την ιστορία του, τις προτιμήσεις του, κ.λπ.

Στο μαχητικό αυτό δοκίμιο, ο Barthes υποστηρίζει ότι το κείμενο είναι «ένας χώρος με πολλαπλές διαστάσεις, όπου παντρεύονται και αλληλοαμφισβητούνται ποικίλες γραφές, από τις οποίες καμία δεν είναι η αρχική. Το κείμενο είναι ένα πλέγμα αναφορών, προερχομένων από τις χίλιες τόσες εστίες πολιτισμού. [...] Ο συγγραφέας δεν μπορεί παρά μόνο να μιμηθεί μία κίνηση πάντα προγενέστερη, ποτέ αρχική».¹⁷⁴

¹⁷¹ Στο ίδιο.

¹⁷² Βλ. Newton, K.M. (1988/2013), «Δομισμός και Σημειωτική» στο Newton, K.M. (επιμ.), *Η λογοτεχνική θεωρία του εικοστού αιώνα*, μτφρ.: Α. Κατσικερός & Κ. Σπαθαράκης, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 143-147.

¹⁷³ Barthes, R. (1967), “The Death of the Author”, *Aspen*, No 5-6, μτφρ.: R. Howard, διαθέσιμο στο <http://www.ubu.com/aspen/aspen5and6/threeEssays.html> Η ελληνική μετάφραση από το Barthes, R. (2007), «Ο θάνατος του συγγραφέα», *Εικόνα-Μουσική-Κείμενο*, μτφρ.: Γ. Σπανός, Αθήνα: εκδ. Πλέθρον, 137-143.

¹⁷⁴ Στο ίδιο, 141.

Ο συγγραφέας επομένως, κατά τον Barthes, είναι το παρελθόν του ίδιου του έργου του. Ούτως ή άλλως όμως το νόημά του το έργο δεν το βρίσκει στην προέλευσή του (δηλαδή στον συγγραφέα), αλλά στον προορισμό του, που δεν είναι άλλος από τον *αναγνώστη*. Αυτός «κρατά, συναθροισμένα στο ίδιο πεδίο, όλα τα ίχνη από τα οποία έχει συγκροτηθεί το γραπτό».¹⁷⁵ Και η γέννηση του αναγνώστη πρέπει να εξαγοραστεί με τον θάνατο του συγγραφέα. Για τον αναγνώστη, ωστόσο, θα γίνει εκτενής αναφορά στην §4.4 παρακάτω.

*Η θεώρηση του Barthes είναι απόλυτη και ισοδυναμεί με υποβιβασμό του 1, ο οποίος «από ένα εμπρόθετο υποκείμενο μετατρέπεται σε απλή λειτουργία του κειμένου».*¹⁷⁶ *Ακόμη πιο δραματικά, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι, αν λαμβάναμε κατά γράμμα τις απόψεις του Barthes, ο τύπος 1 θα καταργείτο από το βασικό επικοινωνιακό μοντέλο, το οποίο θα συρρικνωνόταν πλέον σε δύο μόνο συντελεστές: το 2 και τον 3.*

Στη θεωρία της επικοινωνίας, στα περισσότερα μοντέλα για τη μαζική επικοινωνία, ο 1 ουσιαστικά αποσιωπείται ή μοιάζει να υποκαθίσταται (δεν είναι πάντα σαφές τι ακριβώς συμβαίνει) από το Μέσο (=17a). Επίσης, σε όλα τα μοντέλα που θεωρήθηκε ότι εκφράζουν τα τεκταινόμενα στην κοινωνία του δικτύου, επικέντρωση γίνεται κατά βάση στον 3 – ο 1 δεν έχει καν παρουσία. Επομένως, παρατηρείται εδώ σύγκλιση των δύο πεδίων σε σχέση και με τον «θάνατο του συγγραφέα».

4.2. Με επίκεντρο το κείμενο

Προτού ακόμη ο Barthes εκθρονίσει τον συγγραφέα, άλλες σχολές, όπως ο **Ρωσικός φορμαλισμός** (αρχές 20ού αι.), έχουν αρχίσει να στρέφουν την προσοχή τους προς διαφορετικούς παράγοντες της διαδικασίας της λογοτεχνίας. Στον Ρωσικό φορμαλισμό, συγκεκριμένα, απαντάται η πεποίθηση ότι το ουσιώδες μέρος της πρόθεσης του συγγραφέα είναι ό,τι εντάσσεται τελικά στο έργο του, δηλαδή η πρόθεση που έχει σημασία είναι η πρόθεση του συγγραφέα όπως πραγματώνεται,¹⁷⁷ οπότε παύει να ενδιαφέρει ή να αναζητείται.

Όσο για το νόημα του λογοτεχνικού κειμένου, ο Ρωσικός φορμαλισμός το αναζητεί αλλού: στους μηχανισμούς της λογοτεχνίας και στις δομικές αρχές του λογοτεχνικού κειμένου, με άλλα λόγια, στις ιδιότητες που καθιστούν ένα κείμενο λογοτεχνικό: «Τι είναι το λογοτεχνικό έργο; Ποια είναι η δομή του; Ποια είναι τα στοιχεία αυτής της δομής και ποιες οι καλλιτεχνικές λειτουργίες τους; Τι είναι είδος, ύφος, πλοκή, μύθος, μοτίβο, ήρωας, μέτρο, ρυθμός, μελωδία, κ.λπ.».¹⁷⁸ Σημειώνεται, επομένως, στο πλαίσιο του Ρωσικού

¹⁷⁵ Στο ίδιο, 143.

¹⁷⁶ Abrams, M.H. (2014), *Τι είναι μια ανθρωπιστική κριτική;*, μτφρ.: Άρης Μπερλής, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 19-20.

¹⁷⁷ Brooks, K. (1951), *ό.π.*, 246-252.

¹⁷⁸ Medvedev, P.N. – Bakhtin, M.M. (1978), “The Object, Tasks and Methods of Literary History”, *The Formal Method in Literary Scholarship: A Critical Introduction*

φορμαλισμού, μια δυναμική πρώτη μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τον συγγραφέα (=1) στο κείμενο (=2) και στις ιδιότητές του.

Στη θεωρία της επικοινωνίας, το 2 τέθηκε για πρώτη φορά στο προσκήνιο με το μοντέλο των Shannon & Weaver (βλ. §3.1.2).

Στο ίδιο μήκος κύματος με τον Ρωσικό φορμαλισμό κινείται και η αμερικανική **Νέα κριτική** (δεκαετία 1930 κ.ε.), η οποία αντλεί από το κριτικό έργο του T.S. Eliot, αλλά και τα θεωρητικά γραπτά του A.A. Richards.¹⁷⁹ Η Νέα Κριτική αντιτάσσεται με τη σειρά της στις προσεγγίσεις που ασχολούνταν με ζητήματα όπως η συγγραφική πρόθεση και οι ιστορικές σκοπιμότητες. Ασχολείται με τον τρόπο αλληλεπίδρασης στοιχείων της λογοτεχνίας γενικά και της ποίησης ειδικότερα με τη σημασιολογία της γλώσσας, καθιστώντας το ποιητικό μήνυμα μοναδικό. Και στη Νέα κριτική, η προσοχή είναι στραμμένη κατά κύριο λόγο στο *κείμενο*, το οποίο αντιμετωπίζεται ως ανεξάρτητο αντικείμενο.¹⁸⁰

Όσο για τον συγγραφέα, ο εκπρόσωπος της Νέας κριτικής John Ellis στο δοκίμιό του “The Relevant Context of a Literary Text”,¹⁸¹ αναφέρει την επινόηση του όρου «προθεσιακή πλάνη» (intentional fallacy, που έχει μεταφραστεί στα ελληνικά και ως «προθετική ψευδαισθηση») από τους Winsatt & Beardsley, οι οποίοι θέλησαν να υποστηρίξουν ότι η πρόθεση του συγγραφέα δεν είναι προσιτή στον κριτικό ή τον αναγνώστη και ότι, ακόμη και εάν ήταν, δεν θα μπορούσε να αποτελέσει επαρκή βάση αξιολόγησης και ερμηνείας ενός έργου. Υπερθεματίζοντας, ο Ellis γράφει: «Ως εκ τούτου, η απόφαση να αντιμετωπίσουμε ένα κείμενο ως λογοτεχνικό είναι από μόνη της μια απόφαση που ούτε ανάγει το κείμενο στον δημιουργό του ούτε το αντιμετωπίζει ως μήνυμα που προέρχεται από αυτόν».¹⁸²

Το ερώτημα του τι είναι αυτό που κάνει ένα κείμενο λογοτεχνικό ανάγεται στο ζήτημα του *περιεχομένου* του κειμένου, αλλά δεν περιορίζεται σε αυτό. *Μορφικά στοιχεία* υπεισέρχονται επίσης στη συζήτηση, καθώς και άλλα, τα οποία αναφέρονται διεξοδικότερα στην ακόλουθη §4.2.1.

to Sociological Poetics, μτφρ.: A.J. Wehrle, Baltimor: Johns Hopkins University Press, 26-37. Η διερεύνηση των δομικών στοιχείων του κειμένου από τους Ρώσους φορμαλιστές καταδεικνύει την ιδεολογική τους συγγένεια με τον Δομισμό.

¹⁷⁹ Βλ. Newton, K.M. (1988/2013), «Η Νέα Κριτική και η Κριτική του Λήβις», στο Newton, K.M. (επιμ.), *ό.π.*, 33-37. Ενδεικτικά έργα: Richards, I.A. (1970), *Poetics and Sciences: A Reissue of “Science and Poetry” (1926, 1935) with Commentary*, London: Routledge and Kegan Paul· Eliot, T.S. (1928), *The Sacred Wood: Essays on Poetry and Criticism*, London.

¹⁸⁰ Στο ίδιο, Newton, K.M. (1988/2013), *ό.π.*, 33.

¹⁸¹ Δημοσιευμένο στο *The Theory of Literary Criticism: A Logical Analysis*, Berkeley: University of California Press, 1974, 104-121.

¹⁸² Στο ίδιο, 112, όπου γίνεται αναφορά και στο Mowatt, D.G. (1965), “Language, Literature and Middle High German”, *Seminar: A Journal of Germanic Studies*, 1, 72.

Υπενθυμίζεται σε αυτό το σημείο ότι διάκριση ανάμεσα στη μορφή και το περιεχόμενο του 2 (=2a, 2b) είχε γίνει στο γενικό μοντέλο επικοινωνίας του Gerbner (§3.1.4).

4.2.1 Με βάση το κείμενο, αλλά πέρα από αυτό

Τη δεκαετία του 1970 εμφανίζεται ο **Δομισμός**, ο οποίος επηρεάστηκε από τις γλωσσικές αρχές του Ελβετού γλωσσολόγου Ferdinand de Saussure (1875-1913). Η δομιστική λογοτεχνική κριτική επικεντρώνεται στο σύστημα των *συμβάσεων* που επιτρέπουν την ύπαρξη της λογοτεχνίας και αποδίδει μικρή σημασία σε θεωρήσεις που στρέφονται στον ρόλο του δημιουργού ή τις συνθήκες μέσα στις οποίες δημιουργείται ένα κείμενο.¹⁸³

Ο Roman Jakobson, το επικοινωνιακό μοντέλο του οποίου συζητείται στο κεφάλαιο για τη θεωρία της επικοινωνίας (βλ. §3.1.6), και ο οποίος θεωρείται σημαντική μορφή του Δομισμού της Πράγας (αλλά και του Ρωσικού φορμαλισμού), επηρεάζεται ιδιαίτερα από τον Saussure και με βάση τις δομές του ψάχνει να βρει το νόημα της ποίησης (ως κυρίαρχης λειτουργίας της λογοτεχνίας)¹⁸⁴ στον τρόπο με τον οποίο γίνεται η διαχείριση της γλώσσας σε ένα ποίημα. Ουσιαστικά, δηλαδή, δεν ασχολείται με το κείμενο αυτό καθαυτό, όσο με την αφηρημένη ιδιότητα που προσδίδει στο ποίημα την ποιητικότητα του και ξεχωρίζει τον ποιητικό λόγο από τον αντίστοιχο καθημερινό.

Και ο Todorov, άλλος επιφανής εκπρόσωπος του Δομισμού, μιλώντας ακριβώς για την ποιητική, δηλώνει ότι αντικείμενό της δεν είναι το λογοτεχνικό έργο/κείμενο καθαυτό, αφού κάθε έργο είναι μία μόνο από τις πολλές δυνατικές εκδηλώσεις μιας *αφηρημένης και γενικής δομής*, που κάνει ένα έργο να συνιστά λογοτεχνία. Η ποιητική, επομένως, είναι μια θεωρία για τη δομή και τη λειτουργία του λογοτεχνικού λόγου.¹⁸⁵

Τα ζητήματα αυτά προσπάθησε ο Jakobson να τα εξηγήσει με το μοντέλο που προαναφέρθηκε, το οποίο αναλύεται στο οικείο σημείο (§3.1.6), η αφηρημένη και γενική δομή όμως για την οποία γίνεται λόγος εδώ, θα μπορούσε να ενταχθεί στην έννοια του προϋπάρχοντος πλαισίου, π.χ. στο «προϋπάρχον πλαίσιο ως αόρατη παρτιτούρα» (=25), η οποία απαντήθηκε στο πλαίσιο του μοντέλου της ορχήστρας (βλ. §3.2.3).

Στο ίδιο μήκος κύματος με τον Jakobson, ο Roland Barthes εστιάζει στις λειτουργίες της *δήλωσης* και της *συμπαραδήλωσης* (denotation, connotation) του κειμένου. Συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι η συμπαραδήλωση είναι μία από τις αιτίες που δεν επιτρέπουν στο γραπτό κείμενο να προσδιορίσει επαρκώς το

¹⁸³ Newton, K.M. (1988/2013), «Δομισμός και Σημειωτική», στο Newton, K.M. (επιμ.), *ό.π.*, 143-147.

¹⁸⁴ Jakobson, R. (1960), “Closing Statement: Linguistics and Poetics” στο Sebeok, T.A. (επιμ.), *Style in Language*, New York: Wiley, 356.

¹⁸⁵ Βλ. Τοντόροφ, Τ. (1968/1989), *Ποιητική*, μτφρ.: Α. Καστρινάκη, Αθήνα: εκδ. Γνώση, *passim*.

νόημά του (θα μπορούσε να ειπωθεί ότι είναι μία από τις αιτίες της απροσδιοριστίας που βρίσκεται στη βάση της λογοτεχνικότητάς του), καθώς η συμπαραδηλωτική σημασία παραπέμπει ολοένα σε αναφορές εντός και εκτός του ιδίου.¹⁸⁶

Η δήλωση και η συμπαραδήλωση είναι έννοιες που απαντώνται πρωτίστως στη Σημειωτική θεωρία, εκπρόσωπος της οποίας ήταν επίσης ο Barthes. Απαντήθηκαν και στο κεφάλαιο για την επικοινωνία, στην §3.2.2, που αναφέρεται στη Σημειωτική (τύποι 23 και 23a).

4.2.1.1 Μαζική κουλτούρα¹⁸⁷

Τα όποια συμπεράσματα για τη λογοτεχνικότητα των ποιητικών και λοιπών λογοτεχνικών έργων έρχεται να σαρώσει ο οδοστρωτήρας της «μαζικής κουλτούρας».

Υπενθυμίζεται ότι η έννοια της μαζικής κουλτούρας πρωτο-αναφέρθηκε στο κεφάλαιο για την επικοινωνία, όπου θεωρήθηκε ότι αποτελεί τον τύπο 25a. Η ίδια η μάζα (ως δέκτης) θεωρείται ότι αποτελεί τον τύπο 3a (βλ. συναφή συζήτηση στα κελεύσματα της Σχολής της Φραγκφούρτης – §3.3.1).

Ο οδοστρωτήρας αυτός κλονίζει την όποια βεβαιότητα περί ορίων του λογοτεχνικού κειμένου. Το «λαϊκό» ή «κοινότοπο» εισβάλλει στην τέχνη γενικά και τη λογοτεχνία ειδικότερα. Στον ευρύτερο κύκλο του θεσμού της λογοτεχνίας, κάποιες μορφές μαζικής κουλτούρας έχουν καταλάβει ήδη σημαίνουσα θέση, κατακτώντας ένα νέο αστικό κοινό (γυναικείο κατά βάση, αλλά και των νέων κοινωνικών στρωμάτων που προκύπτουν από τη βιομηχανοποίηση και την αστυφιλία): πρόκειται για τον τομέα της «παραλογοτεχνίας», όπως θα ονομαστεί αργότερα, δηλαδή για κάποια γένη όπως το λαϊκό μυθιστόρημα, το αστυνομικό, η επιστημονική φαντασία, αλλά και η ελαφριά «βιομηχανική λογοτεχνία» τύπου Άρλεκιν.¹⁸⁸ Το γεγονός ότι τα εν λόγω έργα διαβάζονταν περισσότερο από τα κλασικά και ότι η λογοτεχνία του στενού κύκλου αναγκάζεται να τα επανοικειωθεί με την παρωδία του kitsch, την ειρωνεία κ.λπ., δείχνει ότι τα γένη δεν χωρίζονται μεταξύ τους με στεγανά, ανεξαρτήτως της αναγνώρισής τους. Το γεγονός αυτό δημιουργεί επίσης μια φοβερή υποψία στη λογοτεχνία, η οποία αναγκάζεται να ρίξει ένα νέο βλέμμα στον ίδιο της τον εαυτό.

¹⁸⁶ Barthes, R. (1973/2002), *S/Z*, μτφρ.: R. Miller, UK: Blackwell, 8.

¹⁸⁷ Καθώς ένα μεγάλο τμήμα του κεφαλαίου της θεωρίας της επικοινωνίας αφορά τα μοντέλα μαζικής επικοινωνίας, δεν θα ήταν δυνατό να μη γίνει και σε αυτό το κεφάλαιο μια αντίστοιχη αναφορά στη μαζική κουλτούρα και στις επιπτώσεις της στη λογοτεχνία, μέσα από τη ματιά διαφόρων θεωρητικών. Άλλωστε, η συζήτηση είναι παραγωγική από πλευράς αντιστοίχισης τύπων.

¹⁸⁸ Βλ. Robin, R. (1989/2010), «Επέκταση και απροσδιοριστία της έννοιας της λογοτεχνίας», στο Angenot, M. et al. (επιμ.), ό.π., 85.

Η «παραλογοτεχνία» είναι μορφή «μαζικής κουλτούρας» και αντιστοιχεί στον τύπο 25a (βλ. §3.3.1).

Μιλώντας γι' αυτό το θέμα, που θέτει τη λογοτεχνία ενός ιδεατού Κανόνα¹⁸⁹ εν αμφιβόλω, ο Mikhaïl Bakhtin υποστηρίζει (ενάντια στους δομιστές και τους φορμαλιστές) ότι ο καθημερινός, κοινός λόγος χρησιμοποιεί τις ίδιες ακριβώς τεχνικές με τον ποιητικό, είναι εξίσου παιγνιώδης με αυτόν και διαφοροποιείται μόνο σε επίπεδο πραγματολογικής και κοινωνικής λειτουργίας και πρόσληψης. Επομένως, κατά τον Bakhtin, δεν υπάρχει λόγιος πολιτισμός, δεν υπάρχει λογοτεχνία άξια του ονόματός της που να μην επανεγγράφεται, ακόμα και εν αγνοία της, σε μια τεράστια λαϊκή κληρονομιά.¹⁹⁰

Συνηγορώντας με τον Bakhtin, ο Pierre Bourdieu, ο οποίος αναγνωρίζει τρεις πολιτιστικά πεδία γούστου: το «νόμιμο» (legitimate) ή κυρίαρχο γούστο, το «μεσαίο» ή μικροαστικό (middle-brow) και το «λαϊκό» (popular),¹⁹¹ θεωρεί ότι το τελευταίο βασίζεται στο συνεχές δούνα και λαβείν τέχνης και ζωής και σε «ένα βαθιά ριζωμένο αίτημα συμμετοχικότητας». Αντίθετα, ο Umberto Eco αναφέρεται διεξοδικά στην έννοια του kitsch που, καλύπτοντας τεχνηέντως την επιθυμία για γόητρο, παράγει έργα μιας ψευδώς επιτηδευμένης, αλλά ουσιαστικά ευτελούς αισθητικής, τα οποία «μετατρέπουν τη γνώση σε εμπορεύσιμη ψευδαίσθηση».¹⁹²

Στην §3.3.1, είχε γίνει αναφορά στον Adorno, σύμφωνα με τον οποίο η μαζική κουλτούρα είναι «πολιτισμός» που κατασκευάζεται από συγκεκριμένα κέντρα ως μέσο ψυχολογικού ελέγχου και απευθύνεται στη μάζα. Και η μάζα, όπως υποστήριξε ο Walter Benjamin (στην ίδια §3.3.1) εξαλείφει τις ατομικές αντιδράσεις.

¹⁸⁹ Ο «Δυτικός λογοτεχνικός κανόνας» είναι το σώμα των λογοτεχνικών έργων που έχουν θεωρηθεί κλασικά στη δυτική λογοτεχνική παράδοση. Βλ. Bloom, H. (1995), *The Western canon: the books and school of the ages*, New York: Riverhead Books. Συζήτηση για την αμφισβήτηση του κανόνα, βλ. στο <http://selidodeiktes.greek-language.gr/lemmas/1516/1467> (ημ/νία ανάκτησης: 6.3.2018).

¹⁹⁰ Bakhtine (Bakhtin), M.M. (1970), *L'oeuvre de François Rabelais et la culture populaire au Moyen Age et sous la Renaissance*, Paris: Gallimard, όπως αναφέρεται στο Robin, R. (1989/2010), ίδιο ό.π.

¹⁹¹ Bourdieu, P. (1979/1996), *A Social Critique of the Judgement of Taste*, trans.: R. Nice, Cambridge, MA: Harvard University Press, 16 [Πρωτότυπος τίτλος: *Distinction. Critique sociale du jugement*]. Η μετάφραση από το Εμμανουήλ, Δ., Κανταντζόγλου, P. & Σουλιώτη, N. (2016), «Εισαγωγή: Κοινωνικές τάξεις και πολιτιστική κατανάλωση - μια πολλαπλά επίμαχη σχέση», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 146(146), 8, διαθέσιμο στο: <http://dx.doi.org/10.12681/grsr.10642> (ημ/νία ανάκτησης 6.3.2018).

¹⁹² Έκο, Ο. (1964/1987), *Κήνσορες και Θεράποντες*, μτφρ. Έ. Καλλιφατίδη, Αθήνα: εκδ. Γνώση, 135-138. Βλ. επίσης Eco, U. (1988/2007), *On Ugliness*, μτφρ. Alistair McEwan, London: Harvill Secker, 394.

4.3 Με βάση το συγκεκριμένο

Στη δεκαετία του 1960, με τον **Μεταδομισμό** έρχεται στο προσκήνιο το συγκεκριμένο. Ο Μεταδομισμός στηρίζεται ιδιαίτερα στο έργο του Γάλλου φιλόσοφου Jacques Derrida, ο οποίος υποστηρίζει ότι το νόημα υπάρχει ανεξάρτητα από τη γλώσσα και ότι αυτό που το προσδιορίζει είναι το *συγκεκριμένο*. Μιλώντας για *différance*¹⁹³ συγκεκριμένα, ο Derrida διατείνεται ότι η ανεξαρτησία της γραφής συνεπάγεται μια επ' αόριστον αναβολή του νοήματος, που δεν μπορεί ποτέ να είναι απόλυτα παρόν, αφού η γραφή παράγει νόημα σε έναν απεριόριστο αριθμό δυνητικών συγκεκριμένων, τα οποία εκτείνονται πέρα από την εποχή της γραφής της, στο μέλλον.

Το κείμενο, με άλλα λόγια, προσλαμβάνει νόημα ανάλογα με τη συγκυρία στην οποία ερμηνεύεται και ανάλογα με το εκάστοτε συγκεκριμένο, το οποίο όμως αποτελεί τμήμα ενός άλλου συγκεκριμένου κ.ο.κ. *ad infinitum*.¹⁹⁴ Ο Derrida υποστηρίζει, επίσης, ότι “il n'y a pas de hors-texte”,¹⁹⁵ το οποίο εσφαλμένα μεταφράστηκε τόσο στα αγγλικά όσο και στα ελληνικά ως «δεν υπάρχει τίποτα έξω από το κείμενο», καθώς ο ίδιος ο Derrida διασαφήνισε σε μεταγενέστερο έργο του¹⁹⁶ πως εννοούσε ότι «δεν υπάρχει τίποτα έξω από το συγκεκριμένο».

Το συγκεκριμένο αντιστοιχεί στον τύπο 16 (βλ. μοντέλο του Gerbner, §3.1.4), όμως εδώ γίνεται λόγος και για συγκυρία, δηλαδή για τις συνθήκες που επικρατούν κατά τη στιγμή της διαμόρφωσης του 2. Όπως υπογραμμίστηκε και νωρίτερα (βλ. συζήτηση για τη συγκυρία στην §4.1 πιο πάνω, στο σημείο για τον Θετικισμό, τον Ρεαλισμό και τον Ιστορικισμό), η έννοια των συνθηκών μέσα στις οποίες συντάσσεται ή παραλαμβάνεται ένα μήνυμα δεν έχει συζητηθεί στη θεωρία της επικοινωνίας (τουλάχιστον όχι στα υπό εξέταση μοντέλα) με ανάλογη έμφαση, ενώ ο τύπος 24 (=ιστορικές συνθήκες που καθορίζουν το 2) αφορά το παρελθόν (βλ. Σημειωτική θεωρία, §3.2.2).

Στη δεκαετία του 1960, η **Ερμηνευτική** προσπαθεί με τη σειρά της, από την πλευρά του συγκεκριμένου, να πραγματευθεί το γεγονός ότι οι λέξεις ενός κειμένου του παρελθόντος παραμένουν σταθερές, ενώ οι συνθήκες που επικρατούσαν όταν παράχθηκε έχουν πάψει να υφίστανται.¹⁹⁷ Ένας από τους

¹⁹³ Λογοπαίγνιο με τη γαλλική λέξη *différence* που σημαίνει «διαφορά», αλλά και «αναβολή».

¹⁹⁴ Newton, K.M. (1988/2013), «Μεταδομισμός», στο Newton, K.M. (επιμ.), ό.π., 193-197.

¹⁹⁵ Derrida, J. (1967/1997), *Of grammatology*, Baltimore & London: Johns Hopkins University Press, 158. [Τίτλος πρωτοτύπου: *De la grammatologie*]. Διαθέσιμο στο: https://monoskop.org/images/8/8e/Derrida_Jacques_Of_Grammatology_1998.pdf (ημ/νία ανάκτησης: 23.2.2018).

¹⁹⁶ Derrida, J. (1977/1988), “Afterword”, στο Derrida, J., *Limited Inc.*, Evanston IL: Northwestern University Press, 136. Διαθέσιμο στο: <http://lab404.com/misc/ltdinc.pdf> (ημ/νία ανάκτησης: 23.2.2018).

¹⁹⁷ Βλ. Newton, K.M. (1988/2013), «Ερμηνευτική», στο Newton, K.M. (επιμ.), ό.π., 79-82.

σπουδαιότερους εκπροσώπους της Ερμηνευτικής, ο Hans-Georg Gadamer θεωρεί ότι αυτό αντιμετωπίζεται με μια «συγχώνευση οριζόντων» (Horizontverschmelzung ή fusion of horizons) – του ορίζοντα του *κειμένου* ως ενσάρκωσης εμπειριών του παρελθόντος, με τον ορίζοντα των *ενδιαφερόντων/προκαταλήψεων του ερμηνευτή* του στο παρόν.¹⁹⁸ Όσο για τον συγγραφέα, ο Gadamer ισχυρίζεται ότι το νόημα ενός κειμένου δεν μπορεί να περιοριστεί στις σκέψεις του δημιουργού του.

Ωστόσο, δεν έχουν την ίδια άποψη όλοι οι εκπρόσωποι της Ερμηνευτικής: ο P.D. Juhl, για παράδειγμα, ισχυρίζεται ότι η ερμηνεία ενός κειμένου μπορεί να αρχίσει μόνο εφόσον ο κριτικός παραδεχθεί ότι συνιστά δημιουργήμα ανθρώπινης πρόθεσης, προσθέτοντας ότι είναι παράλογο να ερμηνεύουμε τα κείμενα σαν να μην έχουν συγγραφέα.¹⁹⁹

Στην Ερμηνευτική, επομένως, φωτίζονται οι ακόλουθοι παράγοντες, εξαιρουμένου του συγγραφέα, για τον οποίο υπάρχει διχογνωμία: το κείμενο (=2), οι ιστορικές συνθήκες που καθορίζουν το 2 (=24) και τα ενδιαφέροντα/οι προκαταλήψεις του ερμηνευτή, δηλ. του 3 (=15 και 15c). Υπάρχει, κατά συνέπεια, σύνδεση με τα επικοινωνιακά μοντέλα του Gerbner (§3.1.4) και του Rosengren (§3.3.4).

Η συγχώνευση οριζόντων κειμένου και αναγνώστη αναδεικνύει τους δύο συντελεστές σαν μία ενότητα και παραπέμπει εν πολλοίς στο επικοινωνιακό μοντέλο του Gerbner (§3.1.4), όπου το νόημα θεωρείται ότι προκύπτει από τη διαλεκτική ανάμεσα στο 2 και το 3. Βέβαια, η έμφαση εδώ στην ενότητα του 2 και του 3 υπερβαίνει την απλή διαλεκτική μεταξύ τους. Θα μπορούσε και να ειπωθεί ότι το 2 και το 3 συγχωνεύονται σε έναν νέο παράγοντα, που δεν προβλέπεται στα επικοινωνιακά μοντέλα.

Τέλος, έγινε νωρίτερα σύντομη αναφορά στον Ιστορισμό, ο οποίος βασίζεται στην αρχή ότι μόνη η ιστορία καθορίζει την πραγματικότητα, τη γνώση και την επιστήμη. Στη λογοτεχνία, ο Ιστορισμός εκφράστηκε ως η αναζήτηση και η εξήγηση των ιστορικών συμφραζομένων ενός κειμένου ή της δεδομένης συγκυρίας εντός της οποίας παράχθηκε. Το 1980 προτείνεται από τον Steven Greenblatt ο όρος **Νέος ιστορισμός**, με τον οποίο εισάγεται μια νέα μέθοδος:²⁰⁰ «Αντί για ένα λογοτεχνικό προσκήνιο κι ένα ιστορικό φόντο, [ο Νέος ιστορισμός] οραματίζεται και ασκεί έναν τρόπο μελέτης, στον οποίο λογοτεχνικά και μη λογοτεχνικά κείμενα λαμβάνουν ίσο βάρος, ρίχνοντας φως

¹⁹⁸ Gadamer, H.-G. (1960/2010), “Language as Determination of the Hermeneutic Object”, *Truth and Method*, μτφρ.: J. Weinsheimer & D.G.Marshall, London/NY: Continuum, 391-397.

¹⁹⁹ Juhl, P.D. (1981/2014), “The Appeal to the Text: What are we Appealing to?”, *Interpretation: An Essay in the Philosophy of Literary Criticism*, Princeton: Princeton University Press, 69-76.

²⁰⁰ Greenblatt, S. (1980), *Renaissance Self-Fashioning: From More to Shakespeare*, Chicago: University of Chicago Press.

ή θέτοντας ερωτήματα το ένα στο άλλο [...] ως εκφράσεις της ίδιας ιστορικής στιγμής».²⁰¹ Ο Νέος Ιστορισμός, επομένως, φωτίζει το *συγκείμενο* ενός κειμένου, με σκοπό ωστόσο να ερμηνεύσει την πρόθεση του συγγραφέα, όπως τη διαμόρφωσαν οι *ιστορικές συνθήκες* μέσα στις οποίες παράχθηκε.

Εδώ υπάρχει αντιστοίχιση με τον τύπο 16 (=συγκείμενο, βλ. μοντέλο του Gerbner, §3.1.4), αλλά και με τον τύπο 24 (=ιστορικές συνθήκες που καθορίζουν το 2, βλ. Σημειωτική θεωρία, §3.2.2).

4.3.1 Στρατευμένη λογοτεχνία: η περίπτωση της Μαρξιστικής κριτικής²⁰²
Η Μαρξιστική κριτική, όπως φανερώνει και το όνομά της, εδράζεται στη θεωρία του Karl Marx, αλλά και στην αντίστοιχη του ομοϊδεάτη φίλου του και στοχαστή Friedrich Engels.²⁰³ Οι δύο αυτοί μαζί συνέγραψαν, την περίοδο 1845-1846, το έργο *Deutsche Ideologie*, εισάγοντας το θέμα της ιδεολογίας το οποίο εξελίσσεται σε κεντρική έννοια της μαρξιστικής κριτικής. Η δεσπόζουσα ιδεολογία μιας εποχής, με τη χαρακτηριστική μαρξιστική σημασία της, θεωρείται προϊόν της αντίστοιχης οικονομικής δομής, καθώς και των ταξικών σχέσεων και συμφερόντων που διαμορφώνει η εν λόγω δομή. Στη διάσημη μεταφορά του, ο Marx παρουσιάζει την ιδεολογία ως «εποικοδόμημα» που στηρίζεται στη «βάση» του κοινωνικο-οικονομικού συστήματος. Έτσι, όταν ένας μαρξιστής κριτικός αναλαμβάνει να εξηγήσει τη λογοτεχνία μιας εποχής, δεν την αποτιμά με γνώμονα κάποια άχρονα κριτήρια, αλλά ως προϊόν των οικονομικών και των ιδεολογικών δεδομένων της συγκεκριμένης εποχής.

Αυτό, δε, που έχει επικριθεί ως «χυδαίος μαρξισμός» είναι ουσιαστικά η απαίτηση να συμμορφώνεται η λογοτεχνία με μία επίσημη κομματική γραμμή, ασκώντας ουσιαστικά προπαγάνδα – κάτι που παρουσιάστηκε στο κοινό ως αξίωση για έναν «σοσιαλιστικό ρεαλισμό», ο οποίος αντανάκλα την «αληθινή πραγματικότητα».²⁰⁴

Έτσι, π.χ. ο Georg Lukács, συμπλέοντας με αυτές τις απόψεις, γράφει πως «η προοπτική του σοσιαλισμού δίνει στη λογοτεχνία τη δυνατότητα να προσεγγίσει την κοινωνική και ιστορική ζωή εφοδιασμένη με αληθινή συνείδηση».²⁰⁵ Αλλού²⁰⁶ κατακρίνει τον αστικό τρόπο ζωής, σημειώνοντας ότι

²⁰¹ Barry, P. (1994/2013), *Γνωριμία με τη θεωρία: Μια εισαγωγή στη λογοτεχνική και πολιτισμική θεωρία*, μτφρ. Α. Νάτσινα, Αθήνα: Βιβλιόραμα.

²⁰² Ο ορισμός της επικοινωνίας ως διαδικασίας που εμπλέκει πειθώ και η χρήση της για σκοπούς προπαγάνδας υπαγορεύουν μια αναφορά στη Μαρξιστική κριτική, που επιτάσσει εν πολλοίς την προπαγανδιστική λογοτεχνία, για λόγους συμμετρίας, μολονότι η εν λόγω αναφορά δεν είναι παραγωγική από πλευράς παραγόντων.

²⁰³ Βλ. λήμμα «Μαρξιστική κριτική» στο Abrams, M.H. (1957/2016), *ό.π.*, 220-229.

²⁰⁴ Newton, K.M. (1988/2013), «Μαρξιστική και Νεομαρξιστική κριτική», στο Newton, K.M. (επιμ.), *ό.π.*, 273-277.

²⁰⁵ Lukács, G. (1958), «Der kritische Realismus in der sozialistischen Gesellschaft» στο *Wider den missverstandenen Realismus*, Hamburg: Claassen Verlag, 97-153.

²⁰⁶ Λούκατς, Γκ. (1986), *Η ψυχή και οι μορφές*, μτφρ.: Α. Οικονόμου, Αθήνα: εκδ. Θεμέλιο, 132-133.

«σημαίνει την καταναγκαστική εργασία και τη μισητή δουλικότητα [...], [ότι] είναι το μαστίγιο που υποχρεώνει τον αρνητή της ζωής σε διαρκή εργασία. Και αυτή η αστική μορφή της ζωής δεν είναι παρά ένα προσωπείο, πίσω από το οποίο συγκαλύπτεται ο άγριος κι άγονος πόνος μιας αποτυχημένης ζωής».

Στις θέσεις αυτές αντιτάσσονται άλλοι, πιο μετριοπαθείς, μαρξιστές κριτικοί, όπως ο Walter Benjamin, ο οποίος στηλιτεύει την άρνηση των Μαρξιστών να εκχωρήσουν στον συγγραφέα την αυτονομία του, επισημαίνοντας πως «η στράτευση ενός λογοτεχνικού έργου μπορεί να είναι πολιτικά ορθή, μόνο εάν είναι και λογοτεχνικά ορθή».²⁰⁷

Αξίζει να επισημανθεί ότι μέχρι τη δεκαετία του 1960 η Μαρξιστική κριτική ενδιέφερε κυρίως τους θιασώτες του Μαρξισμού, όμως η πιο πρόσφατη Μαρξιστική κριτική άσκησε πολύ ευρύτερη επίδραση.²⁰⁸

²⁰⁷ Benjamin, W. (1982), “Der Autor als Produzent” στο Gsammelte Schriften, τόμ. II/2, Frankfurt: Suhrkamp Verlag, 683-701.

²⁰⁸ Newton, K.M. (1988/2013), «Μαρξιστική και Νεομαρξιστική κριτική», ό.π.

4.4 Με επίκεντρο τον αναγνώστη και τις ερμηνείες του

Όπως αναφέρθηκε στην αρχή της ενότητας 4.1., ο συγγραφέας επί πολλούς αιώνες αντιμετωπιζόταν ως δημιουργός, καθ' ομοίωσιν του Δημιουργού που έφτιαξε τον κόσμο, και επομένως απολάμβανε λατρευτική σχεδόν θέση. Όμως και η ανάγνωση (επομένως ο αναγνώστης) επέιχε σημαντική θέση: στις πραγματείες για τη ζωή των μοναχών, για παράδειγμα, η ακηδία παρουσιάζεται ως ο κατ' εξοχήν κίνδυνος τον οποίο αντιμετωπίζουν. Η ακηδία, ένα από τα επτά θανάσιμα αμαρτήματα, είναι η αθυμία και η ανορεξία που κυριεύουν τον άνθρωπο, καθιστώντας τον αμελή για το πνευματικό έργο (της ανάγνωσης συμπεριλαμβανομένης). Το να είναι κάποιος απρόθυμος να διαβάσει θεωρείται επομένως ζαμαρτία, επειδή στην πραγματικότητα καθιστά τον κόσμο μη αναγνώσιμο,²⁰⁹ διότι το έργο της ανάγνωσης κάνει ερμηνεύσιμο τον κόσμο. Η ανάγνωση, άλλωστε, προκύπτει από την ανάγκη του ανθρώπου να κατανοήσει τον εαυτό του και τον κόσμο (όπως η συγγραφή προκύπτει από την ανάγκη του ανθρώπου να τοποθετηθεί απέναντί τους).

Ένα σημαντικό σημείο της ιδιότητας του αναγνώστη είναι ότι παράγει μια μοναδική ερμηνεία/ανάγνωση ενός λογοτεχνικού έργου: τη δική του. Η ερμηνεία αυτή διαφέρει κατά κανόνα από τις αντίστοιχες άλλων αναγνωστών.²¹⁰

Αντίστοιχη συζήτηση έγινε και στο κεφάλαιο της επικοινωνίας, στο μοντέλο του λόγου των μέσων (§3.3.7). Οι πολλαπλές ερμηνείες παράγονται επειδή ένα κείμενο, κατά την αλληλεπίδρασή του με ένα ακροατήριο ή έναν αναγνώστη, ενεργοποιεί νοήματα ή προσφέρει ικανοποίηση. Όσο πιο «πολυσημικό» είναι ένα κείμενο (δηλαδή, όσο μεγαλύτερο βαθμό απροσδιοριστίας εμπεριέχει), τόσο πιο πιθανό είναι να παραχθούν από αυτό εναλλακτικά νοήματα και διαφορετικές ερμηνείες.

Επιπλέον το απόθεμα εμπειριών ενός αναγνώστη και η πολιτιστική παρακαταθήκη του, η ίδια του η ταυτότητα επίσης, μεταβάλλονται με τον χρόνο, επομένως ένα και το αυτό λογοτεχνικό έργο που θα διαβαστεί από τον ίδιο αναγνώστη σε δύο διαφορετικές χρονικές στιγμές παράγει κάθε φορά διαφορετικές ερμηνείες.

Το γεγονός ότι ο αναγνώστης συμπληρώνει το νόημα ενός κειμένου απομακρύνει από την αντίληψη της λογοτεχνίας ως γραμμικής διαδικασίας και την κάνει να προσιδιάζει στα κυκλικά επικοινωνιακά μοντέλα.

²⁰⁹ Βλ. Agamben, G. (2014), *Il fuoco e il racconto*, Roma: edizioni nottetempo, όπως παρατίθεται μεταφρασμένο από τον Π.-Ι. Στανγκανέλλη στο Βούλγαρης, Κ. (2017), *Μεταμυθοπλασία*, Αθήνα: εκδ. Βιβλιόραμα, 463-465.

²¹⁰ Βλ. εμπειρικά στοιχεία στο <http://blog.ed.ted.com/2015/10/06/how-3-animators-interpreted-the-same-whitman-poem-in-different-ways/> (ημ/νία ανάκτησης: 17.3.2018). Θεωρητική θεμελίωση απαντάται π.χ. στις θέσεις του David Bleich στην Κριτική της αναγνωστικής ανταπόκρισης, λίγο παρακάτω.

Η **Σημειωτική** θεωρία, στην οποία έγινε αναφορά και στο κεφάλαιο για τη θεωρία της επικοινωνίας, συνδέεται στενά με τον Δομισμό: η βάση της είναι το σημείο, δηλαδή κάθε διάταξη ή δομή προς την οποία υπάρχει συμβατική ανταπόκριση.²¹¹ Σύμφωνα με τη Σημειωτική, όμως, το νόημα προκύπτει από την αλληλόδραση του σημείου, του ερμηνευτή και του συμβάντος· είναι ιστορικά καθορισμένο και μπορεί να μεταβληθεί με τον χρόνο (βλ. §3.2.2). Εδώ, επομένως, η λειτουργία της νοηματοδότησης εντοπίζεται από κοινού σε πέντε παράγοντες (*κείμενο, αναγνώστη, πραγματικότητα, ιστορικές συνθήκες και χρονική συγκυρία*), κανένα εκ των οποίων δεν είναι ο συγγραφέας.

Το γεγονός ότι η νοηματοδότηση προκύπτει από τον συνδυασμό τόσων πολλών παραγόντων συνείρει την έννοια της «αλληλόδρασης» (=26) που αναφέρθηκε στο επικοινωνιακό μοντέλο της ορχήστρας (§3.2.3). Όπως διασαφηνίζεται εκεί, το νόημα δεν παράγεται μόνο από μία «νότα», αλλά προκύπτει από τον συνδυασμό από πολλές «νότες» που παράγει η ορχήστρα.

Ωστόσο, το κύριο βάρος του νοήματος το φέρουν δύο από αυτούς τους πέντε παράγοντες: το κείμενο και ο αναγνώστης – ιδιαίτερα ο δεύτερος, ο οποίος και αποδίδει «το νόημα στο σημαίνον, αναγνωρίζοντάς το ως σημαίνον».²¹²

Και πάλι θα πρέπει να αναφερθεί εδώ το μοντέλο του Rosengren (§3.3.4), όπου δίνεται έμφαση στον 3, αλλά και το μοντέλο του Maletzke (όσον αφορά το σκέλος που αναφέρεται στον 3, δηλ. οι τύποι 15d-15g, 29a. Βλ. §3.3.5).

Ο εκπρόσωπος της Σημειωτικής Jonathan Culler αναφέρει²¹³ ότι η Σημειωτική μπορεί να εφαρμοστεί στη λογοτεχνία μόνο εάν θεωρήσουμε τη δεύτερη ως έναν τρόπο επικοινωνίας ή σημασιοδότησης. Σε αυτήν την περίπτωση, γίνεται δεκτό ότι «τα λογοτεχνικά έργα επηρεάζουν πραγματικά τους αναγνώστες και παράγουν αποτελέσματα σημασιοδότησης», αλλά τα ίδια τα έργα διαχωρίζονται από τις ερμηνείες τους, οι οποίες «ποικίλλουν κατά τρόπο απρόβλεπτο». Η λέξη «ερμηνεία» τίθεται εδώ στον πληθυντικό, επειδή δεν υπάρχει «μία “επαρκής” ανάγνωση» που όλοι οι αναγνώστες οφείλουν να αποδεχθούν, αλλά πολλές αναγνώσεις και είναι όλες αποδεκτές. Μάλιστα, η απόκλισή τους παράγει πολύ πιο ενδιαφέροντα συμπεράσματα από ό,τι η σύγκλισή τους.

Περί «αποτελέσματος» (=21) γενικά έγινε λόγος στο πλαίσιο του κυβερνητικού μοντέλου του Wiener (§3.2.1). Το ζήτημα της επαρκούς ανάγνωσης, από την

²¹¹ Newton, K.M. (1988/2013), «Δομισμός και Σημειωτική», στο Newton, K.M. (επιμ.), ό.π., 144.

²¹² Βλ. Δαλκαβούκης, Β. (2012), *Σημειώσεις για το μάθημα «Εισαγωγή στη Σημειωτική»*, Κομοτηνή: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης. Διαθέσιμο στο <https://eclass.duth.gr/modules/document/file.php/KOM03166/simeiwseis%20gia%20eisagwgi%20sti%20simieiwtiki%20%28Dalkavouki%29.pdf> (ημ/νία ανάκτησης: 25.1.2018).

²¹³ Culler, J. (1981), “Semiotics as a Theory of Reading”, *The Pursuit of Signs: Semiotics, Literature, Deconstruction*, London: Cornell University Press, 47-51.

άλλη, θυμίζει τη συζήτηση περί «προτιμώμενης ανάγνωσης» (=14a) στο μοντέλο κωδικοποίησης/ αποκωδικοποίησης του Hall (§3.2.4).

Υπενθυμίζονται οι τύποι «υπό διαπραγμάτευση ανάγνωση» (=14b) και «αντιθετική ανάγνωση» (=14c), αντίστοιχο των οποίων δεν απαντάται στο τμήμα της θεωρίας της λογοτεχνίας που επισκοπείται στην παρούσα εργασία, θα μπορούσαν όμως να χρησιμοποιηθούν στο πλαίσιο της για να περιγράψουν, στην πρώτη περίπτωση (την «υπό διαπραγμάτευση ανάγνωση»), την ανάγνωση που προκύπτει όταν ο αναγνώστης αποδέχεται εν μέρει την προτιμώμενη ανάγνωση, παρουσιάζει ωστόσο αντιστάσεις σε κάποια σημεία και την τροποποιεί, κατά τρόπο που να αντανάκλα την κοινωνική του θέση, τις εμπειρίες και τα ενδιαφέροντά του,²¹⁴ ενώ, στη δεύτερη (την «αντιθετική ανάγνωση»), την ανάγνωση που προκύπτει όταν η κοινωνική κατάσταση του αναγνώστη τον φέρνει σε αντίθεση με τον ηγεμονικό κώδικα και, παρότι κατανοεί την προτιμώμενη ανάγνωση, την απορρίπτει, ενστερνιζόμενος έναν εναλλακτικό ιδεολογικό κώδικα.²¹⁵

Η Ψυχαναλυτική κριτική (δεκαετία του 1970 και εντεύθεν), στη σύγχρονη εκδοχή της, κινείται προς δύο κατευθύνσεις: είτε (α) μετατοπίζει το ενδιαφέρον της προς τον αναγνώστη είτε (β) τοποθετεί τη σχέση του συγγραφέα με το κείμενό του σε ένα ριζικά νέο πλαίσιο.²¹⁶ Αφήνοντας επί του παρόντος τη δεύτερη κατεύθυνση, γίνεται αρχικά μνεία στον εκφραστή της πρώτης κατεύθυνσης, Norman N. Holland, ο οποίος εκλαμβάνει την ανάγνωση ως ανακατασκευή της ταυτότητας του αναγνώστη μέσω μιας «συναλλακτικής» (transactive) σχέσης ανάμεσα σε αυτόν και το κείμενο: «εισερχόμαστε σε μια ενεργό συναλλαγή με τη λογοτεχνία με σκοπό να ανακατασκευάσουμε την ταυτότητά μας», γράφει ρητώς.²¹⁷

Πιο συγκεκριμένα, ο Holland ισχυρίζεται ότι το νόημα και η σημασία ενός λογοτεχνικού κειμένου πρέπει να εξετάζονται σε σχέση με τη δομή της ταυτότητας του αναγνώστη του, η οποία εκλαμβάνεται ως το ισχυρότερο κίνητρο ενός οργανισμού, ισχυρότερο και από το ένστικτο του θανάτου. «Η ταυτότητα», λέει ο Holland, «δεν είναι ένα συμπέρασμα αλλά μια σχέση, ο δυναμικός, μεταβατικός και ενδιάμεσος εκείνος χώρος εντός του οποίου

²¹⁴ Βλ. Hall, S. (1980), “Encoding/decoding” στο Hall, S., Hobson, D., Lowe, A. & Willis, P. (eds.), *Culture, Media, Language*, London: Hutchinson & Co, 137· βλ. Επίσης ορισμό του “negotiated reading” στο <http://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803100227399> (ημ/νία ανάκτησης: 25.3.2018).

²¹⁵ Στο ίδιο, 138. Βλ. και ορισμό του “oppositional reading” στο <http://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803100252118> (ημ/νία ανάκτησης: 25.3.2018).

²¹⁶ Βλ. Newton, K.M. (1988/2013), «Ψυχαναλυτική Κριτική», στο Newton, K.M. (επιμ.), ό.π., 243-245.

²¹⁷ Holland, N.N. (1979), “Reading and Identity: A Psychoanalytic Revolution”, *Academy Forum (American Academy of Psychoanalysis)*, 23, 7-9.

αντιλαμβάνομαι τον άλλον ως ένα θέμα με παραλλαγές». ²¹⁸ Ακριβώς όπως στο μεγαλύτερο μέρος της ψυχαναλυτικής σκέψης, η ύπαρξη ενός παιδιού συγκροτεί μια μητέρα και η ύπαρξη μιας μητέρας συγκροτεί ένα παιδί, έτσι και στη θεωρία της ταυτότητας ο εαυτός και ο άλλος συγκροτούνται αμοιβαία. ²¹⁹

Αν θεωρήσουμε ότι η ταυτότητα του 3 εμπίπτει στα ατομικά χαρακτηριστικά του 3 (=15b, βλ. μοντέλο του Rosengren στην §3.3.4) και περιλαμβάνει επιπλέον τα κίνητρα του 3 (=15c, στο ίδιο μοντέλο) και τις ατομικές ανάγκες του 3 (=15a, στο μοντέλο των Westley & MacLean, §3.1.5), δεν θα μπορούσαμε να κάνουμε τη σύνδεση με τον τύπο «εγγενείς παράγοντες του 3 που επηρεάζουν την αντίληψή του» (=15, βλ. μοντέλο του Gerbner, §3.1.4), διότι το ζήτημα της ταυτότητας είναι πολύ ευρύτερο από το ζήτημα των εγγενών παραγόντων που επηρεάζουν την αντίληψη.

Ενδεχομένως, ωστόσο, το ζήτημα της ταυτότητας να σχετίζεται με κάποιους από τους υπο-τύπους του τύπου «εγγενείς παράγοντες του 3 που επηρεάζουν την αντίληψή του» (=15), π.χ. τους 15a, 15b, 15c, 15d.

Το ζήτημα της μεταβολής της ταυτότητας του 3 έχει μελετηθεί στη θεωρία της επικοινωνίας, στο πλαίσιο της ιεραρχίας των επικοινωνιακών αποτελεσμάτων (§3.3.2), και έχει αποφέρει τους τύπους 5a, 5b και 5c – ενδιαφέρον όμως παρουσιάζει και η συζήτηση για τις αναφερόμενες εκεί ιεραρχίες.

Η θεωρία που θέτει πέρα από κάθε αμφισβήτηση τον αναγνώστη ως φορέα νοσηματοδότησης του λογοτεχνικού κειμένου είναι η **Θεωρία της πρόσληψης** (Rezeptionsästhetik), όπως τη διατυπώνει ο Hans-Robert Jauss τη δεκαετία του 1960. Ο Jauss βασίζεται στην έννοια της συγχώνευσης (κατά άλλους: σύντηξης) οριζόντων του Gadamer ²²⁰ για να υποστηρίξει ότι οι παρελθοντικές εμπειρίες που βρίσκονται ενσωματωμένες σε ένα κείμενο συγχωνεύονται, κατά την πράξη της ανάγνωσης, με τα *συμφέροντα* των σημερινών αναγνωστών, με την *πολιτιστική τους παρακαταθήκη* (το σύνολο των γνώσεών τους στο λογοτεχνικό πεδίο), αλλά και με την *εμπειρία* τους σε όλους τους τομείς της καθημερινής ζωής. ²²¹ Όπως γράφει ο ίδιος ο Jauss, ²²² «είναι αδύνατον να συλλάβουμε τον ιστορικό βίο ενός λογοτεχνικού έργου χωρίς να συνυπολογίσουμε την ενεργητική συμμετοχή του παραλήπτη του» κι αυτό διότι «το λογοτεχνικό έργο

²¹⁸ Σύμφωνα με τον τρόπο που αντιλαμβάνεται την ταυτότητα ο Lichtenstein, ο οποίος επηρέασε σημαντικά τον Holland. Βλ. Lichtenstein, H. (1965), *The Dilemma of Human Identity*, New York: J. H. Aronson.

²¹⁹ Holland, N.N. (1979), ό.π., 9.

²²⁰ Βλ. συναφή συζήτηση στην ενότητα 4.3 παραπάνω.

²²¹ Σύμφωνα με τον Cros, E. (1989/2010), «Κοινωνιολογία της λογοτεχνίας», στο Angenot, M. et al. (επιμ.), ό.π., 213.

²²² Jauss, H.-R. (1967/1982), "Literary History as a Challenge to Literary Theory", *Toward an Aesthetic of Reception*, μτφρ. Timothy Bahti, University of Minnesota Press. Βλ. επίσης Szegedy-Maszák, M. (1989/2010), «Το κείμενο ως δομή και κατασκευή» στο Angenot, M. et al. (επιμ.), ό.π., 328.

δεν είναι ένα αντικείμενο που υφίσταται καθ' εαυτό και που προσφέρει σε κάθε εποχή την ίδια πάντα εικόνα στον αναγνώστη του».²²³

Στο ίδιο πνεύμα με τον Jauss, ο Jan Mukařovský υποστηρίζει ότι το λογοτεχνικό έργο δεν μπορεί να είναι μια δομή ανεξάρτητη από την πρόσληψή της.²²⁴ Και άλλοι θεωρητικοί, όπως η Louise M. Rosenblatt, υποστηρίζουν ότι η σχέση μεταξύ αναγνώστη και κειμένου είναι κάθε άλλο παρά γραμμική.²²⁵

Ο περί συμφερόντων του αναγνώστη λόγος στη θεωρία της πρόσληψης του Jauss θυμίζει κάπως το μοντέλο χρήσεων και ικανοποιήσεων του Rosengren (βλ. §3.3.4), το οποίο – αν προσαρμοζόταν στη λογοτεχνική θεωρία – θα αποτελούσε ένα χρήσιμο εργαλείο για την ανάδειξη των κοινωνικών και ψυχολογικών καταβολών των αναγκών που δημιουργούν προσδοκίες από τη λογοτεχνία, οι οποίες οδηγούν σε διαφορετικά σχήματα στην έκθεση στα επιμέρους είδη της, με αποτέλεσμα την ανάγκη ικανοποίησης και άλλες (συχνά χωρίς πρόθεση) επιπτώσεις.

Όσο για την πολιτιστική παρακαταθήκη και την εξοικείωση του αναγνώστη με την εποχή του διά της καθημερινής εμπειρίας, παραπέμπουν και πάλι στο ζήτημα της ταυτότητάς του, που αναφέρθηκε στο πλαίσιο της Ψυχαναλυτικής κριτικής αμέσως πριν.

Τέλος, το ζήτημα της σύντηξης οριζόντων έχει αναφερθεί στο πλαίσιο της Ερμηνευτικής θεωρίας, λίγες σελίδες νωρίτερα (§4.3). Όσο για τον ιστορικό βίο του λογοτεχνικού έργου, διαπιστώνεται και πάλι αναφορά στον τύπο 24 (=ιστορικές συνθήκες που καθορίζουν το 2, βλ. Σημειωτική θεωρία, §3.2.2).

Και η **Κριτική της αναγνωστικής ανταπόκρισης** (δεκαετία 1970) κινείται μέσα σε παρόμοιο πλαίσιο με το αντίστοιχο της Θεωρίας της πρόσληψης. Η Κριτική της αναγνωστικής ανταπόκρισης στηρίζεται στη φαινομενολογία του Πολωνού θεωρητικού και φιλοσόφου Roman Witold Ingarden.²²⁶ Ένας από τους βασικούς εκφραστές της, ο οποίος όμως θεωρείται παράλληλα και εκφραστής της Θεωρίας της πρόσληψης, είναι ο Wolfgang Iser. Ο Iser υποστηρίζει ότι το κείμενο διαθέτει αντικειμενική δομή, η οποία ωστόσο ενέχει διάφορους βαθμούς απροσδιοριστίας –η οποία δημιουργεί με τη σειρά της κενά στο λογοτεχνικό έργο, τα οποία ο αναγνώστης πρέπει να συμπληρώσει κάθε φορά για να οδηγηθεί σε μια ερμηνεία, χρησιμοποιώντας τη φαντασία του: «το απροσδιόριστο στοιχείο [...] αντιπροσωπεύει τον πιο σημαντικό συνδετικό κρίκο ανάμεσα στο κείμενο και τον αναγνώστη».²²⁷ Επομένως, ο αναγνώστης

²²³ Στο ίδιο. Η μετάφραση από το Newton, K.M. (1988/2013), ό.π., 332-340.

²²⁴ Βλ. τη συναφή συζήτηση στο Cros, E. (1989/2010), ίδιο, ό.π.

²²⁵ Rosenblatt, L.M. (1978/1994), ό.π., 16.

²²⁶ Βλ. Newton, K.M. (1988/2013), «Θεωρία της Πρόσληψης και Κριτική της Αναγνωστικής Ανταπόκρισης», στο Newton, K.M. (επιμ.), ό.π., 327-331.

²²⁷ Iser, W. (1971), *Die Appellstruktur der Texte. Unbestimmtheit als Wirkungsbedingung literarischer Prosa*, Konstanz: Univeristätsverlag Konstanz.

νοηματοδοτεί, όμως το κείμενο επιτρέπει τη νοηματοδότηση: είναι σαν αναγνώστης και κείμενο να αποτελούν μια αξεδιάλυτη ενότητα.

Κατ' αρχάς η απροσδιοριστία που αναφέρεται εδώ αντιστοιχεί στη «συνθήκη εντροπίας ως εγγενές χαρακτηριστικό του 2» (=10a, βλ. §3.1.2), όπως αναφέρθηκε και στην αρχή του κεφαλαίου. Η αντιμετώπιση του 2 και του 3 ως ενότητας ή ενιαίου συστήματος έχει αναφερθεί ήδη στην Ερμηνευτική θεωρία (§4.3) πιο πάνω.

Ένας άλλος εκπρόσωπος της Κριτικής της αναγνωστικής ανταπόκρισης, ο David Bleich, θα χρησιμοποιήσει την «πιο καθολική επιστημονική θέση» του 20ού αιώνα, σύμφωνα με την οποία ο παρατηρητής αποτελεί πάντοτε μέρος του παρατηρουμένου, για να στηρίξει τη θέση ότι «ένα λογοτεχνικό έργο έχει λογικά συγκροτημένο νόημα μόνο ως μια λειτουργία στον νου του αναγνώστη».²²⁸ Το νόημα αυτό μπορεί να ποικίλλει, διότι το λογοτεχνικό έργο δεν συνιστά ένα πραγματικό αντικείμενο (όπως είναι π.χ. ένα μήλο), αλλά συμβολικό.²²⁹ Οι εκάστοτε ερμηνείες, αναπόφευκτα, δεν μπορούν παρά να είναι υποκειμενικές.

Την υποκειμενικότητα της ερμηνείας και τον αναπόφευκτο σχετικισμό που παράγεται από αυτήν, θα προσπαθήσει να ανασκευάσει ο Stanley Fish, ο οποίος ξεκίνησε από τη Θεωρία της πρόσληψης, αλλά κατέληξε στην Κριτική της αναγνωστικής ανταπόκρισης, υποστηρίζοντας τελικά ότι είναι αδύνατον να υπάρξουν απόλυτα υποκειμενικές ερμηνείες, αφού στηρίζονται σε σύνολα κανόνων, συστήματα σκέψης κ.λπ., που είναι διυποκειμενικά. Μάλιστα, ο Fish θα υποστηρίξει ότι η διχοτομία υποκειμένου-αντικειμένου δεν μπορεί παρά να καταρρεύσει, αφού τα αντικείμενα είναι κατασκευές του υποκειμένου ή, ακριβέστερα, μιας ομάδας υποκειμένων, που ο Fish αποκάλεσε *ερμηνευτική κοινότητα*: «Οι ερμηνευτικές κοινότητες συγκροτούνται από όσους έχουν κοινές ερμηνευτικές στρατηγικές [...]. Οι στρατηγικές αυτές προϋπάρχουν της πράξης της ανάγνωσης και γι' αυτό καθορίζουν το σχήμα αυτού που διαβάζεται, και όχι το αντίστροφο, όπως συνήθως πιστεύουμε».²³⁰

Η έννοια της ερμηνευτικής κοινότητας έχει στον πυρήνα της την έννοια του «κοινού» και όχι την έννοια της «μαζικότητας». Η κοινότητα σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί μάζα, αποτελεί μία συλλογικότητα που πιστεύει και υπόκειται σε κανόνες ερμηνείας οι οποίοι είναι κοινοί για τη συγκεκριμένη ομάδα. Μάλιστα, η

²²⁸ Bleich, D. (1975), "The Subjective Character of Critical Interpretation", *College English*, 36, 739-755.

²²⁹ «Ενώ η ύπαρξη ενός μήλου δεν εξαρτάται από το αν κάποιος το βλέπει ή το τρώει, η ύπαρξη του βιβλίου εξαρτάται από το αν κάποιος το γράφει ή το διαβάζει». Στο ίδιο. Η μετάφραση από το Newton, K.M. (1988/2013), ό.π., 354.

²³⁰ Fish, S. (1976), "Interpreting the *Variorum*", *Critical Inquiry*, 2, 478-485. Το κείμενο αυτό γράφτηκε με αφορμή την έκδοση, το 1970, της πολύτομης (και σχολιασμένης) έκδοσης των έργων του John Milton με τίτλο *The Milton Variorum*.

εν λόγω ομάδα ή ερμηνευτική κοινότητα συγκροτείται εξαιτίας ακριβώς αυτών των κανόνων.

Κάτι ανάλογο αναφέρθηκε στο μοντέλο συνπροσανατολισμού των *McLeod & Chaffee* (βλ. §3.3.6), οι οποίοι υποστηρίζουν ότι η συμπεριφορά ενός ατόμου δεν βασίζεται μόνο στο προσωπικό του νοητικό κατασκεύασμα του κόσμου, αλλά και στην αντίληψή του ως προς τους προσανατολισμούς των άλλων για ένα συγκεκριμένο θέμα, καθώς και του δικού του προσανατολισμού έναντι αυτών (=15i).

Οι πιθανές στάσεις ενός μέλους μιας ερμηνευτικής κοινότητας αναλύονται στη θεωρία της επικοινωνίας, στο μοντέλο των φυγόκεντρων έναντι των κεντρομόλων επιδράσεων (§3.4.3) και είναι συγκεκριμένα: η «διαφοροποίηση» (=21bi), η «αλληλεγγύη» (=21bii), η «απόλεια ταυτότητας» (=21biii) και η «ομοιομορφία» (=21biv).

Υπενθυμίζεται, τέλος, ο τύπος «ιδιότητα του 3 ως μέλους κοινού» (=29a) που αναφέρθηκε στο μοντέλο του *Maletzke* (§3.3.5).

4.5 Με επίκεντρο άλλους παράγοντες

4.5.1 Σχέσεις εξουσίας και χρόνος

Ο Harold Bloom είναι εκφραστής της δεύτερης κατεύθυνσης της **Ψυχαναλυτικής κριτικής** που αναφέρθηκε στην §4.3. ανωτέρω, τοποθετώντας τη σχέση του συγγραφέα με το κείμενό του σε ένα ριζικά νέο πλαίσιο. Κατά τον Bloom, συγγραφέας και αναγνώστης παίζουν ένα παιχνίδι *σχέσεων εξουσίας* πάνω στην αρένα του κειμένου: «Ένα ποιητικό “κείμενο”, κατά τη δική μου ερμηνεία, δεν αποτελεί ένα σύνολο σημείων πάνω σε μια σελίδα, αλλά ένα ψυχικό πεδίο μάχης... ένα ισχυρό ποίημα δεν διατυπώνει ποιητικά γεγονότα περισσότερο από ό,τι μια ισχυρή ανάγνωση ή κριτική».²³¹ Ο ποιητής, από την άλλη, ο οποίος διακρίνεται για την άκαμπτη θέλησή του να αναζητήσει την αλήθεια, σύμφωνα με τον Bloom, είναι τοποθετημένος «εκ των υστέρων» ως προς τη λογοτεχνική γλώσσα, καθώς κάθε ποίημα είναι αργοπορημένο, ένα παράδειγμα αυτού που ο Freud αποκάλεσε *Nachtäglichkeit*, «αναδρομική νοηματοδότηση» (βλ. και τις συναφείς θεωρήσεις του Barthes στην §4.1. παραπάνω).

Με αυτόν τον τρόπο, ο Bloom εισάγει (πιο δυναμικά από ό,τι ο Barthes) μια *χρονική διάσταση* στη μελέτη της ποίησης, θεωρώντας ότι κανένας ποιητής δεν μπορεί να δημιουργήσει απομονωμένος από τους προκατόχους του, πρέπει όμως να πιστέψει ότι μπορεί να απελευθερωθεί από αυτούς για να δημιουργήσει. Τελικά, το ποίημα είναι «μια θυελλώδης προληπτική διαμάχη με τον εαυτό του, όπως και με τα προγενέστερα ποιήματα [...], είναι ένας χορός

²³¹ Bloom. H. (1976), *Poetry and Repression: Revisionism from Blake to Stevens*, New Haven: Yale University Press, 1-26.

υποκαταστάσεων, μια συνεχής θραύση των δοχείων[...]. Κάθε ποίημα γνωρίζει υπόρρητα αυτό που ο Nietzsche μας έμαθε να αναγνωρίζουμε με σαφήνεια: ότι υπάρχει μόνο [μία κάθε φορά] ερμηνεία και ότι κάθε ερμηνεία απαντά σε μια προηγούμενη, και στη συνέχεια πρέπει να παραχωρήσει τη θέση της σε μια μεταγενέστερη».

Το ισχυρό ποίημα και η ισχυρή ανάγνωση παραπέμπουν υπόρρητα σε μια ισότιμη αντιμετώπιση του 1 και του 3, σαν αυτή που περιγράφεται στο μοντέλο διαπροσωπικής συμμετρίας του Newcomb (§3.1.3).

Το παιχνίδι εξουσίας στην αρένα του κειμένου συνείρει τη συζήτηση περί «σχέσεων εξουσίας» (=19) στο επικοινωνιακό μοντέλο των Westley & McLean (βλ. §3.1.5). Πρέπει να σημειωθεί ωστόσο ότι οι Westley & McLean εντοπίζουν τις εν λόγω σχέσεις ανάμεσα στους 1, 3 και τον διάμεσο (=17), ενώ ο Bloom τις εντοπίζει ανάμεσα στον 1 και τον 3. Η σχέση του 1 και του 3 συζητήθηκε και στο πλαίσιο του γλωσσικού-επικοινωνιακού μοντέλου του Jakobson (διάυλος/φατική λειτουργία, βλ. §3.1.6), όπου έγινε λόγος για τις ψυχολογικές συνδέσεις μεταξύ 1 και 3, όπως επιδιώκονται από τον 1 και «εμφυτεύονται» από αυτόν μέσα στο κείμενο – αλλά αυτή είναι μια παρατήρηση σε επίπεδο μικρο-στοιχείων του κειμένου: οι σχέσεις εξουσίας αφορούν το μακρο-επίπεδο και συγκεκριμένα τον παράγοντα ακριβώς (1 ή 3) που αποδίδει στο κείμενο το νόημά του.

Όσο για τη χρονική διάσταση, ο χρόνος ως τύπος (=22) παρουσιάστηκε στο κυβερνητικό μοντέλο του Wiener (§3.2.1), όπου κατέστη προφανές ότι «διέπει τη δυναμική των πραγμάτων ή το momentum ενός οργανισμού». Με παρόμοιο τρόπο τον χρησιμοποιεί και στην παρούσα περίπτωση ο Bloom.

4.5.2 Ο κώδικας

Ο Foucault, θεμελιωτής του **Μεταδομισμού** (βλ. §4.1.1) επίσης, σε αναλογία προς τον Barthes που είχε διακηρύξει τον θάνατο του συγγραφέα, θα διακηρύξει τον «θάνατο του Ανθρώπου»,²³² δηλαδή της έννοιας του ανθρώπινου υποκειμένου. Τα λογοτεχνικά έργα, υποστηρίζει ο Foucault, δεν πρέπει να εκλαμβάνονται ως δημιουργήματα ατομικών υποκειμένων, αλλά ως απόρροια πολιτισμικών συστημάτων, γι' αυτό και πρέπει να κατανοούνται με βάση τους κώδικες που επιτρέπουν την παραγωγή νοήματος εντός του εκάστοτε πολιτισμικού συστήματος.²³³

Υπενθυμίζεται ότι στο κεφάλαιο περί επικοινωνίας επισταμένη αναφορά στον «κώδικα» είχε γίνει στο πλαίσιο του επικοινωνιακού μοντέλου των Westley & McLean (βλ. §3.1.5, όπου ο κώδικας ήταν ο τύπος 18), ωστόσο εδώ ταιριάζει μια πιο διασταλτική ερμηνεία του όρου, κάτι ανάλογο του «κώδικα» όπως

²³² Foucault, M. (1994), *Dits et écrits, 1 (1954-1975)*, κείμ. No 39, Paris: Gallimard.

²³³ Newton, K.M. (1988/2013), «Μεταδομισμός», στο Newton, K.M. (επιμ.), ό.π., 193-197.

παρουσιάζεται π.χ. στο γλωσσικό-επικοινωνιακό μοντέλο του Jakobson (βλ. §3.1.6).

Ας σημειωθεί, ότι ο κώδικας παρουσιάζει συνάφεια με την ερμηνευτική κοινότητα που αναφέρθηκε παραπάνω (§4.3), αφού η ερμηνευτική κοινότητα συνιστά ουσιαστικά ένα πολιτισμικό πλαίσιο, εντός του οποίου συγγράφεται και ερμηνεύεται ένα λογοτεχνικό έργο.

4.5 Συμπερασματικά

Στη θεωρία της λογοτεχνίας, οι βασικοί παράγοντες γύρω από τους οποίους οργανώθηκαν οι διάφορες Σχολές είναι ο συγγραφέας, το κείμενο και ο αναγνώστης (δηλαδή οι τύποι 1, 2 και 3), αλλά και ορισμένοι άλλοι, συγκεκριμένα: το συγκεκριμένο (τύπος 16, που απαντήθηκε στο επικοινωνιακό μοντέλο του Gerbner), οι σχέσεις εξουσίας (τύπος 19, στο μοντέλο των Westley & McLean), ο χρόνος (τύπος 22, στο μοντέλο του Wiener) και ο κώδικας (τύπος 18, στο μοντέλο των Westley & McLean). Οι παράγοντες αυτοί προέκυψαν στο πλαίσιο της συγκεκριμένης διαδικασίας, από την εφαρμογή της εμπειρικά θεμελιωμένης θεωρίας.

Η ανάδειξη των συγκεκριμένων παραγόντων ως βασικών πυλώνων της λογοτεχνίας υποδεικνύει ότι η επικοινωνιακή πράξη, στο πλαίσιο της λογοτεχνίας, θεωρείται αποτέλεσμα των τριών βασικών παραγόντων (1, 2, 3) και, επιπλέον: (α) του συγκεκριμένου, νοούμενου ως η συγκυρία εντός της οποίας γράφεται το λογοτεχνικό έργο, αλλά και ως αντίλαλοι άλλων κειμένων μέσα σε ένα συγκεκριμένο λογοτεχνικό έργο, (β) της εξουσίας την οποία επικαλούνται δύο από τους τρεις βασικούς συντελεστές (ο 1 και ο 3) «πάνω στην αρένα του κειμένου» (βλ. §4.5.1), (γ) του χρόνου, όπως συνάγεται από τις ερμηνείες που επιδέχεται διαχρονικά το εκάστοτε 2 και (δ) του κώδικα του εκάστοτε πολιτιστικού συστήματος εντός του οποίου παράγεται ένα λογοτεχνικό έργο.

Οι πιο πάνω πυλώνες καταδεικνύουν ότι η λογοτεχνία, ως επικοινωνιακή συνθήκη, δεν εξαρτάται μόνο από τους τρεις βασικούς παράγοντες που την πραγματώνουν, αλλά επιπλέον λειτουργεί μέσα σε ένα πλαίσιο, απηχεί διαχρονικές και συγχρονικές φωνές, προϋποθέτει την πάλη του συγγραφέα με τον αναγνώστη και ερείδεται σε έναν πολιτιστικό κώδικα. Χάρη σε αυτούς τους παράγοντες, που αναδείχθηκαν μέσω της εφαρμογής της εμπειρικά θεμελιωμένης θεωρίας, η λογοτεχνία υφίσταται και λειτουργεί ως πράξη επικοινωνίας.

Πέρα από τα παραπάνω συμπεράσματα, τα οποία άπτονται της φύσεως της λογοτεχνίας όμως, αυτό που προκύπτει από τις ενότητες που προηγήθηκαν είναι ότι οι τύποι που αναδείχθηκαν από τη θεωρία της λογοτεχνίας και η σύγκρισή τους με τους τύπους από τη θεωρία της επικοινωνίας αποδεικνύουν ότι η σύγκριση των δύο πεδίων δεν είναι μόνον εφικτή, αλλά αποβαίνει και γόνιμη, εφόσον ανιχνεύθηκαν εκτεταμένες αντιστοιχίες ανάμεσα στα δύο πεδία.

Πιο συγκεκριμένα, αντιστοιχίστηκαν 21 από τους 30 κύριους τύπους και 26 από τους 40 υπο-τύπους του α' και του β' επιπέδου. Σε ποσοτικούς όρους, επομένως, οι αντιστοιχίσεις επιτρέπουν την επικύρωση της αρχικής υπόθεσης εργασίας, ότι δηλαδή οι περισσότεροι τύποι της θεωρίας της επικοινωνίας μπορούν να αντιστοιχιστούν με ανάλογους στη θεωρία της λογοτεχνίας. Η σύγκριση καθίσταται ακόμη πιο εύλωτη στην Εικόνα 23, όπου παρατίθενται οι παράγοντες της θεωρίας της λογοτεχνίας αυτοτελώς. Η σύγκριση με την αντίστοιχη εικόνα 22, η οποία περιέχει τους τύπους που προέκυψαν από τη θεωρία της επικοινωνίας, πιστεύεται ότι δίνει σαφή εικόνα των κοινών τύπων, αλλά και των τύπων που δεν εμπεριέχονται στη θεωρία της λογοτεχνίας.

Στον πίνακα που ακολουθεί, οι αντιστοιχίσεις τύπων μεταξύ των δύο επιστημονικών πεδίων αναγράφονται μία προς μία. Η αναφορά στην επιμέρους λογοτεχνική θεωρία/Σχολή/τάση επιτρέπει την εύκολη αναζήτηση του οικείου χωρίου και, συγχρόνως, μια επισκόπηση της συναφούς συζήτησης.

Πίνακας αντιστοιχίσεων τύπων

Τύποι από μοντέλα επικοινωνίας	Αντιστοίχιση στη θεωρία λογοτεχνίας	Επιμέρους λογοτεχνική θεωρία/Σχολή/τάση κλπ
1=Πομπός	1=Συγγραφέας	
2=Μήνυμα 2a=Μήνυμα ως μορφή 2b=Μήνυμα ως περιεχόμενο	2=Λογοτεχνικό έργο 2a=Μορφικά στοιχεία 2b=Στοιχεία περιεχομένου	Νέα κριτική (περί λογοτεχνικότητας) - §4.2
3=Δέκτης 3a=Δέκτης ως μάζα	3=Αναγνώστης 3a=Αναγνώστης ως μάζα	Μαζική κουλτούρα - §4.2.1.1
4=Διάυλος	4 ²³⁴	μ.δ. ²³⁵
5=Επίδραση 5a=Γνωστική επίδραση 5b=Συμπεριφορική επίδραση 5bi=Βούληση του 3 να	5=Επίδραση 5a, 5b, 5c= Ενδεχόμενη συνάφεια με ταυτότητα 3 5bi=Βούληση έκφρασης	passim Ψυχαναλυτική κριτική - §4.4 Κριτική θεωρία γενικά - §4.1

²³⁴ Δεν υπάρχει αναφορά στη θεωρία, όμως, από την καθημερινή εμπειρία καθίσταται σαφές ότι διάυλος είναι το χειρόγραφο, ο πάπυρος, η πέτρα, ο μαυροπίνακας, ο ασπροπίνακας κ.ο.κ. Στην εποχή των e-books, ο διάυλος περιλαμβάνει επίσης τα: smartphones/i-phones, τα tablets/i-pads, τις οθόνες των υπολογιστών κ.ο.κ.

²³⁵ Μ.δ.= μη διαθέσιμος τύπος στο δείγμα εμπειρικών δεδομένων.

εκφραστεί στο 25b 5bii =Απροθυμία του 3 να εκφραστεί στο 25b 5c =Ψυχολογική επίδραση	στο 24b 5bii	μ.δ.
6 =Αναμεταδότης	6	μ.δ.
7 =Λήπτης	7 ²³⁶	μ.δ.
8 =Σήμα	8	μ.δ.
9 =Θόρυβος	9	μ.δ.
10 =Συνθήκη περισσότητας ως εγγενές χαρακτηριστικό 2 10a =Συνθήκη εντροπίας ως εγγενές χαρακτηριστικό 2	10 10a =Απροσδιοριστία	μ.δ. Κριτική της αναγνωστικής ανταπόκρισης - §4.4
11 =Συμβάν	11 =Πραγματικότητα	passim
12 =Ερμηνεία/«Ανάγνωση» 11 από 1	12	μ.δ.
13 =Εγγενείς παράγοντες 1 που επηρεάζουν τη διαμόρφωση του 2 13a = Αυτο-εικόνα του 1 13b = Προσωπικότητα του 1 13c = Πίεση του δημόσιου χαρακτήρα του 2b στον 1 13d = Πίεση από το 2 στον 1 13e = Πίεση από το 17a στον 1 13f = Εικόνα του 1 για 3 ή 3a 13g =Εικόνα του 1 για τον προσανατολισμό του 3	13 = Προσωπικές ιδιότητες του 1 13b =Erebtten, Erlernnten, Erlebten/Ψυχολογία 13a, 13c, 13d, 13e, 13f, 13g	Θετικισμός, Ρομαντισμός - §4.1 Θετικισμός (Sherer/Taine) - §4.1 μ.δ.

²³⁶ Τα ψηφιακά μέσα που αναφέρθηκαν στην υποσημείωση 79 θα μπορούσαν να θεωρηθούν συσκευές λήψης.

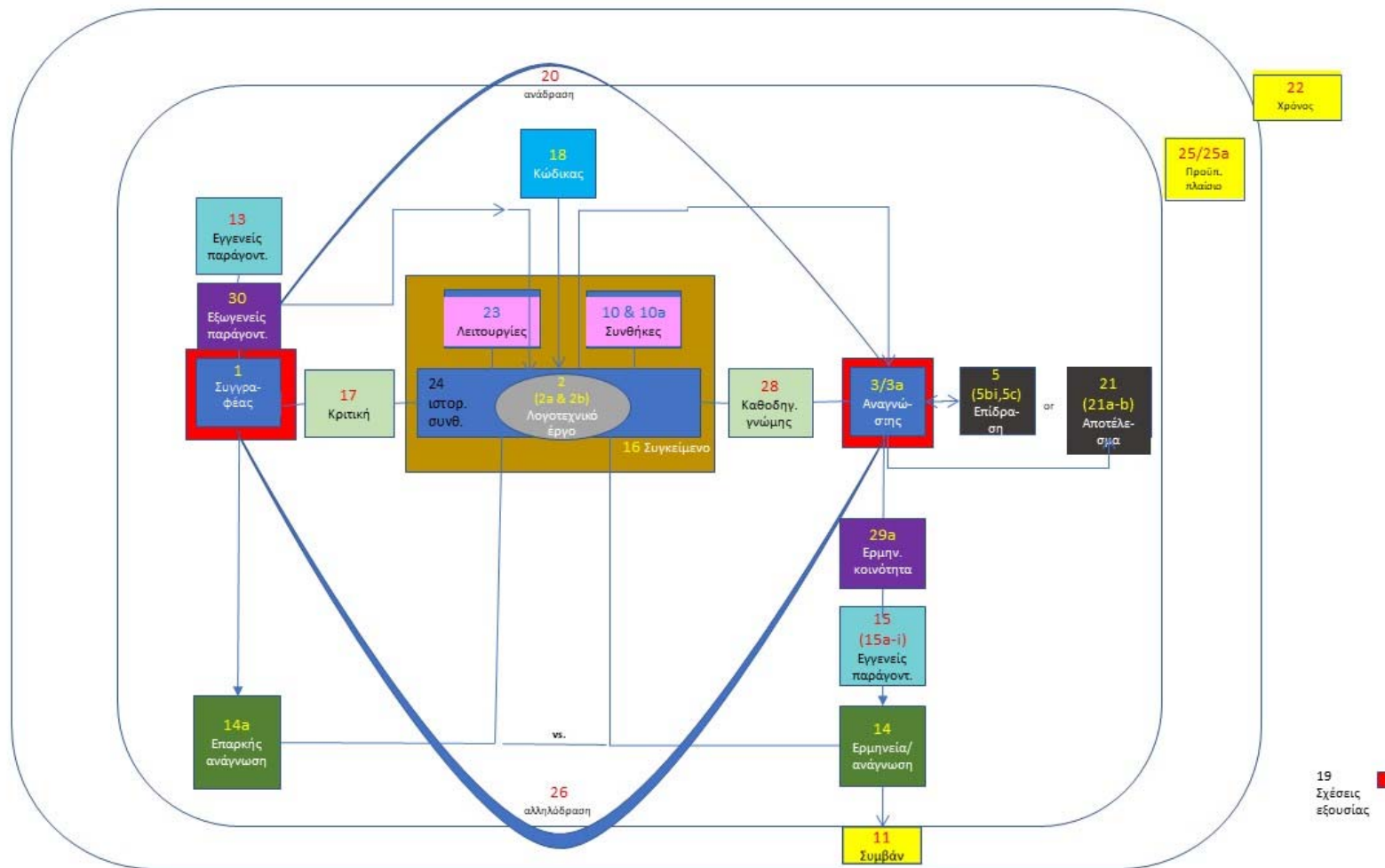
<p>14=Ερμηνεία 2 από 3</p> <p>14a=Προτιμώμενη ανάγνωση</p> <p>14b=Υπό διαπραγμάτευση ανάγνωση</p> <p>14b=Αντιθετική ανάγνωση</p>	<p>14=Ερμηνεία 2 από 3</p> <p>14a=Επαρκής ανάγνωση</p> <p>14b, 14c</p>	<p>Σημειωτική, Ψυχαναλυτική κριτική, Θεωρία της πρόσληψης, Κριτική της αναγνωστικής ανταπόκρισης - §4.3 και §4.4</p> <p>Σημειωτική - §4.4</p> <p>μ.δ.</p>
<p>15=Εγγενείς παράγοντες 3 που επηρεάζουν αντίληψή του</p> <p>15a=Ανάγκες 3</p> <p>15b=Ατομικά χαρακτηριστικά του 3</p> <p>15c=Κίνητρα του 3</p> <p>15d=Αυτο-εικόνα του 3</p> <p>15e=Εικόνα του 3 για τον 1</p> <p>15f=Πίεση από το 17a στον 3</p> <p>15g=Εικόνα του 3 για το 17a</p> <p>15h=Εικόνα του 3 για τον προσανατολισμό του 1</p> <p>15i=Γενικότερος συνπροσανατολισμός του 3</p>	<p>15, 15c=Ενδιαφέροντα και προκαταλήψεις ερμηνευτή</p> <p>15a, 15b, 15c, 15d= Ταυτότητα του 3</p> <p>15d, 15e, 15f, 15g= Ιδιότητες αναγνώστη</p> <p>15h=Αναζήτηση πρόθεσης συγγραφέα</p> <p>15i=Ερμηνευτική κοινότητα</p>	<p>Ερμηνευτική - §4.3</p> <p>Ψυχαναλυτική κριτική - §4.4</p> <p>Σημειωτική - §4.4</p> <p>Όλες οι Σχολές κ.λπ. της ενότητας 4.1</p> <p>Κριτική της αναγνωστικής ανταπόκρισης (Fish) - §4.3</p>
<p>16=Συγκείμενο ως νοηματικό πλαίσιο 11 και 12 & 2 και 14</p>	<p>16=Συγκείμενο</p>	<p>Ερμηνευτική - §4.3</p>
<p>17=Διάμεσος</p> <p>17a= Μέσο</p>	<p>17=Κριτική</p> <p>17a</p>	<p>Κριτική θεωρία γενικά - §4.1</p> <p>μ.δ.</p>
<p>18=Κώδικας</p> <p>18a=Σύμβολο ως κώδικας</p>	<p>18=Κώδικας συγκεκριμένου πολιτισμικού συστήματος</p> <p>18a</p>	<p>Μεταδομισμός (Foucault) - §4.3</p> <p>μ.δ.</p>

19 =Σχέσεις εξουσίας	19 =Σχέσεις εξουσίας ανάμεσα σε συγγραφέα και αναγνώστη	Ψυχαναλυτική κριτική - §4.4
20 =Ανάδραση	20 =Κριτική	Κριτική θεωρία γενικά - §4.1
21 =Αποτέλεσμα 21a =Αυθόρμητη έκφραση του 3 ως ατομικό αποτέλεσμα 21b =Κοινωνικό Αποτέλεσμα 21bi =Διαφοροποίηση 21bii =Αλληλεγγύη 21biii =Απώλεια ταυτότητας 21bin =Ομοιομορφία	21 =Αποτελέσματα σημασιодότησης 21a =Άτυπες κριτικές αναγνωστών 21b 21bi, 21bii, 21biii, 21bin =Στάση μέλους ερμηνευτικής κοινότητας προς την κοινότητα	Σημειωτική - §4.4 Κριτική θεωρία γενικά - §4.1 μ.δ. Κριτική της αναγνωστικής ανταπόκρισης - §4.4
22 =Χρόνος	22 =Χρονική διάσταση στη μελέτη της ποίησης	Ψυχαναλυτική κριτική (Bloom) - §4.4.1
23 =Δήλωση ως λειτουργία 2 23a =Συμπαραδήλωση ως λειτουργία 2	23 =Δήλωση 23a =Συμπαραδήλωση στη ρίζα της απροσδιοριστίας του λογοτεχνικού κειμένου	Barthes - §4.1.1
24 =Ιστορικές συνθήκες που καθορίζουν το 2	24 =Ιστορικές συνθήκες που καθορίζουν λογοτ. έργο	Ερμηνευτική, Νέος ιστορικισμός, Θεωρία της πρόσληψης - §4.4
25 =Προϋπάρχον πλαίσιο ως αόρατη παρτιτούρα 25a = Προϋπάρχον πλαίσιο ως μαζική κουλτούρα 25b =Προϋπάρχον πλαίσιο ως δίκτυο	25 =Αφηρημένη και γενική δομή (λογοτεχνικότητα) 25a =Παραλογοτεχνία 25b	Δομισμός (Todorov) - §4.2.1 Μαζική κουλτούρα - §4.2.1.1 μ.δ.
26 =Αλληλόδραση	26 =Συνδυασμός πολλών παραγόντων για τη νοηματοδότηση	Σημειωτική - §4.4
27 =Κωδικοποίηση	27, 27a	μ.δ.

27a =Αποκωδικοποίηση		
28 = Καθοδηγητής γνώμης	28 =Κριτική	Κριτική θεωρία γενικά - §4.1
29 = Κοινωνική δομή ως εξωγενής παράγοντας που επηρεάζει τον 3 29a = Ιδιότητα του 3 ως μέλους κοινού	29 29a =Μέλος ερμηνευτικής κοινότητας	μ.δ. Κριτική της αναγνωστικής ανταπόκρισης - §4.3
30 = Κοινωνικό περιβάλλον ως εξωγενής παράγοντας που επηρεάζει τον 1	30 =Εθνότητα	Θετικισμός (Taine) - §4.1

Ακολουθεί το διάγραμμα των σχέσεων των παραγόντων της λογοτεχνίας (Εικόνα 23). Η σύγκρισή του με το αντίστοιχο διάγραμμα των σχέσεων των παραγόντων της επικοινωνίας (Εικόνα 22), σύμφωνα με το προηγούμενο κεφάλαιο, αποκαλύπτει ότι για την πραγμάτωση της λογοτεχνίας, ως επικοινωνιακής συνθήκης, απαιτούνται πολύ λιγότεροι παράγοντες. Επομένως, η λογοτεχνία αναδεικνύεται ως *περιορισμένη* συνθήκη επικοινωνίας, για την πραγμάτωση της οποίας επαρκούν πολύ λιγότεροι συντελεστές από ό,τι είναι απαραίτητοι για την πραγμάτωση της απεριόριστης επικοινωνίας.

Εικ. 23:
Διάγραμμα
παραγόντων
λογοτεχνίας

Κεφάλαιο 5

Συμπεράσματα

*Η Ιθάκη σ' έδωσε τ' ωραίο ταξείδι.
Χωρίς αυτήν δεν θάβγαινες στον δρόμο.
Αλλά δεν έχει να σε δώσει πια.²³⁷*

Στην Εισαγωγή διαπιστώθηκε με εμπειρικό τρόπο η συνάφεια των πεδίων της επικοινωνίας και της λογοτεχνίας και, στα κεφάλαια που ακολούθησαν, επιχειρήθηκε η σύγκρισή τους. Χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της εμπειρικά θεμελιωμένης θεωρίας (βλ. περισσότερα στην §5.4 πιο κάτω), στο πλαίσιο της οποίας επιλέχθηκε ένας αριθμός επικοινωνιακών μοντέλων²³⁸ από τη θεωρία της επικοινωνίας (21 για την ακρίβεια), βάσει των οποίων εξήχθησαν τύποι των παράγοντων που πραγματώνουν την επικοινωνία (30 κύριοι τύποι και 40 υποτύποι α' και β' επιπέδου) ενώ, στη συνέχεια, χρησιμοποιήθηκε η θεωρία της λογοτεχνίας ως εμπειρικό υλικό στο οποίο δοκιμάστηκε η δυνατότητα σύγκρισης των δύο πεδίων. Η αρχική υπόθεση εργασίας ήταν ότι οι περισσότεροι τύποι που προέκυψαν από τη θεωρία της επικοινωνίας θα μπορούσαν να αντιστοιχιστούν με ανάλογους τύπους από τη θεωρία της λογοτεχνίας.

Τα ερευνητικά ερωτήματα που επιχειρήθηκε να απαντηθούν είναι:

Ερευνητικό Ερώτημα 1: Ποιος βαθμός συνάφειας υπάρχει ανάμεσα στις θεωρίες οι οποίες καταγράφονται στα δύο επιστημονικά πεδία;

Ερευνητικό Ερώτημα 2: Είναι εφικτή η σύγκριση των δύο επιστημονικών πεδίων με αυτήν τη μεθοδολογία;

Ερευνητικό Ερώτημα 3: Υφίσταται δυνατότητα εμπλουτισμού της λογοτεχνικής θεωρίας και της θεωρίας της επικοινωνίας μέσω της συστηματικής διερεύνησης της διαλεκτικής μεταξύ τους;

²³⁷ Καβάφης, Π. (1911/1984), «Ιθάκη», *Ποιήματα 1897-1933*, Αθήνα: εκδ. Ίκαρος.

²³⁸ Όπως και στην Εισαγωγή, έτσι και εδώ σημειώνεται ότι η συστηματοποίηση της θεωρίας της επικοινωνίας διά των μοντέλων είναι προφανώς ατελής και δεν καλύπτει όλες τις εκφάνσεις της θεωρίας ή το σύνολο των εννοιών της, τα μοντέλα όμως επιλέχθηκαν ως ο πλέον πρόσφορος τρόπος εξαγωγής συνεκτικών τύπων.

Στη συνέχεια, εκτίθενται αναλυτικά τα ευρήματα που προέκυψαν από την εφαρμογή της εμπειρικά θεμελιωμένης θεωρίας: οι συνάφειες ή ομοιότητες και οι αντιστάσεις ή διαφορές, καθώς και ορισμένα άλλα σημεία.

5.1 Συνάφειες

Τα συμπεράσματα από τη σύγκριση των δύο πεδίων παρουσιάστηκαν στο κεφάλαιο που πραγματεύεται τη θεωρία της λογοτεχνίας, σε διακριτές παραγράφους με πλάγια γράμματα, αλλά και σε συνοπτικό πίνακα στο τέλος του κεφαλαίου, για κάθε τύπο ξεχωριστά. Παραδείγματα αντιστοίχισης είναι τα ακόλουθα:

(1) *Η αναζήτηση της πρόθεσης του συγγραφέα είναι συναφής με τον τύπο «εικόνα του 3 για τον προσανατολισμό του 1» (=15h, βλ. μοντέλο των McLeod & Chaffee, §3.3.6) και*

(2) *Η χρήση του όρου «κώδικας» (στο πλαίσιο της μιμήσεως, όπως αναβίωσε στον Ρομαντισμό) ταιριάζει στη διασταλτική ερμηνεία του όρου που απαντήθηκε στο γλωσσικό-επικοινωνιακό μοντέλο του Jakobson (βλ. §3.1.6) και όχι στη στενή του ερμηνεία στο πλαίσιο του επικοινωνιακού μοντέλου των Westley & MacLean (§3.1.5, όπου ο κώδικας ήταν ο τύπος 18).*

Πέραν αυτών, διαπιστώθηκαν και αντιστοιχίσεις άλλης τάξεως από εκείνη των τύπων: η οργάνωση ορισμένων Σχολών γύρω από τον συγγραφέα απέβη να αντιστοιχεί στα γραμμικά μοντέλα επικοινωνίας, ενώ η οργάνωση άλλων Σχολών γύρω από τον αναγνώστη, στα κυκλικά μοντέλα. Επιπλέον, στη θεωρία της λογοτεχνίας οι βασικοί παράγοντες γύρω από τους οποίους οργανώθηκαν οι διάφορες Σχολές είναι ο συγγραφέας, το κείμενο και ο αναγνώστης (δηλαδή οι τύποι 1, 2 και 3), αλλά και ορισμένοι άλλοι, συγκεκριμένα: το συγκεκριμένο (τύπος 16, απαντήθηκε στο επικοινωνιακό μοντέλο του Gerbner), οι σχέσεις εξουσίας (τύπος 19, στο μοντέλο των Westley & McLean), ο χρόνος (τύπος 22, στο μοντέλο του Wiener) και ο κώδικας (τύπος 18, στο μοντέλο των Westley & McLean). Οι παράγοντες αυτοί προέκυψαν στο πλαίσιο της συγκεκριμένης διαδικασίας, από την εφαρμογή της εμπειρικά θεμελιωμένης θεωρίας.

Η ανάδειξη των συγκεκριμένων παραγόντων ως βασικών πυλώνων της λογοτεχνίας υποδεικνύει ότι, στο πλαίσιο της λογοτεχνίας, η επικοινωνιακή πράξη θεωρείται αποτέλεσμα των τριών βασικών παραγόντων (1, 2, 3) και, επιπλέον: (α) του συγκεκριμένου, νοούμενου ως συγκυρίας εντός της οποίας γράφεται το λογοτεχνικό έργο, αλλά και ως αντιτάλων άλλων κειμένων μέσα σε ένα συγκεκριμένο λογοτεχνικό έργο, (β) της εξουσίας, την οποία επικαλούνται δύο από τους τρεις βασικούς συντελεστές (ο 1 και ο 3) «πάνω στην αρένα του κειμένου» (βλ. §4.5.1), (γ) του χρόνου, όπως συνάγεται από τις ερμηνείες που επιδέχεται το εκάστοτε 2 διαχρονικά, και (δ) του κώδικα του εκάστοτε πολιτιστικού συστήματος εντός του οποίου παράγεται ένα λογοτεχνικό έργο.

Οι πιο πάνω πυλώνες καταδεικνύουν ότι η λογοτεχνία, ως επικοινωνιακή συνθήκη, δεν εξαρτάται μόνο από τους τρεις παράγοντες που την πραγματώνουν, αλλά επιπλέον λειτουργεί μέσα σε ένα πλαίσιο, απηχεί διαχρονικές και συγχρονικές φωνές, προϋποθέτει την πάλη του συγγραφέα με τον αναγνώστη και ερείδεται σε έναν πολιτιστικό κώδικα. Χάριν σε αυτούς τους παράγοντες πραγματώνεται.

Επιπλέον, από τη σύγκριση του διαγράμματος των σχέσεων των παραγόντων της λογοτεχνίας (Εικόνα 23) με το αντίστοιχο διάγραμμα των σχέσεων των παραγόντων της επικοινωνίας (Εικόνα 22) προκύπτει ότι για την πραγμάτωση της λογοτεχνίας, ως επικοινωνιακής συνθήκης, απαιτούνται πολύ λιγότεροι παράγοντες. Επομένως, η λογοτεχνία αναδύεται ως *περιορισμένη* συνθήκη επικοινωνίας, για την πραγμάτωση της οποίας επαρκούν πολύ λιγότεροι συντελεστές από ό,τι αποβαίνουν απαραίτητοι για την πραγμάτωση της απεριόριστης επικοινωνίας.

Κατά τα λοιπά, κατέστη σαφές μάλλον ότι η σύγκριση των δύο πεδίων είναι απολύτως εφικτή. Το γεγονός ότι αντιστοιχίστηκαν 21 από τους 30 κύριους τύπους (δηλαδή τα 2/3) και 26 από τους 40 υπο-τύπους (α' και β' επιπέδου, δηλαδή πάνω από τους μισούς) αποδεικνύει πως υπάρχει μεγάλος βαθμός συνάφειας ανάμεσα στις δύο θεωρίες, καθώς και πως η αρχική υπόθεση εργασίας επικυρώνεται και δεν χρειάζεται μετασχηματισμός του κανόνα, δηλαδή ότι υπάρχει μεγάλου βαθμού συνάφεια ανάμεσα στις δύο θεωρίες.²³⁹

Στον περιορισμένο χώρο της παρούσας εργασίας, οι διαδικασίες της σύγκρισης δεν ήταν δυνατό να είναι εξαντλητικές κι επομένως δεν έφθασαν στο στάδιο του θεωρητικού κορεσμού (theoretical saturation).²⁴⁰ Κι αυτό διότι, όσο εκτενές κι αν ήταν το δείγμα της θεωρίας της λογοτεχνίας που λήφθηκε, αφενός παρέμεινε αναπόφευκτα μικρό συγκριτικά με το σύνολο της συναφούς θεωρίας και, αφετέρου, στον περιορισμένο χώρο της παρούσας εργασίας, δεν ήταν δυνατό να αναλυθεί επαρκώς.

Παρ' όλα αυτά, οι μέθοδοι της εμπειρικά θεμελιωμένης θεωρίας και της διαρκούς σύγκρισης, η πρακτική της θεωρητικής δειγματοληψίας, καθώς και ο απαγωγικός συλλογισμός που εφαρμόστηκαν στην παρούσα έρευνα μάλλον αποδείχθηκαν πρόσφορα εργαλεία για τη σύγκριση των δύο πεδίων και ίσως αποβούν χρήσιμα και για άλλες συγκρίσεις παρόμοιου είδους στο μέλλον.

²³⁹ Βλ. Τσιώλης, Γ. (2014), *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*, Αθήνα: εκδ. Κριτική, 90. Επίσης, Φραγκιαδάκη, Ε. (2010), «Θεμελιωμένη θεωρία: Ανασκόπηση των σύγχρονων προσεγγίσεων και μεθοδολογικά ζητήματα» στο Πουρκός, Μ. & Δαφέρμος, Μ. (επιμ.), *Ποιοτική έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες*, Αθήνα: εκδ. Γόπος, 422.

²⁴⁰ Σύμφωνα με τον Strauss, A. (1987), *Qualitative Analysis for Social Scientists*, Cambridge, UK: Cambridge University Press, 21.

5.2 Αντιστάσεις και ωφέλειες

Το γεγονός ότι η αρχική υπόθεση εργασίας επαληθεύθηκε, δεν εξαλείφει τις θεμελιώδεις διαφορές των δύο πεδίων, ότι δηλαδή:

(α) στην επικοινωνία, το ζητούμενο είναι η μετάδοση μιας πληροφορίας που στηρίζεται στην πραγματικότητα και την αντανάκλα, καθώς και η κατανόησή της όσο το δυνατόν σαφέστερα από τον παραλήπτη· αντίθετα, η λογοτεχνία δεν ασχολείται με την πραγματικότητα αυτή καθαυτή, απλώς προβάλλει «αξιώσεις αλήθειας επί του εξωκειμενικού κόσμου», προκειμένου να επιτευχθεί από τον αναγνώστη βαθύτερη κατανόηση του εαυτού (βλ. π.χ. το ζήτημα της μεταβολής της ταυτότητάς του με την ανάγνωση²⁴¹) και του κόσμου,

(β) στην επικοινωνία, γενικά, το μήνυμα μπορεί να είναι γραπτό, μπορεί όμως και να μην είναι· μπορεί ακόμη να διατίθεται σε διάφορες μορφές: να είναι ένα soundbite, ένα βίντεο, μία εικόνα κ.λπ.· αντίθετα, στη λογοτεχνία, το λογοτεχνικό έργο, από την εφεύρεση της τυπογραφίας και μετά τουλάχιστον, είναι πάντοτε ένα γραπτό κείμενο (έντυπο ή ψηφιακό),

(γ) στη θεωρία της επικοινωνίας αναζητούνται όλοι οι παράγοντες που συντελούν στη διαδικασία της επικοινωνίας· αντίθετα, στη θεωρία της λογοτεχνίας ενδιαφέρει κατά κύριο λόγο ο παράγοντας που νοηματοδοτεί το κείμενο.²⁴² Ανάλογα με το ποιος είναι αυτός ο νοηματοδοτικός παράγοντας, το νόημα ενός λογοτεχνικού κειμένου δυνητικά διαφέρει: η πρόθεση του συγγραφέα (που παραπέμπει σε μια προτιμώμενη ανάγνωση) είναι πάντοτε διαφορετική από την ερμηνεία του εκάστοτε αναγνώστη (βλ. συζήτηση στην §5.1(γ) παρακάτω), αλλά και των αναγνωστών μεταξύ τους, το κείμενο περιέχει στοιχεία απροσδιοριστίας που δημιουργούν ερμηνευτικά κενά και προ(σ)καλούν τον αναγνώστη να τα συμπληρώσει, και το συγκεκριμένο πολλαπλασιάζει την πολυσημία και τις παραγόμενες ερμηνείες σε έναν δυνητικά άπειρο αριθμό συγκυριών μέσα στον χρόνο.

Εκτός αυτών των βασικών διαφορών, υπάρχουν παράγοντες οι οποίοι, ενώ απαντούν στη μία θεωρία, δεν απαντούν στην άλλη. Αυτοί παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς θεωρείται ότι μπορούν ενδεχομένως να εμπλουτίσουν το εκάστοτε πεδίο με νέα στοιχεία. Οι εν λόγω παράγοντες έχουν ομαδοποιηθεί παρακάτω:

5.2.1 Τύποι της θεωρίας της επικοινωνίας χωρίς αντίστοιχο στη θεωρία της λογοτεχνίας

Παράγοντες που ανιχνεύθηκαν στη θεωρία της επικοινωνίας, αλλά δεν γίνεται λόγος γι' αυτούς στη θεωρία της λογοτεχνίας, είναι οι ακόλουθοι:

²⁴¹ Σύμφωνα με την Ψυχαναλυτική κριτική, §4.4.

²⁴² Ωστόσο, και στον πίνακα της θεωρίας της επικοινωνίας, έγινε προσπάθεια να καταδειχθεί ο φορέας του νοήματος κατά το εκάστοτε μοντέλο, με την εισαγωγή ενός αστερίσκου.

(α) το ζήτημα του πώς ο 1 αντιλαμβάνεται την πραγματικότητα: το ζήτημα αυτό απασχολεί τη θεωρία της επικοινωνίας, διότι καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνεται το 2. Πρόκειται όμως για ένα ζήτημα που ουσιαστικά προσπερνάται στη θεωρία της λογοτεχνίας, αφού δεν υφίσταται καν απαίτηση να αναφέρεται ο συγγραφέας στην πραγματικότητα: αντίθετα, υπάρχει η καθολική παραδοχή ότι ο συγγραφέας κατασκευάζει οιονεί πραγματικότητες με διάφορους βαθμούς ανταπόκρισης σε γεγονότα του «βιόκοσμου»,²⁴³ ακόμη και στο πλαίσιο του Ρεαλισμού.

Εάν θα έπρεπε να διερευνηθεί περαιτέρω το ζήτημα της αντίληψης του 1 για την πραγματικότητα, πιο κατάλληλη θα ήταν η γνωσιακή επιστήμη (cognitive science) η οποία διερευνά τις μεροληψίες κ.λπ. γνωσιακές δομές που επηρεάζουν την αντίληψη του υποκειμένου για την πραγματικότητα – όχι η θεωρία της λογοτεχνίας,

(β) οι παράγοντες που αφορούν τον 3 στην προσέγγιση των χρήσεων και ικανοποιήσεων του Rosengren (§3.3.4): η συζήτηση στη Θεωρία της πρόσληψης (§4.4) ανέδειξε ότι το εν λόγω μοντέλο θα μπορούσε να αποτελέσει χρήσιμο εργαλείο για τη διερεύνηση των κοινωνικών και ψυχολογικών καταβολών των αναγκών των αναγνωστών, οι οποίες γεννούν στους αναγνώστες προσδοκίες. Οι προσδοκίες αυτές οδηγούν σε διαφορετικά σχήματα έκθεσης στη λογοτεχνία, με αποτέλεσμα την ανάγκη ικανοποίησής τους, πιθανώς και άλλες (συχνά χωρίς πρόθεση) επιπτώσεις. Πρόκειται για έναν μηχανισμό που θα μπορούσε να παράγει συμπεράσματα και για τη θεωρία της λογοτεχνίας, όπως το γιατί το κοινό δείχνει προτίμηση στη λεγόμενη «παραλογοτεχνία» (βλ. συζήτηση στην §4.2.1.1) ή γιατί επιλέγει το τάδε είδος λογοτεχνίας και όχι το δείνα,

(γ) οι διαφορετικοί τύποι ανάγνωσης στο μοντέλο κωδικοποίησης/ αποκωδικοποίησης του Hall (§3.2.4): μολονότι ο τύπος 14a («προτιμώμενη ανάγνωση») αντιστοιχίζεται με την «επαρκή ανάγνωση» στη θεωρία της λογοτεχνίας, οι τύποι «υπό διαπραγμάτευση ανάγνωση» (=14b) και «αντιθετική ανάγνωση» (=14c) δεν απαντώνται σε αυτήν, θα μπορούσαν όμως να χρησιμοποιηθούν στο πλαίσιο της για να περιγράψουν: (i) στην πρώτη περίπτωση (της «υπό διαπραγμάτευση ανάγνωσης»), την ανάγνωση που προκύπτει όταν ο αναγνώστης αποδέχεται εν μέρει την προτιμώμενη ανάγνωση, παρουσιάζει ωστόσο αντιστάσεις σε κάποια σημεία και την τροποποιεί, κατά τρόπο που αντανάκλα την κοινωνική του θέση, τις εμπειρίες και τα ενδιαφέροντά του, ενώ (ii) στη δεύτερη (της «αντιθετικής ανάγνωσης»), την ανάγνωση που προκύπτει όταν η κοινωνική κατάσταση του αναγνώστη τον φέρνει σε αντίθεση με τον ηγεμονικό κώδικα και, παρότι κατανοεί την προτιμώμενη ανάγνωση, την απορρίπτει, ενστερνιζόμενος έναν εναλλακτικό ιδεολογικό κώδικα. Η παρατήρηση αυτή έχει επίσης εφαρμογή στην κριτική, η

²⁴³ Κατά Iser, βλ. §1.1 στην Εισαγωγή.

οποία αναδεικνύει δυνητικά τα σημεία μιας υπό διαπραγμάτευση ή αντιθετικής ανάγνωσης,

(δ) η έννοια του θορύβου, που είναι οτιδήποτε προστίθεται στο σήμα κατά τη διάρκεια της μετάδοσης και της λήψης του, χωρίς την ανάλογη πρόθεση του πομπού. Η έννοια αυτή, η οποία, όπως ειπώθηκε νωρίτερα, περιλαμβάνει ακόμη και τις σκέψεις του δέκτη που μπορεί να είναι πιο ενδιαφέρουσες από το μήνυμα, δεν έχει συμπεριληφθεί στο δείγμα της λογοτεχνικής θεωρίας που επισκοπήθηκε, όπως δεν έχει συμπεριληφθεί και οτιδήποτε αφορά τη μηχανιστική διάδοση του μηνύματος (αναμεταδότης, σήμα, δίαυλος λήπτης).

(ε) αναδύθηκαν επιπλέον και ποιοτικές διαφοροποιήσεις, όπως οι «σχέσεις εξουσίας» στο εννοιολογικό μοντέλο των Westley & McLean (§3.1.5), που αναφέρονται στο γεγονός ότι ο διάμεσος (=17) εξαρτάται από τον 1 για τα αντικείμενα προσανατολισμού και ότι ο 1 μπορεί να έχει κάποια εξουσία επί του 3, γεγονός που παραπέμπει σε γενικότερες σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στον 1, τον 3 και τον 17. Στη θεωρία της λογοτεχνίας, οι «σχέσεις εξουσίας» που αναφέρονται στο πλαίσιο της δεύτερης κατεύθυνσης της Ψυχαναλυτικής Κριτικής (§3.4.1) αφορούν την υπεροχή του συγγραφέα ή του αναγνώστη (επομένως του 1 ή του 3 μόνον) όσον αφορά το ποιος από τους δύο είναι υπεύθυνος για το νόημα του κειμένου. Αξίζει να επισημανθεί εδώ ότι, μολονότι η κριτική ως διαμεσική λειτουργία είναι συχνά αποκαλυπτική του νοήματος του κειμένου, δεν θεωρείται ότι το νοηματοδοτεί.

Βεβαίως, το γεγονός ότι ορισμένοι από τους παραπάνω παράγοντες δεν απαντήθηκαν στο συγκεκριμένο δείγμα δεν σημαίνει ότι δεν έχουν αναφερθεί στο σύνολο της θεωρίας της λογοτεχνίας. Ενδείκνυται επομένως περαιτέρω διερεύνηση της θεωρίας της λογοτεχνίας, προκειμένου να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα.

5.2.2 Έννοιες της θεωρίας της λογοτεχνίας χωρίς αντίστοιχο στη θεωρία της επικοινωνίας

Παράγοντες που πραγματεύεται η θεωρία της λογοτεχνίας, ενώ δεν υπάρχει συναφής συζήτηση στη θεωρία της επικοινωνίας (τουλάχιστον όχι στα υπό εξέταση μοντέλα²⁴⁴) είναι οι ακόλουθοι:

(α) Η «συγκυρία», η οποία αναφέρεται στις συνθήκες που επικρατούν κατά τη στιγμή της διαμόρφωσης του 2, όπως προαναφέρθηκαν π.χ. στον Μεταδομισμό, τον Ιστορικισμό και σε άλλα σημεία της θεωρίας της λογοτεχνίας. Η έννοια της συγκυρίας είναι διαφορετική από την έννοια του συγκεκριμένου (τύπος 16) ή των ιστορικών συνθηκών από τις οποίες καθορίζεται το νόημα του 2 (τύπος 24):

²⁴⁴ Μια αναλυτικότερη διερεύνηση της θεωρίας της επικοινωνίας, ακόμη και έξω από το σχήμα των επικοινωνιακών μοντέλων, η οποία δεν χωρά στον περιορισμένο χώρο αυτής της μεταπτυχιακής διατριβής, θα ήταν ενδεδειγμένη.

είναι ευρύτερη από τις εξωκειμενικές αναφορές σε άλλα κείμενα και αφορά το παρόν του νοήματος, όχι το παρελθόν του,

(β) Η διάσπαση του εαυτού έναντι της πραγματικότητας και της χρονικότητας στην οποία εντάσσεται, στο πλαίσιο του Μοντερνισμού. Σε κανένα σημείο της θεωρίας της επικοινωνίας δεν απαντάται κάτι παρόμοιο: σε αυτήν, ο άνθρωπος εμφανίζεται οργανικό τμήμα του κόσμου, σε ενεργό συνδιαλλαγή και αλληλεπίδραση με αυτόν. Εντοπίζεται, επομένως, μια ενδιαφέρουσα απόκλιση σε αυτό το σημείο των δύο θεωριών, στην οποία θα μπορούσε να υπεισέλθει ένα τρίτο επιστημονικό πεδίο, το πεδίο της ψυχολογίας ή ακόμη της κοινωνιολογίας, τα οποία θα μπορούσαν ενδεχομένως να εξετάσουν τους λόγους για τους οποίους ένας συγγραφέας γράφει ένα λογοτεχνικό έργο, όντας απορροφημένος στον εαυτό του, την ίδια στιγμή που αποσκοπεί στην ανάγνωσή του από ένα αναγνωστικό κοινό, την ίδια στιγμή επομένως που το γράφει για να συναντήσει ένα κοινό,

(γ) Το ζήτημα της ερμηνευτικής κοινότητας, η οποία έχει στον πυρήνα της την έννοια του «κοινού» και όχι την έννοια της «μαζικότητας». Η κοινότητα σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί μάζα, αποτελεί μία συλλογικότητα που πιστεύει και υπόκειται σε κανόνες ερμηνείας οι οποίοι είναι κοινοί γι' αυτήν την ομάδα ανθρώπων. Μάλιστα, η εν λόγω ομάδα ή ερμηνευτική κοινότητα λογίζεται ως τέτοια εξαιτίας ακριβώς αυτών των κανόνων. Μολονότι στη θεωρία της επικοινωνίας, που επισκοπήθηκε, δεν απαντήθηκε ο συγκεκριμένος όρος ή κάποιος παραπλήσιος, υπάρχει συνάφεια με το μοντέλο συν-προσανατολισμού των McLeod & Chaffee (βλ. §3.3.6): εκεί υποστηρίχθηκε ότι η συμπεριφορά ενός ατόμου δεν βασίζεται μόνο στο προσωπικό του νοητικό κατασκεύασμα του κόσμου, αλλά και στην αντίληψή του ως προς τους προσανατολισμούς των άλλων για ένα συγκεκριμένο θέμα, καθώς και του δικού του προσανατολισμού ως προς αυτούς. Υπενθυμίζεται, τέλος, ο τύπος «ιδιότητα του 3 ως μέλους κοινού» (=29a) που αναφέρθηκε στο μοντέλο του Maletzke (§3.3.5). Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι η ερμηνευτική κοινότητα έχει κάποια συνάφεια με τον κώδικα, όπως αναφέρθηκε στη θεωρία της λογοτεχνίας (βλ. §5.1 πιο πάνω), αφού ουσιαστικά συνιστά ένα πολιτισμικό πλαίσιο, εντός του οποίου ερμηνεύεται ή συγγράφεται ένα λογοτεχνικό έργο.

(δ) Η συγχώνευση οριζόντων κειμένου και αναγνώστη, που αναδεικνύει τους δύο συντελεστές σαν μία ενότητα. Μολονότι στο επικοινωνιακό μοντέλο του Gerbner (§3.1.4), το νόημα θεωρείται ότι προκύπτει από τη διαλεκτική ανάμεσα στο 2 και το 3, η έμφαση στην ενότητα του 2 και του 3 εδώ ξεπερνά την απλή διαλεκτική μεταξύ τους. Είναι σαν το 2 και το 3 να συγχωνεύονται σε έναν νέο παράγοντα, που δεν προβλέπεται στα επικοινωνιακά μοντέλα. Το σημείο αυτό έχει ιδιαίτερη αξία, διότι παράγει δυνητικά άπειρες ερμηνείες ενός και του αυτού 2, όσες δηλαδή είναι και αυτού του είδους οι ενότητες του 2 και του 3.

5.3 Λοιπά συμπεράσματα από τη σύγκριση

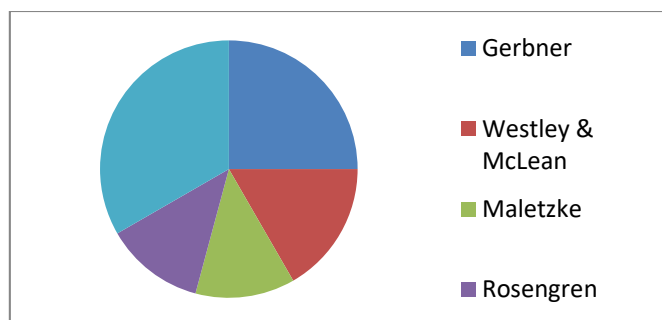
Από πλευράς συχνότητας, τα επικοινωνιακά μοντέλα που χρησιμοποιήθηκαν περισσότερο στην αντιστοίχιση των τύπων που προέκυψαν από τη θεωρία της λογοτεχνίας είναι, κατά φθίνουσα σειρά, τα ακόλουθα:

1. Το γενικό μοντέλο επικοινωνίας του Gerbner (§3.1.4)
2. Το εννοιολογικό μοντέλο των Westley & McLean (§3.1.5)
3. Το μοντέλο για τη διαδικασία της μαζικής επικοινωνίας του Maletzke (§3.3.5)
4. Η προσέγγιση των χρήσεων και ικανοποιήσεων του Rosengren (§3.3.4)
5. Το γλωσσικό μοντέλο του Jakobson (§3.1.6)
6. Το μοντέλο συν-προσανατολισμού των McLeod & Chaffee (§3.3.6).

Με το γενικό μοντέλο επικοινωνίας του Gerbner, το οποίο αναφέρθηκε τις περισσότερες φορές κατά τη σύγκριση των δύο πεδίων, εισήχθησαν η σύνδεση με την πραγματικότητα και η έννοια του συγκεκριμένου, αλλά και οι εγγενείς παράγοντες του συγγραφέα που επηρεάζουν το λογοτεχνικό κείμενο, καθώς και το ζήτημα της ερμηνείας του έργου από τον αναγνώστη. Έτσι, το συγκεκριμένο μοντέλο είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την ερμηνεία των φαινομένων στη θεωρία της λογοτεχνίας.

Με το εννοιολογικό μοντέλο των Westley & McLean εισήχθησαν εμφατικά οι έννοιες του κώδικα, των σχέσεων εξουσίας, κυρίως όμως του διάμεσου που, στη θεωρία της λογοτεχνίας, βρήκε το αντίστοιχό του στη λειτουργία της κριτικής. Το μοντέλο του Maletzke ανέλυσε τους εγγενείς και μη παράγοντες που επηρεάζουν τόσο τον συγγραφέα στη διαμόρφωση του λογοτεχνικού έργου όσο και τον αναγνώστη στην ερμηνεία της λογοτεχνίας. Τέλος, με την προσέγγιση των χρήσεων και ικανοποιήσεων του Rosengren, για να γίνει αναφορά στα τέσσερα μοντέλα με τη μεγαλύτερη συχνότητα εμφάνισης στη θεωρία της λογοτεχνίας, η εστίαση ήταν στους παράγοντες που επηρεάζουν τον αναγνώστη (κοινωνική δομή και ατομικά χαρακτηριστικά).

Το παρακάτω διάγραμμα απεικονίζει σχηματικά τη χρήση των προαναφερθέντων μοντέλων και δίνει μία ένδειξη της σχετικής χρησιμότητάς τους:

Εικ. 24: Συχνότητα αναφοράς/συνάφειας επικοινωνιακών μοντέλων με τη θεωρία της λογοτεχνίας

5.4 Το μεθοδολογικό εργαλείο

Η εμπειρικά θεμελιωμένη θεωρία αποτέλεσε ένα εξαιρετικά ωφέλιμο εργαλείο για τη σύγκριση των δύο θεωριών. Συγκριτικά με κάποια άλλη μέθοδο ποιοτικής ανάλυσης, όπως π.χ. η κριτική ανάλυση λόγου (Critical Discourse Analysis - CDA),²⁴⁵ η εμπειρικά θεμελιωμένη θεωρία παρήγαγε πιο στερεές βάσεις για τη δόμηση της σύγκρισης. Επιπλέον, μέσω της πρώτης, η διαδικασία απέβη απλούστερη και αποκαλυπτική υπόρρητων σχημάτων που μπόρεσαν να αναδειχθούν ικανοποιητικά.

Ας σημειωθεί επιπλέον ότι η εφαρμογή της θεμελιωμένης θεωρίας στην παρούσα εργασία είναι καινοτόμος, καθώς ως εμπειρικό υλικό χρησιμοποιήθηκε μια άλλη θεωρία, η θεωρία της λογοτεχνίας, και όχι προσωπικές συνεντεύξεις ή άλλο υλικό πεδίου. Μολονότι δεν είναι συστηματοποιημένη έτσι που να επιτρέπει την εύκολη τυποποίησή της, η θεωρία της λογοτεχνίας προσέφερε μια συμπαγή βάση προς σύγκριση με τη θεωρία της επικοινωνίας, καθώς επιτρέπει την αναγνώριση και εξαγωγή παραγόντων που μπορούν να τυποποιηθούν κατ' αναλογία προς τους τύπους της θεωρίας της επικοινωνίας. Στο ίδιο πνεύμα με την καταφανή αντιστοιχία συγγραφέας/ποιητής = τύπος 1, λογοτεχνικό έργο = 2 και αναγνώστης = τύπος 3, αναγνωρίζονται συνολικά 30 περίπου τύποι και 40 υπο-τύποι που αντιστοιχίζονται στη συνέχεια με συναφείς τύπους από τη θεωρία της λογοτεχνίας. Ο βαθμός συνάφειας των δύο θεωριών προκύπτει ακριβώς από την έκταση αυτής της αντιστοίχισης..

5.5 Χρησιμότητες

Η σύγκριση δύο διαφορετικών επιστημονικών πεδίων μπορεί να φωτίσει περιοχές τους που δεν είχαν φωτιστεί επαρκώς και να υποδείξει κατευθύνσεις προς τις οποίες μπορεί να κινηθεί το εκάστοτε πεδίο, προκειμένου να εμπλουτιστεί περαιτέρω. Επίσης, μπορεί να βοηθήσει στη συστηματοποίησή του, ώστε να προκύπτει περισσότερο νόημα. Μπορεί ακόμη να αποτελέσει ένα μέτρο ισχύος, αφού θα αναδείξει αδυναμίες και ρωγμές στη θεωρία, για τη διόρθωση των οποίων θα αναζητηθεί λύση. Και, βέβαια, μπορεί να συντελέσει αποφασιστικά προς την κατεύθυνση της διάχυσης της γνώσης.

Από τη σύγκριση των δύο συγκεκριμένων πεδίων (επικοινωνίας και λογοτεχνίας), διαφαίνεται η δυνατότητα εμπλουτισμού της μίας τουλάχιστον εκ των δύο θεωριών με νέους συντελεστές, όμως η αλήθεια είναι ότι δεν προέκυψαν ριζικές τομές. Ίσως βέβαια αυτό να συνέβη επειδή τα δύο πεδία ήταν εξαιρετικά συναφή και οι έννοιες που εμπεριέχουν ταυτίζονταν ή αντιστοιχίζονταν κατά το μεγαλύτερο μέρος τους. Εάν τα πεδία είχαν μικρότερη συνάφεια, ίσως η σύγκριση να απέφερε περισσότερο χρήσιμα συμπεράσματα,

²⁴⁵ Στο πλαίσιο της CDA θα αναζητείτο π.χ. η συχνότητα αναφοράς ενός όρου σε καθεμία από τις δύο θεωρίες και με βάση αυτήν τη συχνότητα θα καταρτίζονταν τύποι κ.λπ.

καταδεικνύοντας περισσότερα κενά και αναδεικνύοντας ανάλογους παράγοντες και έννοιες που θα εμπλούτιζαν ουσιαστικά κάθε πεδίο, αντιστοίχως. Αλλά αυτό μένει να διαπιστωθεί εμπειρικά στο μέλλον.

5.6 Περαιτέρω διαλεκτικές

Η σύγκριση της θεωρίας της επικοινωνίας με τη θεωρία της λογοτεχνίας αποκάλυψε ρηγματώσεις και στις δύο, στις οποίες μπορούν να υπεισέλθουν άλλα επιστημονικά πεδία. Ήδη αναφέρθηκαν:

- (1) η γνωσιακή επιστήμη (cognitive science), η οποία διερευνά τις μεροληψίες κ.λπ. γνωσιακές δομές που επηρεάζουν την αντίληψη του υποκειμένου για την πραγματικότητα (§5.2.1(α)) και
- (2) η επιστήμη της ψυχολογίας ή της κοινωνιολογίας (§5.2.2(β)), για την εξέταση της στάσης του 1 σε σχέση με τον κόσμο.²⁴⁶

Μια συστηματικότερη διερεύνηση των δύο θεωριών (επικοινωνίας και λογοτεχνίας) και η ευρύτερη σύγκρισή τους πιθανώς να απέδιδε και άλλα πεδία που θα μπορούσαν να υπεισέλθουν και να τις εμπλουτίσουν. Κι αυτό όχι μόνον επειδή οι δύο θεωρίες έχουν πολλαπλές προεκτάσεις, αλλά κατά κύριο λόγο επειδή, στην εποχή μας, έχει αλλάξει αυτή καθεαυτή η αντίληψη για τη γνώση, με αποτέλεσμα η διεπιστημονικότητα να προβάλλει δυναμικά ως παράδειγμα έρευνας και εργασίας.

Έτσι, ενώ παλαιότερα η γνώση είχε την εικόνα χάρτη με απομονωμένες και διακριτές περιοχές ή δέντρου με ξεχωριστά κλαδιά και διακλαδώσεις, σήμερα μοιάζει μάλλον με δίκτυο που διαθέτει πολλαπλούς κόμβους σύνδεσης και ευνοεί τις αμφίδρομες επικοινωνίες. Ο διάλογος, η αλληλόδραση και η διαπραγματεύση έχουν στις μέρες μας αντικαταστήσει αξίες, όπως η εξειδίκευση, που οδηγούσαν στην περιχαράκωση των επιστημονικών πεδίων.²⁴⁷ Η διεπιστημονική έρευνα έχει αναδυθεί όχι απλώς ως εναλλακτικό μέλλον, αλλά ως μονόδρομος για την εξέλιξη της επιστήμης. Υπό αυτή την οπτική, η

²⁴⁶ Η συνάφεια της θεωρίας της λογοτεχνίας με τα εν λόγω δύο πεδία όχι μόνο έχει ήδη διερευνηθεί, αλλά έχει επιπλέον ελεγχθεί. Πβλ. Jackson, T. (2000), "Questioning Interdisciplinarity: Cognitive Science, Evolutionary Psychology, and Literary Criticism", *Poetics Today*, 21(2): 319-347. Για τη συνάφεια της θεωρίας της επικοινωνίας με τα εν λόγω πεδία βλ. π.χ. Τάκας, Ε. (2015), *Απόδοση Αιτιότητας, Στρατηγική Πλαισίωση, Επεισοδιακή και Θεματική Πλαισίωση στον Κοινοβουλευτικό Λόγο σχετικά με το Μνημόνιο II* (μεταπτυχιακή διατριβή), Λευκωσία: ΑΠΚΥ, κεφ. 2: «Θεωρία απόδοσης αιτιότητας».

²⁴⁷ Βλ. π.χ. Αγγελόπουλος, Γ. (2008), *Η διεπιστημονικότητα ως νέο παράδειγμα πανεπιστημιακών σπουδών: Μελέτη περίπτωσης ενός διεπιστημονικού μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών στο Πανεπιστήμιο Πατρών* (μεταπτυχιακή διατριβή), Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών, 34. Διαθέσιμο στο: http://nemertes.lis.upatras.gr/jspui/bitstream/10889/1215/1/Master_Aggelopoulos_Geo.pdf (ημ/νία ανάκτησης: 25.3.2018).

εδραίωση περαιτέρω διαλεκτικών με άλλα πεδία είναι απαραίτητη και αφορά καίρια τη μελλοντική πορεία των δύο θεωριών.

5.7 Λογοτεχνία και επικοινωνία

Συμπερασματικά, η λογοτεχνία είναι μια ειδική, πιο περιορισμένη μορφή επικοινωνίας, που ερείδεται σε συγκεκριμένους πυλώνες. Η μεγάλη συνάφεια των δύο θεωριών, που αναδείχθηκε μέσα από τη σύγκρισή τους στο πλαίσιο της εμπειρικά θεμελιωμένης θεωρίας, δεν αφήνει μεγάλα περιθώρια εμπλουτισμού της μίας από την άλλη, ενδεχομένως όμως επιτρέπει να αναδυθούν ορισμένα ερωτήματα από τις ρωγμές της μίας θεωρίας, για τις οποίες δεν υπάρχει επικάλυψη από την άλλη θεωρία. Το εάν και πώς αυτά θα απαντηθούν, συνιστά αντικείμενο μελλοντικής έρευνας αναφορικά με τα δύο αυτά πεδία.

Κεφάλαιο 6

Βιβλιογραφία*

- Αβραμίδου, Ν. (2017), «Ρεαλισμός», *Φιλολογική*, 140, 42-45
- Abrams, M.H. (1953/2001), *Ο καθρέφτης και το φως. Ρομαντική θεωρία και κριτική παράδοση*, μτφρ.: Α. Μπερλής, Αθήνα: Κριτική
- Abrams, M.H. (2014), *Τι είναι μια ανθρωπιστική κριτική;*, μτφρ.: Άρης Μπερλής, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
- Abrams, M.H. (1957/2016), *Λεξικό λογοτεχνικών όρων*, μτφρ.: Γ.Δεληβοριά-Σ.Χατζηιωαννίδου, Αθήνα: εκδ. Πατάκη
- Αγγελόπουλος, Γ. (2008), *Η διεπιστημονικότητα ως νέο παράδειγμα πανεπιστημιακών σπουδών: Μελέτη περίπτωσης ενός διεπιστημονικού μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών στο Πανεπιστήμιο Πατρών* (μεταπτυχιακή διατριβή), Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών
- Adorno, T.W. (1954), “How to look at television”, *The Quarterly of Film, Radio and Television*, vol. 8, No.3, 213-235
- Agamben, G. (2014), *Il fuoco e il racconto*, Roma: edizioni nottetempo
- Angenot, M, Bessière, J., Fokkema, D. & E. Kushner (επιμ.) (1989/2010), *Θεωρία της λογοτεχνίας: προβλήματα και προοπτικές*, μτφρ.: Τ. Δημητρούλια, Αθήνα: εκδ. Gutenberg
- Αριστοτέλης (περ. 4ος αι. π.Χ.), *Ρητορική*, Βιβλίο Πρώτο, μτφρ. Δ. Λυπουρλής, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2002
- Αριστοτέλης (περ. 4ος αι. π.Χ.), *Περί ποιητικής*, 9, 1451b25-29
- Baggini, J. (2003), “The Philosophy of Journalism”, *Open Democracy*
- Bakhtine (Bakhtin), M.M. (1970), *L' oeuvre de François Rabelais et la culture populaire au Moyen Age et sous la Renaissance*, Paris: Gallimard

* Όπου αναφέρονται δύο ημερομηνίες στην παρένθεση, η πρώτη αφορά την πρώτη έκδοση του βιβλίου στην πρωτότυπη γλώσσα και η δεύτερη την έκδοση στην οποία γίνεται η συγκεκριμένη αναφορά.

- Barry, T.E. & Howard, D.J. (1990), “A review and critique of the hierarchy of effects in advertising”, *International Journal of Advertising*, 9(2), 98-111
- Barry, P. (1994/2013), *Γνωριμία με τη θεωρία: Μια εισαγωγή στη λογοτεχνική και πολιτισμική θεωρία*, μτφρ. Α. Νάτσινα, Αθήνα: Βιβλιόραμα
- Barthes, R. (1973/2002), *S/Z*, trans.: R. Miller, UK: Blackwell
- Barthes, R. (2007), *Εικόνα-Μουσική-Κείμενο*, μτφρ. Γ.Σπανός, Αθήνα: εκδ. Πλέθρον
- Benjamin, W. (1955/2007), “The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction”, *Illuminations*, trans: H.B. Jovanovich, USA: Schocken Books, 217-251. [Πρωτότυπος τίτλος: *Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit*]
- Benjamin, W. (1982), “Der Autor als Produzent” στο *Gsammete Schriften*, τόμ. II/2, Frankfurt: Suhrkamp Verlag
- Bleich, D. (1975), “The Subjective Character of Critical Interpretation”, *College English*, 36, 739-755
- Bloom. H. (1976), *Poetry and Repression: Revisionism from Blake to Stevens*, New Haven: Yale University Press, 1-26
- Bloom, H. (1995), *The Western canon: the books and school of the ages*, New York: Riverhead Books
- Blumler, J.G. & Katz, E. (eds.) (1974), *The Uses of Mass Communications*, Beverly Hills, CA: Sage Publications
- Βούλγαρης, Κ. (2017), *Μεταμυθοπλασία*, Αθήνα: εκδ. Βιβλιόραμα.
- Bourdieu, P. (1979/1996), *A Social Critique of the Judgement of Taste*, trans.: R. Nice, Cambridge, MA: Harvard University Press. [Πρωτότυπος τίτλος: *Distinction. Critique sociale du jugement*]
- Braungart, G., Fricke, H., Grubmüller, K., Müller, J.-D., Vollhardt, F. & Weimar K. (2010), *Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft*, Berlin: DeGruyter
- Breuer, F. (2010), *Reflexive Grounded Theory. Eine Einführung für die Forschungspraxis*, Wiesbaden: VS-Verlag
- Brooks, K. (1951), “The Formalist Critics”, *Kenyon Review*, Vol. XIII, No. 1, 246-252

- Brouwer, M. (1967), "Prolegomena to the theory of mass communication", στο Thayer, L. (ed.), *Communication concepts and perspectives*, London: MacMillan, 227-239
- Carey, J.W. (1969), "The Communications Revolution and the Professional Communicator", στο Halmos, P. (ed.), *The Sociology of Mass Media Communicators, Sociological Review Monographs*, 13 (1_suppl.), University of Keeley, 23-28
- Castells, M. (1996), "The Rise of the Network Society" από το τρίτομο έργο του ίδιου *The Information Age: Economy, Society and Culture*, Vol. I, Oxford, UK: Wiley-Blackwell
- Charmaz, K. (2006), *Constructing Grounded Theory: A Practical Guide Through Qualitative Analysis*, Thousand Oaks, CA: Sage
- Γερακίνη, Α. (2016), «Φορμαλισμός, Νέα Κριτική και Δομισμός: μια κριτική προσέγγιση στις κειμενοκεντρικές θεωρίες της Λογοτεχνίας», στο *Έρκυνα*, Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών-Επιστημονικών Θεμάτων, 8, 231-240
- Chaffee, S. & Roser, C. (1986), "Involvement and the consistency of knowledge", *Communication Research*, 3, 373-399
- Christakis, N. & Fowler, J. (2009), *Συνδεδεμένοι*, μτφρ.: Δ. Ξυγαλατάς, Ν.Ρουμπέκας, Αθήνα: εκδ. Κάτοπτρο
- Γκίκας, Σ. (1985), *Φιλοσοφικό λεξικό*, Αθήνα: εκδ. Φελέκη
- Compagnon, A. (1998/2003), *Ο Δαίμων της Θεωρίας: Λογοτεχνία και κοινή λογική*, μτφρ.: Α. Λαμπρόπουλος, Αθήνα: Μεταίχμιο
- Cooley, Ch. H. (1909), *Social Organization*, New York: Charles Scribner's Sons
- Cros, E. (1989/2010), «Κοινωνιολογία της λογοτεχνίας», στο Angenot, M. et al. (επιμ.), 211-246
- Culler, J. (1981), "Semiotics as a Theory of Reading", *The Pursuit of Signs: Semiotics, Literature, Deconstruction*, London: Cornell University Press, 47-51
- Culler, J. (1989/2010), «Η λογοτεχνικότητα», στο Angenot, M. et al. (επιμ.), 61-81
- Culler, J. (1997/2013), *Λογοτεχνική θεωρία: Μια συνοπτική εισαγωγή*, μτφρ.: Κ. Διαμαντάκου, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης
- Δαλκαβούκης, Β. (2012), *Σημειώσεις για το μάθημα «Εισαγωγή στη Σημειωτική»*, Κομοτηνή: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

- Δασκαλάκη, Ε. (2014), *Η κατανόηση ενός γραπτού κειμένου από τον αναγνώστη και ο ρόλος του συγγραφέα* (πτυχιακή εργασία), Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών
- DeFleur, M. (1970), *Theories of Mass Communication*, New York: David McKay
- Denzin, N. & Lincoln, Y. S. (2005), *The Sage Handbook of Qualitative Research* (3rd edition), Thousand Oaks, CA: Sage
- Derrida, J. (1988), *Limited, Inc.*, Evanston, IL: Northwestern University Press
- Derrida, J. (1967/1997), *Of grammatology*, Baltimore & London: Johns Hopkins University Press [Τίτλος πρωτοτύπου: *De la grammatologie*]
- De Saussure, F. (1915/1966), *A course in general linguistics*, trans.: W. Baskin. New York: McGraw-Hill [Τίτλος πρωτοτύπου: *Cours de linguistique générale*]
- Eco, U. (1988/2007), *On Ugliness*, μτφρ. Alistair McEwan, London: Harvill Secker
- Έκο, Ο. (1964/1987), *Κήνσορες και Θεράποντες*, μτφρ. Έ. Καλλιφατίδη, Αθήνα: εκδ. Γνώση
- Eliot, T.S. (1928), *The Sacred Wood: Essays on Poetry and Criticism*, London.
- Ellis, J. (1974), “The Relevant Context of a Literary Text”, *The Theory of Literary Criticism: A Logical Analysis*, Berkeley: University of California Press, 104-121.
- Εμμανουήλ, Δ., Καυταντζόγλου, Ρ. & Σουλιώτη, Ν. (2016), «Εισαγωγή: Κοινωνικές τάξεις και πολιτιστική κατανάλωση - μια πολλαπλά επίμαχη σχέση», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 146(146), 1-27
- Ezzy, D. (2002), *Qualitative Analysis, Practice and Innovation*, New South Wales: Allen and Unwin
- Fish, S. (1976), “Interpreting the *Variorum*”, *Critical Inquiry*, 2, 478-485
- Fiske, J. (1989/2010), *Εισαγωγή στην επικοινωνία*, μτφρ.: Β. Μεσσήνη – Ε. Λούντζη, Αθήνα: εκδ. Αιγόκερως
- Fiske, J. (1987), *Television Culture*, London: Methuen & Co. Ltd.
- Flick, U. (2014/2017), *Εισαγωγή στην ποιοτική έρευνα*, μτφρ.: Ν. Ζιώγας, Αθήνα: εκδ. Προπομπός
- Foucault, M. (1994), *Dits et écrits, I (1954-1975)*, Paris: Gallimard

- Φραγκιαδάκη, Ε. (2010), «Θεμελιωμένη θεωρία: Ανασκόπηση των σύγχρονων προσεγγίσεων και μεθοδολογικά ζητήματα» στο Πουρκός, Μ. & Δαφέρμος, Μ. (επιμ.), 413-433
- Gadamer, H.-G. (1975/2010), “Language as Determination of the Hermeneutic Object”, *Truth and Method*, trans.: J. Weinsheimer & D.G.Marshall, London/NY: Continuum, 391-397
- Gerbner, G. (1956), “Toward a General Model of Communication”, *Audio Visual Communication Review*, 4, No. 3, 171-199
- Glaser, B. & Strauss, A. (1967/2008), *The discovery of Grounded Theory: strategies for qualitative research*, New Jersey: Transaction Publishers
- Greenblatt, S. (1980), *Renaissance Self-Fashioning: From More to Shakespeare*, Chicago: University of Chicago Press
- Hall, S. (1980), “Encoding/decoding”, στο Hall, S., Hobson, D., Lowe, A. & Willis, P. (eds.), *Culture, Media, Language*, London: Hutchinson & Co, 128-138
- Haraway, D. (1988), “Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective”, *Feminist Studies*, 14(3), 575-599
- Heider, F. (1946), “Attitudes and Cognitive Organization”, *Journal of Psychology*, 21, 107-112
- Holland, N.N. (1979), “Reading and Identity: A Psychoanalytic Revolution”, *Academy Forum (American Academy of Psychoanalysis)*, 23, 7-9
- Ιορδανίδου, Σ. (2018), «Η “ρευστή” ταυτότητα του νέου δημοσιογράφου» στο Ιορδανίδου, Σ. & Στρατηλάτης, Κ. (επιμ.), *Εκδοχές της ελευθερίας στη μηντιακή μας πραγματικότητα*, Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις
- Iser, W. (1971), *Die Appellstruktur der Texte. Unbestimmtheit als Wirkungsbedingung literarischer Prosa*, Konstanz: Univeristätsverlag Konstanz
- Ιωσηφίδης, Θ. (2017), *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας και επιστημολογία των κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα: εκδ. Τζιόλα
- Jablonka, I. (2014/2017), *Η ιστορία είναι μια σύγχρονη λογοτεχνία – Μανιφέστο για τις κοινωνικές επιστήμες*, Αθήνα: εκδ. Πόλις
- Jackson, T. (2000), “Questioning Interdisciplinarity: Cognitive Science, Evolutionary Psychology, and Literary Criticism”, *Poetics Today*, 21(2): 319-347
- Jakobson, R. (1960), “Closing Statement: Linguistics and Poetics”, στο Sebeok, T.A. (επιμ.), *Style in Language*, New York: Wiley, 350-377

- Jauss, H.-R. (1967/1982), "Literary History as a Challenge to Literary Theory", *Toward an Aesthetic of Reception*, trans.: Timothy Bahti, University of Minnesota Press
- Juhl, P.D. (1981/2014), *Interpretation: An Essay in the Philosophy of Literary Criticism*, Princeton: Princeton University Press
- Καϊτατζή-Γουίτλοκ, Σ. (2012), *Επικοινωνία: Θεωρία στην πράξη*, Αθήνα: εκδ. Λιβάνη
- Καρακάση, Α., Σπυριδοπούλου, Μ. & Κοτελίδης, Γ. (2015), *Ιστορία και θεωρία των λογοτεχνικών ειδών και γενών*, διαδικτυακό εγχειρίδιο διαθέσιμο από το kallipos.gr
- Κατσίκη-Γκίβαλου, Α. (2017), «Ρομαντισμός», *Φιλολογική*, 140, 26-30
- Katz, E., Gurevich, M. & Haas, H. (1973), "On the Use of Mass Media for Important Things", *American Sociological Review*, 38(2), 164-181
- Katz, E. & Lazarsfeld, P. (1955/2006), *Personal Influence*, New Jersey: Transaction Publishers
- Kelle, U. (2005), "Emergence vs. Forcing of Empirical Data? A Crucial Problem of Grounded Theory Reconsidered". Forum: Qualitative Social Research, διαθέσιμο στο <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/467>
- Lasswell, H.D. (1948) "The Structure and Function of Communication in Society", στο Bryson, L. (ed.) *The Communication of Ideas: a series of addresses*, New York: Harper & Bros, 215-228
- Lazarsfeld, P., Berelson, B. & Caudet, H. (1948), *The People's Choice*, New York: Columbia University Press.
- Leeds-Hurwitz, W. (1989), *Communication in everyday life: A social interpretation*. Norwood, New Jersey: Ablex
- Lichtenstein, H. (1965), *The Dilemma of Human Identity*, New York: J. H. Aronson
- Λιναρδάκη, Χ. (2018), «Η κριτική στο διαδίκτυο σήμερα», vakxikon.gr, τεύχος 41
- Luhmann, N. (1996/2001), *Η πραγματικότητα των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας*, μτφρ.: Π. Ζέρη, Αθήνα: εκδ. Μεταίχμιο

- Lukács, G. (1958), “Der kritische Realismus in der sozialistischen Gesellschaft”, *Wider den missverstandenen Realismus*, Hamburg: Claassen Verlag
- Λούκατς, Γκ. (1986), *Η ψυχή και οι μορφές*, μτφρ.: Α. Οικονόμου, Αθήνα: εκδ. Θεμέλιο
- Maletzke, G. (1963), *Psychologie der Massenkommunikation*, Hamburg: Verlag Hans Bredow-Institut
- Maletzke, G (ed.) (1972), *Einführung in die Massenkommunikationsforschung*, Berlin: Verlag Volker Spiess
- ΜακΚουέιλ, Ντ. & Βιντάλ, Σ. (2001), *Σύγχρονα μοντέλα επικοινωνίας για τη μελέτη της μαζικής επικοινωνίας*, μτφρ. Κ. Μεταξά, Αθήνα: εκδ. Καστανιώτη
- McLeod, J.M. & Chaffee, S.H. (1973), “Interpersonal Approaches to Communication Research”, *American Behavioral Scientist*, 16, 469-499
- McQuail, D. (1987), *Mass Communication Theory. An Introduction*, London: Sage
- Medvedev, P.N. – Bakhtin, M.M. (1978), “The Object, Tasks and Methods of Literary History”, *The Formal Method in Literary Scholarship: A Critical Introduction to Sociological Poetics*, trans.: A.J. Wehrle, Baltimor: Johns Hopkins University Press
- Meletinsky, E. (1989/2010), «Κοινωνίες, πολιτισμοί και λογοτεχνικό γεγονός», στο Angenot, M. et al. (επιμ.), 33-59
- Morrow, S. (2007), “Qualitative Research in Counseling Psychology: Conceptual Foundations”, *Counseling Psychology*, 35, 209-235
- Mowatt, D.G. (1965), “Language, Literature and Middle High German”, *Seminar: A Journal of Germanic Studies*, 1, 69-87
- Newcomb, T. (1953), “An approach to the study of Communicative Acts”, *Psychological Review*, 60, No. 6, 393-404
- Newton, K.M. (1988/2013) (επιμ.), *Η λογοτεχνική θεωρία του εικοστού αιώνα*, μτφρ.: Α. Κατσικερός & Κ. Σπαθαράκης, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης
- Noelle-Neuman, E. (1974), “The Spiral of Silence: A Theory of Public Opinion”, *Journal of Communication*, 24, 43-51
- Nöth, W. (1995), *Handbook of Semiotics*, Bloomington: Indiana University Press

- Park, R. (1948/1990), «Σκέψεις για την επικοινωνία και την κουλτούρα», στο Λιβιεράτος, Κ. & Φραγκούλης, Τ. (επιμ.), *Το μήνυμα του Μέσου*, μτφρ. Α. Λυκιαρδοπούλου, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Πλάτων (περ. 5ος-4ος αι. π.Χ.), *Φαίδρος*, 275d
- Πουρκός, Μ. & Δαφέρμος, Μ. (επιμ.), *Ποιοτική έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες*, Αθήνα: εκδ. Τόπος
- Ray, M., Sawyer, A., Rothschild, M., Heeler, R., Strong, E. & Reed, J. (1973), “Marketing Communication and the Hierarchy-of-Effects”, *Research Paper* No. 180, Stanford University
- Richards, I.A. (1970), *Poetics and Sciences: A Reissue of “Science and Poetry” (1926, 1935) with Commentary*, London: Routledge and Kegan Paul
- Robin, R. (1989/2010), «Επέκταση και απροσδιοριστία της έννοιας της λογοτεχνίας», στο Angenot, M. et al. (επιμ.), 83-90
- Rosenblatt, L.M. (1978/1994), *The Reader, The Text, the Poem*, Carbondale & Edwardsville: Southern Illinois University Press
- Rosengren, K.E. (1974), “Uses and gratifications: a paradigm outlined”, στο Blumler, J.G. & Katz, E. (eds.) *The Uses of Mass Communications*, Beverly Hills, CA: Sage Publications, 269-286
- de Rosnay, J. (1975), *Le macroscope: Vers une vision globale*, Paris: Éditions du Seuil
- Σαμαράς, Α. Ν. (2014), «Εικόνες κρατών- θεωρητικό πλαίσιο και εφαρμογές» στο Σαμαράς, Α. Ν. (επιμ.), *Εικόνες κρατών: Στρατηγικές επικοινωνίας, ήπια ισχύς και Μέσα ενημέρωσης*, Αθήνα: εκδ. Καστανιώτη, 13-40
- Severin, W.J. & Tankard, J.W. (1992), *Communication Theories: Origins, Methods and Uses in the Mass Media*, New York: Longman
- Scheff, T.J. (1967), “Toward a Sociological Model of Consensus”, *American Sociological Review*, 32, 34-46
- Scheflen, A. (1973), *Communication Structures: Analysis of a Psychotherapy Transaction*, Bloomington: Indiana University Press
- Shklovsky, V. (1965), “Art as technique”, *Russian Formalist Criticism: Four Essays*, trans.-ed. Lemon, L.T. & Reis, M.J., University of Nebraska Press, 5-22
- Strauss, A. (1987), *Qualitative Analysis for Social Scientists*, Cambridge, UK: Cambridge University Press
- Strauss, A. & Corbin, J. (1998), *Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*, Thousand Oaks, CA: Sage

- Szegedy-Maszák, M. (1989/2010), «Το κείμενο ως δομή και κατασκευή», στο Angenot, M. et al. (επιμ.), 295-350
- Τάκας, Ε. (2015), *Απόδοση Αιτιότητας, Στρατηγική Πλαισίωση, Επεισοδιακή και Θεματική Πλαισίωση στον Κοινοβουλευτικό Λόγο σχετικά με το Μνημόνιο II* (μεταπτυχιακή διατριβή), Λευκωσία: ΑΠΚΥ
- Taylor, G. (1982), “Pluralistic ignorance and the spiral of silence”, *Public Opinion Quarterly*, 46, 311-355
- Τοντορόφ, Τ. (2007/2017), *Η λογοτεχνία σε κίνδυνο*, μτφρ.: Χ. Βαγενά, Αθήνα: εκδ. Πόλις
- Τοντόροφ, Τ. (1968/1989), *Ποιητική*, μτφρ.: Α. Καστρινάκη, Αθήνα: εκδ. Γνώση
- Τσιώλης, Γ. (2014), *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*, Αθήνα: εκδ. Κριτική
- Valdés, M. (1989/2010), «Περί ερμηνείας», στο Angenot, M. et al. (επιμ.), 439-456
- Waugh, L.R. (1980), “The poetic function in the theory of Roman Jakobson”, *Poetics Today*, 2, No. 1a, 57-82
- Weaver, W. (1949/2008), “The Mathematics of Communication”, στο Mortensen, D., *Communication Theory*, New Brunswick, USA; London, UK: Transaction Publishers, 27-38
- Westley, B.H. & McLean, M. (1957), “A Conceptual Model for Mass Communication Research”, *Journalism Quarterly*, 34, 31-38
- Wien, C. (2005), “Defining objectivity within journalism”, *Nordicorn Review*, 26(2), 3-15
- Wiener, N. (1948), *Cybernetics: Or Control and Communication in the Animal and the Machine*, Cambridge MA: The MIT Press
- Williams, B. (2003), “Truth and Truthfulness”, *Philosophy*, 78 (305), 411-414
- Wong, D. (2011), “Making an Effort to Understand”, *Philosophy Now*, Jan/Feb 2011, 10-13.
- Zola, E. (1880), *Le roman expérimental*, διαθέσιμο στο https://fr.wikisource.org/wiki/Le_Roman_exp%C3%A9rimental